R.R. XUSAINOV

MOLIYA VA SOLIQLAR

(I QISM MOLIYA)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYA VAZIRLIGI
ISLOM KARIMOV NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

R.R.XUSAINOV

MOLIYA VA SOLIQLAR

(I QISM MOLIYA)

O‘QUV QO‘LLANMA

Toshkent
“Ma’rifat”
2023

UO'K: 336.22(075)
KBK: 65.261.4
X 93

Xusainov R.R. Moliya va soliqlar (1-qism Moliya) O'quv qo'llanma. –T.: "Ma'rifat", 2023. 236 bet.

Moliya va moliya tizimining umumiy xususiyatlari, xususan, moliyaviy resurslar, moliyaviy menejment, moliyaviy nazorat masalalari ko'rib chiqiladi. Moliya bozori muammolari yoritilgan va uning dinamikasi ko'rsatilgan. Umuman O'zbekistonning moliya tizimi va korxonalarning moliya tizimi taqdim etilgan. Moliya nazariyasi bo'yicha turli mualliflarning qarashlari o'rganilgan. Mamlakat rivojlanishining turli bosqichlarida va moliyaviy inqiroz sharoitida moliyaviy siyosat ko'rib chiqiladi. Byudjet tizimi, uning daromadlari va xarajatlarini shakllantirish tartibi tahlil qilingan. Davlat krediti va davlat qarzi, byudjetdan tashqari fondlarni yaratish va ulardan mablag'larni sarflash masalalari ochib berilgan. Hududiy moliya xarakteristikasi berilgan. Glossariy, tarkibiy va mantiqiy sxemalar berilgan. Talabalar, aspirantlar, universitet professorlari, shuningdek iqtisodchilar, menejerlar va tashkilotlar rahbarlari uchun.

Рассматриваются общие функции финансов и финансовой системы и в частности, финансовых ресурсов, финансового контроля и финансового управления. Показана проблемы финансового рынка. В целом, предоставляется финансовая система финансовых систем и финансовых систем Узбекистана. Взгляды различных авторов были изучены в соответствии с теорией финансовой точки зрения. Узнайте на разных этапах развития страны и в контексте финансового кризиса. Анализируется порядок формирования бюджетной системы, ее доходов и расходов. Государственный кредит и государственный долг, создание дополнительных бюджетных фондов и расходов. Дана территориальная финансовая дисциплина. Глоссарий, структурные и логические схемы даны. Учебное пособие расчитана для студентов, аспирантов, профессоров университетов, а также руководители экономистов, менеджеров и организаций.

The general functions of finance and the financial system are considered and, in particular, financial resources, financial control and financial management. The problems of the financial market are shown. In general, a financial system of financial systems and financial systems of Uzbekistan is provided. The views of various authors were studied in accordance with the theory of a financial point of view. Find out at different stages of development of the country and in the context of the financial crisis. The procedure for the formation of the budget system, its income and expenses is analyzed. State

credit and public debt, the creation of additional budget funds and expenses. Territorial financial discipline is given. Glossary, structural and logical schemes are given. The textbook is designed for students, graduate students, university professors, as well as heads of economists, managers and organizations.

UO'K: 336.22(075)
KBK: 65.261.4
X 93

Taqrizchilar:

Xo'jamurodov A. J. - i.f.n., dots. TKTI "Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti" kafedrasi mudiri

Tillayeva B. R. - i.f.n., dots. TDTU "Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti" kafedrasi dotsenti

I.A.Karimov nomidagi toshkent davlat texnika universiteti KENGASHINING 5-son majlis qarori 2023 yil 12 avgustdagi 01/9-05-523-sonli buyrug'iga asosan (*60411600 - Korporativ boshqaruv*, 60411200-Menejment (sanoat korxonalarida innovatsion loyihalar boshqaruvi), 60310100 – Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yisha)) ta'lim yo'nalishlari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

ISBN: 978-9910-9692-7-0
© "Ma'rifat" nashriyoti, Toshkent, 2023 y.

Kirish

Ushbu o‘quv qo‘llanmada moliyaning nazariy asoslari muhokama qilingan. Hozirgi vaqtda nafaqat ilmiy, balki o‘quv moliyaviy adabiyotlarida ham joriy moliya talqinida mualliflar o‘rtasidagi tafovutni ko‘rish mumkin. Bu odatiy jarayon, ammo talabalar uchun Moliya kursini mustaqil ravishda o‘rganishda qiyinchiliklar tug‘diradi. Moliya moliyaviy munosabatlarning barcha shakllarining asosini tashkil etuvchi asosiy toifadir.

Tarixan moliya davlatga nisbatan ko‘rib chiqilgan: qadimgi davrlarda — monarxga tegishli davlat xazinasi bo‘lgan davlat resurslari to‘plami sifatida. Vaqt o‘tishi bilan moliya ta’rifi o‘zgardi. Ushbu darslikda mualliflar moliyaning asosiy toifasining zamonaviy mazmunini, shu jumladan davlat, korporativ va shaxsiy moliyaning olingan toifalarini taqdim etadilar.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada moliyaning nazariy asoslari muhokama qilinadi. Hozirgi vaqtda nafaqat ilmiy, balki o‘quv moliyaviy adabiyotlarida ham joriy moliya talqinida mualliflar o‘rtasidagi tafovutni ko‘rish mumkin. Bu odatiy jarayon, ammo talabalar uchun Moliya kursini mustaqil ravishda o‘rganishda qiyinchiliklar tug‘diradi. Moliya moliyaviy munosabatlarning barcha shakllarining asosini tashkil etuvchi asosiy toifadir.

Tarixan moliya davlatga nisbatan ko‘rib chiqilgan: qadimgi davrlarda — monarxga tegishli davlat xazinasi bo‘lgan davlat resurslari to‘plami sifatida. Vaqt o‘tishi bilan moliya ta’rifi o‘zgardi. Ushbu darslikda mualliflar moliyaning asosiy toifasining zamonaviy mazmunini, shu jumladan davlat, korporativ va shaxsiy moliyaning olingan toifalarini taqdim etadilar.

Shunday qilib, davlat iqtisodiy munosabatlarning subyekti sifatida jamiyatda ijtimoiy kafolatlar va milliy iqtisodiyotdagi reproduktiv jarayonlarning uzluksizligini ta’minlash bilan bog‘liq funksiyalarni bajarishga chaqiriladi. Foydani maksimallashtirishga asoslangan korporativ moliyaning olingan toifasi kapitalning eng maqbul tuzilishini izlash hisobiga funksiyalarni bajaradi: foydani qayta investitsiya qilish, qarz mablag‘larini jalb qilish, investitsiyalar.

Shunday qilib, moliya va byudjetning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy resurslarning mohiyati va tarkibi, moliya tizimining tarkibi, byudjet taqchilligi va davlat qarzining mavjud bo'lishiga yo'l qo'yilmasligi va imkoniyatlari to'g'risida fikrlar tahlil qilinadi. Ushbu ajratish munosabatlar subyektlari tomonidan bajariladigan funksional rolga bog'liq.

Shunday qilib, davlat iqtisodiy munosabatlarning subyekti sifatida jamiyatda ijtimoiy kafolatlar berish va milliy iqtisodiyotdagi reproduktiv jarayonlarning uzluksizligi bilan bog'liq funksiyalarni bajarishga chaqiriladi. Foydani maksimallashtirishga asoslangan korporativ moliyaning olingan toifasi kapitalning eng maqbul tuzilishini izlash hisobiga funksiyalarni bajaradi: foydani qayta investitsiya qilish, qarz mablag'larini jalb qilish, investitsiyalar.

Iste'mol tashqi konyunktura sharoitlariga juda sezgir bo'lgan maxsus ko'rsatkich sifatida — kredit resurslari qiymati, narxlar darajasi va dinamikasi hamda fuqarolarning real daromadlari, milliy valyuta kursi. Material nafaqat matn shaklida, balki diagrammalar, raqamlar, jadvallarda ham taqdim etilgan davlat qarzi, moliya bozori, xalqaro moliya.

Bugungi kunda moliya haqidagi bilimlar bilimlarning eng dinamik sohalaridan biridir. Ushbu bilimlarni o'zlashtirish ko'plab iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishga yordam beradi. Muallif o'quv qo'llanma "Korporativ boshqaruv", "Menejment", "Iqtisodiyot" va boshqa iqtisodiy yo'nalish va sohalar talabalari, aspirantlar, o'qituvchilar va moliyaviy bilimlarga ega bo'lgan mutaxassislarga foyda keltirishi mumkinligiga umid qilmoqda.

1. MOLIYANING MOHIYATI VA FUNKSIYASI

1.1. Moliyaning predmeti, tadqiqot metodi, maqsadi va vazifalari

Fanning maqsad va vazifalari. Fanni o‘zlashtirishdan maqsad talabalarda O‘zbekistondagi mavjud moliya tizimi, davlatning moliyaviy siyosati, amaldagi moliyaviy Qonunchilik va davlatning moliyaviy faoliyatining asosiy institutlari va qoidalari to‘g‘risida har tomonlama nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirishdir. **Fanni o‘rganishning maqsadlari:**

moliya, byudjet huquqi sohasidagi asosiy kategoriya va tushunchalar haqidagi bilimlarni shakllantirish;

soliq huquqi;

moliyaviy xizmatlar bozorini huquqiy tartibga solish;

qimmatli qog‘ozlar bozorini huquqiy tartibga solish;

bank huquqi, valyuta huquqi.

Fanni o‘rganish tugagandan so‘ng talaba bilishi kerak:

asosiy qoidalar va moliya tamoyillari;

moliya sohasida davlat nazorati faoliyatini huquqiy tartibga solish;

O‘zbekistonda byudjet munosabatlarini huquqiy tartibga solish;

majburiy sug‘urta sohasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solish; soliq munosabatlarini huquqiy tartibga solish;

qimmatli qog‘ozlar aylanmasi va bank faoliyatini huquqiy tartibga solish asoslari;

talabalarning moliyaviy va huquqiy hujjatlar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Bilishi kerak:

sug‘urta, bank, buxgalteriya hisobi va nazorat sohasida byudjet, soliq, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi normalarni qo‘llash;

davlat va munitsipal boshqaruv sohasida moliyaviy nazoratni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha chora-tadbirlarda ishtirok etish, aniqlangan og‘ishlarni amalga oshirish, kasbiy faoliyatda tashkiliy va boshqaruv yechimlarini topish choralarini ko‘rish va ular uchun javobgarlikni o‘z zimmalariga olishga tayyor;

quyidagilarga ega bo‘lish:

moliyaviy faoliyatni amalga oshirish ko‘nikmalari;

byudjetdan tashqari jamg'armalar byudjetlarini ijro etish, moliyaviy nazorat usullarini tanlash; byudjet jarayonini amalga oshirish, uy xo'jaliklarining daromad va xarajatlari smetasini tuzish, notijorat resurslarini moliyaviy tashkil etish ko'nikmalari bilan ta'minlanadi. Fan tuzilmasidagi o'rni "Moliya"ni tizmi ta'lim dasturi tarkibidagi variativ qismning majburiy tartibi hisoblanadi.

Talabaning fanni o'zlashtirish natijasida shakllangan kompetensiyalari: fanni o'rganish jarayoni quyidagi kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan:

-O'zbekiston byudjet tizimi byudjetlari loyihalarining ko'rsatkichlarini hisoblash, ularning ijrosi va nazoratini ta'minlash, davlat tasarrufidagi muassasalarning byudjet smetalari va byudjet va avtonom muassasalarning moliyaviy faoliyati rejalarini tuza olish qobiliyati;

- O'zbekiston byudjet tizimi byudjetlarining tarkibiy qismi sifatida soliqlarni rejalashtirish bo'yicha ish yuritish qobiliyati;

-tashkilotning moliyaviy rejalarini tuzish, tashkilotlar, davlat organlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari bilan moliyaviy munosabatlarni amalga oshirishni ta'minlash;

- sug'urta, bank, buxgalteriya hisobi va nazorat sohasida byudjet, soliq, valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi qoidalarni qo'llash qobiliyati;

- davlat va munitsipal boshqaruv sohasida moliyaviy nazoratni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tadbirlarda ishtirok etish, aniqlangan og'ishlarni amalga oshirish choralarini ko'rish qobiliyati. Moliya-korxonalar, shuningdek, davlat va aholi mablag'lari daromadlari va xarajatlarini shakllantirishda pul mablag'lari mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasi. Ular moliyaviy munosabatlarning tashuvchisi sifatida ishlaydigan pul oqimlari oqimi orqali amalga oshiriladi.

1.2. Moliya mohiyati

Moliya-tarixiy kategoriya. Ular jamiyatning sinflarga tabaqalanishi bilan davlatning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Moliya

atamasi XIII–XV asrlarda Italiyaning savdo shaharlarida paydo bo‘lgan va har qanday pul to‘lovini bildirgan. Kelajakda bu atama xalqaro miqyosda keng tarqaldi va pul fondlarining davlat fondlarini shakllantirish bo‘yicha aholi va davlat o‘rtasidagi pul munosabatlari tizimi bilan bog‘liq tushuncha sifatida ishlatila boshlandi.

Shunday qilib, ushbu atama, birinchi navbatda, ikki subyekt o‘rtasidagi pul munosabatlarini aks ettirdi, ya’ni pul moliya mavjudligi va faoliyati uchun moddiy asos bo‘ldi (pul yo‘q bo‘lsa, moliya bo‘lmaydi); ikkinchidan, subyektlar ushbu munosabatlar jarayonida turli xil huquqlarga ega edilar: ulardan biri (davlat) maxsus uchdan biriga ega edi, ushbu munosabatlar jarayonida umummilliy pul fondi – byudjet shakllandi (shuning uchun bu munosabatlar fond xarakteriga ega deb aytishimiz mumkin); to‘rtinchidan, byudjetga muntazam ravishda mablag oqimi davlatning huquqiy qoidalarini ishlab chiqish faoliyati, tegishli moliyaviy apparatni yaratish orqali erishilgan soliqlar, yig‘imlar va davlat tomonidan majburiy bo‘lgan boshqa to‘lovlarni amalga oshirmasdan ta’minlanishi mumkin emas edi.

Tovar-pul munosabatlari sharoitida moliyaning zarurligi ijtimoiy mahsulot qiymatining taqsimlanishi uchun moliya zarurligi bilan izohlanadi. Bu jarayon faqat moliya kategoriyasi yordamida amalga oshiriladi.

Moliya pul emas! Pul birlamchi-moliya ikkilamchi. Moliya sifatga aylanganda (moliyaviy mablag‘lar, moliyaviy resurslar va boshqalar), keyin moliya pulga aylanadi.

Moliya-bu taqsimot xususiyatiga, pul ifodasiga ega bo‘lgan va davlat va tadbirkorlik subyektlari qo‘lida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, ishchilarni moddiy rag‘batlantirish, ijtimoiy va boshqa ehtiyojlarni qondirish maqsadida shakllangan pul daromadlari va jamg‘armalarida amalga oshiriladigan obyektiv shartli iqtisodiy munosabatlar to‘plamidir.

Bular moliyaning asosiy belgilaridir. Ularning fikriga ko‘ra, moliyani pul munosabatlarining butun majmuasidan ajratish shubhasiz mumkin. Masalan, fuqarolar va turli xil savdo-sotiq o‘rtasida yuzaga keladigan pul munosabatlarini moliya bilan bog‘lash mumkin emas, chunki davlat bu yerda pul munosabatlarini fuqarolik-huquqiy usul bilan tartibga

soladi, buning uchun ushbu munosabatlar bilan birlashtirilgan subyektlarning tengligi o'ziga xos xususiyatdir.

Shunday qilib, moliya har doim pul munosabatidir, ammo har qanday pul munosabatlari har doim ham moliyaviy munosabatlar emas.

Yuqoridagilarga asoslanib moliyaning umumiy ta'rifini shakllantirish mumkin. Moliya-bu davlatning funksiyalari va vazifalarini bajarish va ko'rib chiqilgan takror ishlab chiqarish sharoitlarini ta'minlash uchun markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan mablag'larni shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar.

Moliya deganda tashkilotlarning daromadlari va jamg'armalarini shakllantirish va ularni sarflashda, shuningdek, davlatning pul daromadlari va xarajatlarini shakllantirishda turli xil mablag'larni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarning ma'lum bir sohasi tushuniladi, viloyatlar, tumanlar va aholi.

Iqtisodiy munosabatlarning umumiy tizimining bir qismi sifatida faoliyat yuritadigan moliyaviy munosabatlar ma'lum o'ziga xos xususiyatlar bilan farq qiladi. Bu moliyaviy munosabatlar pul harakati orqali namoyon bo'lishidan iborat-paydo bo'lgan pul oqimlari moliyaviy munosabatlarning tashuvchisi sifatida ishlaydi. Ammo pul oqimlari jarayonida yuzaga keladigan barcha iqtisodiy munosabatlarni moliyaga emas, balki faqat pul mablag'larining shakllanishi va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar bilan bog'lash mumkin.

Moliya faoliyatining sharti pulning mavjudligi bo'lib, moliya paydo bo'lishining sababi tadbirkorlik subyektlari va davlatning o'z faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi resurslarga bo'lgan ehtiyojidir.

Moliya o'zgarmasdir, chunki u menejment sohasida doimiy ravishda o'zgarib turadigan reproduktiv ehtiyojlarni qondirishni ta'minlab, ishlab chiqarish nisbatlarini iste'mol ehtiyojlariga moslashtirishga imkon beradi. Bu maqsadli fondlarni shakllantirish yordamida sodir bo'ladi. Ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanishi tadbirkorlik subyektlari ixtiyorida yaratilgan pul (moliyaviy) jamg'armalari tarkibi va tarkibining o'zgarishiga olib keladi.

Davlat moliyasi yordamida ijtimoiy ishlab chiqarish ko'lami tarmoq va hududiy jihatdan tartibga solinadi, atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish.

Moliya obyektiv zarur, chunki ular ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlari bilan bog'liq. Davlat moliyaviy munosabatlarining obyektiv zarurligini hisobga olgan holda ulardan foydalanishning turli shakllarini ishlab chiqish mumkin: har xil to'lov turlarini joriy etish yoki bekor qilish, moliyaviy resurslardan foydalanish shakllarini o'zgartirish va boshqalar. Davlat ijtimoiy rivojlanish jarayonida obyektiv tayyorlanmagan narsani yarata olmaydi. U faqat obyektiv muddati kelgan iqtisodiy munosabatlarning namoyon bo'lish shakllarini belgilaydi.

Moliyaviy resurslarning markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan fondlari (pul mablag'lari) mavjud. Makro darajada markazlashtirilgan mablag'lar yaratilmoqda - byudjetlarning butun tizimini o'z ichiga olgan konsolidatsiyalangan byudjet-umumdavlat va mahalliy (shahar) byudjetlar, ijtimoiy sug'urta jamg'armasi, pensiya jamg'armasi, tibbiy sug'urta jamg'armasi, mintaqalar uchun moliyaviy yordam fondi va milliy vazifalarni hal qilish uchun mo'ljallangan boshqa moliyaviy mablag'lar.

Mikro darajada-tashkilotlar (korxonalar, firmalar, korporatsiyalar) darajasida-moliyaviy va moddiy resurslarning aylanishini aks ettiruvchi va tashkilotlarning ishlab chiqarish-iqtisodiy faoliyatiga xizmat qiluvchi markazlashtirilmagan mablag'lar shakllanadi: tashkilot kapitali, daromad, foyda, asosiy va aylanma mablag'lar, turli xil maxsus fondlar (zaxira, sug'urta, amortizatsiya va boshqalar) va hokazo.

Makro va mikro darajadagi barcha moliyaviy mablag'lar asosan tashkilotlarning daromadlari va foydasini taqsimlash, shuningdek ularni keyinchalik soliq tizimi orqali qayta taqsimlash orqali shakllanadi. Jamlama byudjet daromadlari korxona va tashkilotlarning deyarli 80% soliq to'lovlaridan iborat. Bu borada korxona va tashkilotlar moliyasi davlat moliya tizimining asosi hisoblanadi.

Davlat va mahalliy moliya iqtisodiyotning davlat va munitsipal tarmoqlarini markazlashtirilgan moliyalashtirish manbalarini, ishlab chiqarish va davlat sektorini rivojlantirishning eng muhim dasturlarini, byudjet sohasi tashkilotlari va muassasalarini va boshqalarni ta'minlash

bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlarni ifoda etadi. Ularning faoliyati ijtimoiy yo‘naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirishning umumiy maqsadlariga erishishga qaratilgan.

Davlat va mahalliy moliya davlatning moliya tizimida ishlaydi va uning Markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi.

Moliyasiz ishlab chiqarish aktivlarining individual va ijtimoiy aylanishini kengaytirilgan asosda ta’minlash, iqtisodiyotning tarmoq va hududiy tuzilishini tartibga solish, ilmiy va texnologik yutuqlarni tezkor joriy etishni rag‘batlantirish va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish mumkin emas.

Moliya pul munosabatlarining ajralmas qismidir, shuning uchun ularning roli va ahamiyati pul munosabatlari iqtisodiy munosabatlarda qanday o‘rin egallashiga bog‘liq. Biroq, barcha pul munosabatlari moliyaviy munosabatlarni ifoda etmaydi. Moliya puldan ham mazmuni, ham bajaradigan funksiyalari bilan farq qiladi.

Pul integral ekvivalentdir, uning yordamida birinchi navbatda bog‘liq ishlab chiqaruvchilarning mehnat xarajatlari o‘lchanadi va moliya yalpi ichki mahsulot (YAIM) va milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashning iqtisodiy vositasi, pul mablag‘lari mablag‘larining shakllanishi va ishlatilishini nazorat qilish vositasidir. Ularning asosiy maqsadi nafaqat davlat va korxonalarning naqd pulga bo‘lgan ehtiyojlarini ta’minlash, balki pul daromadlari va mablag‘larini jalb qilish orqali moliyaviy resurslarning sarflanishini nazorat qilishdan iborat.

Moliya o‘rtasida vujudga keladigan quyidagi pul munosabatlarini ifoda etadi:

korxonalar tovar-moddiy zaxiralarni sotib olish, mahsulot va xizmatlarni sotish jarayonida;

korxonalar va yuqori tashkilotlar markazlashtirilgan fondlar va ularni taqsimlashda;

davlat va korxonalar tomonidan byudjet tizimiga soliq to‘lash va xarajatlarni moliyalashtirishda;

davlat va fuqarolar tomonidan soliqlar va ixtiyoriy to‘lovlarni amalga oshirishda;

korxonalar, fuqarolar va byudjetdan tashqari mablag‘lar to‘lovlarni amalga oshirishda va resurslarni qabul qilishda;

byudjet tizimining alohida bo‘g‘inlari;

sug‘urta hodisasi yuz berganda mulkiy va shaxsiy sug‘urta organlari, korxonalar, aholining sug‘urta badallarini to‘lash va zararni qoplashda,;

korxonalar mablag‘lari muomalasiga vositachilik qiluvchi pul munosabatlari.

Pul daromadlari va fondlarining asosiy moddiy manbai mamlakatning milliy daromadi – yangi yaratilgan qiymat yoki ishlab chiqarish jarayonida iste’mol qilingan ishlab chiqarish vositalari va vositalarini minus yalpi ichki mahsulot qiymatidir. Milliy daromad hajmi milliy ehtiyojlarni qondirish va ijtimoiy ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatlarini belgilaydi. Milliy daromad hajmi va uning alohida qismlari – iste’mol daromadlari va jamg‘arish fondini hisobga olgan holda, iqtisodiy rivojlanish va uning tuzilishi nisbati aniqlanadi. Shu sababli barcha mamlakatlarda milliy daromad statistikasiga katta ahamiyat beriladi.

Moliya fondlarni yaratish va ulardan foydalanish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni aks ettiruvchi eng muhim iqtisodiy kategoriyalardan biridir. Moliya ming yillar davomida shakllandi. Darhaqiqat, ular o‘z taraqqiyotini tovar-pul munosabatlarining vujudga kelishi, davlatlarning tashkil topishi bilan boshlagan va bugungi kunga kelib o‘z faoliyatining barcha sohalarida kishilarning harakatlarini yo‘qotadi. Moliyaviy munosabatlar munosabatlarning fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan qismini qamrab oladi. Moliya shaxsiy iste’mol va almashinuvni ta’minlaydigan mablag‘larni o‘z ichiga olmaydi. Shunday qilib, aytish mumkinki, moliya - bu asosiy xo‘jalik yurituvchi subyektlar-korxonalar, uy xo‘jaliklari va davlat o‘rtasida asosan pul shaklida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Davlatning faoliyat ko‘rsatishini ta’minlovchi moliyalar davlat moliyasi deb ataladi. Jamiyat daromadlarini uy xo‘jaliklari va ishlab chiqaruvchilar foydasiga qayta taqsimlash natijasida uy xo‘jaliklari va tijorat tashkilotlarining moliyalashtirilishi yuzaga keladi.

Moliyaning xarakterli xususiyatlari quyidagilardir:

huquqiy normalarga yoki biznes yuritish etikasiga asoslangan munosabatlarning taqsimlanish xususiyati tovar shaklidagi qiymat harakatidan qat'i nazar, haqiqiy pul harakati bilan bog'liq;

pul oqimining bir tomonlama tabiati;

fondlarning markazlashgan va markazlashmagan fondlarini yaratish.

Bepullik.

Moliya pul xarakteriga ega, ammo u o'z funksiyalari bilan puldan farq qiladi.

Odatda, moliyaning quyidagi funksiyalari ajratiladi: taqsimlovchi, tartibga soluvchi va nazorat. Ma'ruzada biz ularni batafsil ko'rib chiqamiz. Shuningdek, ushbu ma'ruzada moliyaning mohiyati, moliyaviy resurslarning shakllanish mexanizmi, ularning manbalari va foydalanishning asosiy yo'nalishlari haqida nazariy qarashlar ko'rib chiqiladi.

"Moliya" atamasi lotincha "finansia" - naqd pul to'lash so'zidan kelib chiqqan. Shunday qilib, moliya pul bilan bevosita bog'liq. Pulsiz moliya bo'lmaydi. Biroq, moliya puldan ham mazmuni, ham bajaradigan funksiyalari bilan farq qiladi.

Moliya quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

ishlab chiqarish jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'lgan iqtisodiy kategoriya;

ular tovar-pul munosabatlari bilan bog'liq;

pul kategoriyasi;

ular YaIM (yalpi ichki mahsulot) va MD (milliy daromad)ni taqsimlash va qayta taqsimlashni amalga oshiradilar;

ular real pul fondlarida mujassamlangan bo'lib, ularning yig'indisi moliyaviy resurslardir.

Pul-bu aniq mohiyat va funksiyalarga ega bo'lgan qat'iy belgilangan iqtisodiy kategoriya bo'lib, u moliya oldida paydo bo'ladi. Pul universal ekvivalent bo'lib xizmat qiladi. Moliya-bu pul harakati paytida, ular naqd yoki naqd pulsiz o'tkazilganda yoki o'tkazilganda paydo bo'ladigan belgilangan iqtisodiy munosabatlar. Shuning uchun moliyaviy munosabatlar birinchi navbatda pul munosabatlaridir.

Ammo barcha pul munosabatlarini moliyaviy deb hisoblash mumkin emas. Pul munosabatlari sohasi moliyaviy munosabatlarga qaraganda kengroq. Moliya faqat tadbirkorlik subyektlari va davlatning mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan pul munosabatlarini ifodalaydi.

Moliya-bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning, shu jumladan davlatning pul munosabatlari, natijada kompaniyaning daromadi ushbu qismning boshqasidan chiqarilishi (ekvivalenti bo'lmagan) tufayli uni bir shaxsning qo'lida oshirish orqali o'z tuzilishini o'zgartiradi.

Har qanday moliyaviy bitim xo'jalik yurituvchi subyektlar, mablag'lardan foydalanuvchilar o'rtasida pul mablag'larini o'tkazish yoki ma'lum pul fondlariga pul mablag'larini o'tkazish demakdir. Bu harakat jarayonida iqtisodiy munosabatlar vujudga keladi (masalan, pensiya to'lashda, soliq to'lashda). Shunday qilib, moliya iqtisodiy kategoriya bo'lib, u iqtisodiy munosabatlarning bir qismini ifodalaydi.

Keling, ushbu jarayonni bosqichma-bosqich ko'rib chiqamiz. Boshida moliyaning paydo bo'lishi uchun sharoit tayyorlanadi, yalpi ichki mahsulot (YaIM) va milliy daromad (MD) yaratiladi. Ikkinchi bosqich-tarqatish. Moliya taqsimlovchi pul munosabatlari shaklini oladi, natijada maqsadli pul mablag'lari shakllanadi. Ushbu bosqichda biz yalpi ichki mahsulot va milliy daromadni taqsimlashda ishtirok etadigan moliya ishlab chiqarish jarayonining bir qismiga, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlarining o'ziga xos shakliga aylanishini ta'kidlaymiz, bu yerda moliyaning iqtisodiy mohiyati o'zini namoyon qiladi. YaIM va MD ishlab chiqarish jarayonining uchinchi va to'rtinchi bosqichlarida mos ravishda ularning almashinuvi va iste'moli sodir bo'ladi.

1.3. Pul munosabatlari tizimida moliyaning o'rni

Iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etadigan moliya turli xil iqtisodiy toifalar bilan o'zaro ta'sir qiladi, shuning uchun moliyaviy munosabatlarning chegaralari sirtda ajralib turadi - ya'ni qaysi operatsiya, iqtisodiyot vositasi moliya sohasiga tegishli. Moliyaviy munosabatlar chegaralarini aniqlash uchun moliya fani moliyaviy munosabatlarga xos

bo‘lgan va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi moliyaning o‘ziga xos xususiyatlarini topishi kerak edi.

Moliyaviy munosabatlarning monetar tabiati-moliyaviy munosabatlarning asosini Real pullarning naqd va naqdsiz shakllardagi harakati tashkil etadi.

Moliyaviy munosabatlarning tarqatish tabiati. Moliya pul oqimining har qanday shakli bilan bog‘liq emas. Ikkita asosiy shakl mavjud - almashinuv va tarqatish. Ayirboshlash-pul shakli tovar bilan almashtirilganda yoki pul tovar ekvivalenti tomon harakat qilganda. Tarqatish paytida faqat pul ekvivalenti harakatlanadi va faqat bir tomonlama, garchi ma’lum vaqtdan keyin mablag‘larni qaytarishga ruxsat berilsa. Bu moliya.

Moliyaviy munosabatlar qiymatning bir tomonlama harakati bilan tavsiflanadi, natijada xo‘jalik yurituvchi subyektlar pul jamg‘armalarini pul mablag‘lari shaklida shakllantiradilar;

Moliya faqat pul mablag‘larini shakllantirish va taqsimlash bilan bog‘liq bo‘lgan pul munosabatlarini qamrab oladi.

Moliya pul munosabatlarining ajralmas qismidir. Moliya pul shaklida ishlaydi, ammo barcha pul munosabatlari moliyaviy emas. Moliya puldan ham mazmuni, ham ular bajaradigan funksiyalari bilan farq qiladi. Keling, moliyaviy va pul munosabatlarini ballar bo‘yicha taqqoslaylik:

Pul munosabatlari pul mablag‘lari tovarlar ishlab chiqarish va ularni sotish paytida xizmatlar ko‘rsatish natijasida yaratilganda moliyaviy munosabatlarga aylanadi. Keling, mamlakat ichidagi va xalqaro darajadagi moliyaviy munosabatlar holatlarini ko‘rib chiqamiz.

Mamlakat ichidagi moliyaviy munosabatlar bilan bog‘liq bo‘lgan pul munosabatlari:

korxonalar o‘rtasida bepul o‘tkazmalar, jarimalar, jarimalar va jarimalar to‘lash, qimmatli qog‘ozlarni sotib olish, ular bo‘yicha foizlar va dividendlarni to‘lash, tadbirkorlik kapitalida ishtirok etish, tijorat kreditini taqdim etish va to‘lash va boshqalar;

ushbu yuqori darajadagi tashkilotlar uchun mablag‘lar yaratish va ularni taqsimlashda korxonalar va yuqori tashkilotlar o‘rtasida;

korxona ichida o‘z mablag‘larini shakllantirish va muomalasi davomida;

oilalar byudjetini shakllantirish va undan foydalanishda uy xo'jaligi ichida;

korxonalarga byudjet tizimiga majburiy to'lovlarni to'lash va xarajatlarni moliyalashtirishda davlat va korxonalar o'rtasida;

davlat va fuqarolar o'rtasida byudjet tizimiga soliqlar va ixtiyoriy to'lovlarni amalga oshirganda va aholiga pensiya, nafaqa, stipendiya, subsidiya va boshqa o'tkazmalarni to'lashda.

to'lovlarni amalga oshirishda va mablag'larni qabul qilishda korxonalar, fuqarolar va byudjetdan tashqari jamg'armalar o'rtasida;

byudjet tizimining alohida aloqalari va boshqalar.

Xalqaro darajada moliya bilan bog'liq pul munosabatlari:

xalqaro kreditlar va kreditlar berish, ularni foiz to'lovi bilan qaytarish;

jahon moliya bozorida qimmatli qog'ozlarni sotib olish (sotish), ular bo'yicha dividendlar olish (to'lash);

boshqa mamlakatlarga xalqaro moliyaviy va gumanitar yordam ko'rsatish (olish);

xalqaro lizing;

mamlakatlarning xalqaro (iqtisodiy tashkilotlarga)qo'shgan hissalari;

O'zbekiston va boshqa mamlakatlar iqtisodiyotida;

xorijiy va xalqaro yuridik va jismoniy shaxslarning xayr-ehsonlari va meroslari;

yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tadbirkorlik va yollanma faoliyatdan chet elga olingan foyda va ish haqini mamlakatga olib kirish (mamlakatdan eksport qilish) ;

xorijiy sug'urta;

xalqaro dasturlar va shartnomalarni moliyalashtirish;

TMKlarning moliyaviy zararlari, bosh tashkilotlar va uning filiallari, vakolatxonalari, filiallari o'rtasida;

tovarlar va xizmatlarni chet elga sotish, xorijiy turizm, madaniy, sport, ilmiy va boshqa hamkorlik vositachiligida chet el yoki milliy valyutada to'lash, xalqaro fondlarni yaratish;

chet elda xorijiy banklarga omonatlar;

xorijda pensiya to'lash. Xorijdan pensiya olish;

Xalqaro va xorijiy mukofotlarni olish va boshqalar.

Moliya naqd va naqd pulsiz shaklda Real pul harakati asosida paydo bo'ladi. Pulning real harakati (tovar shaklidagi qiymat harakatidan qat'i nazar) bu harakat tovar kompensatsiyasi bo'lmaganda mustaqil va tengsizdir. Moliya sohasida pulning mustaqil bir tomonlama harakati mavjud. Pul qaytmas harakat qiladi. Pulning ikki tomonlama harakati kredit toifasiga xosdir.

Moliya kreditdan farq qiladi, chunki u ekvivalent bo'lmagan, qaytarib bo'lmaydigan asosda amalga oshiriladigan tarqatish jarayoni bilan bog'liq va kredit zudlik, to'lov, to'lovga asoslangan. Kredit osongina moliyaga aylanadi.

Kredit tarqatish jarayonini yakunlaydi, chunki banklarning mablag'lari qayta taqsimlash bosqichida shakllanadi. Kredit resurslari o'z mablag'larining mavjudligi va ularning ehtiyojida nomuvofiqlik mavjudligi natijasida shakllanadi. Kredit moliyaviy resurslarni to'ldiradi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishga imkon beradi.

Kredit va moliya o'rtasidagi asosiy farq shundaki, bank mablag'lari ma'lum bir muddatga, ma'lum sharoitlarda va qaytarilishi kerak bo'lgan muddatga beriladi va moliyalashtirish uchun mablag'lar ma'lum maqsadlar uchun bepul va qaytarib bo'lmaydigan tarzda beriladi.

Kredit yordamida moliyaviy resurslar korxonalar, tashkilotlar va fuqarolar o'rtasida qayta taqsimlanadi. Kredit resurslarini moliyaviy resurslarga doimiy ravishda quyish mavjud va aksincha. Korxonaning barcha mablag'lari bank hisobvaraqlariga jamlangan va kredit berish uchun banklarning kredit mablag'lari manbalari hisoblanadi. Kredit va moliya o'rtasida juda ko'p umumiy xususiyatlar mavjud, ammo asosiysi muomalada ham, takror ishlab chiqarish jarayonida ham keng qo'llanilishidir.

1.4. Moliya vazifalari

Moliya ushbu iqtisodiy toifaning ijtimoiy maqsadini ochib beradigan funksiyalarga ega.

Iqtisodiyotda moliya funksiyalari soni bo'yicha kelishuv mavjud emas. **Ko'pchilik iqtisodchilarning fikricha, moliya uch vazifani bajaradi:** 1) taqsimot, 2) tartibga solish, 3) nazorat. Moliyaning distributiv munosabatlarning maxsus sohasi sifatida mohiyati birinchi navbatda distributiv funksiya orqali namoyon bo'ladi. Aynan shu funksiya orqali moliyaning davlat maqsadi - har bir xo'jalik yurituvchi subyektni maxsus maqsadli pul mablag'lari shaklida ishlatiladigan zarur moliyaviy resurslar bilan ta'minlash amalga oshiriladi.

Tarqatish funksiyasi jamiyat hayotining barcha sohalarida: moddiy ishlab chiqarishda, nomoddiy sohada, muomalada amalga oshiriladi.

Mikro darajada tarqatish subyektlari yuridik va jismoniy shaxslar, makro darajada - davlatdir. Tarqatish obyektlari pul shaklida YaIM va MD hisoblanadi.

Tarqatish funksiyasi yangi qiymatni tarqatish uchun ishlatiladi

Tarqatish funksiyasi ketma-ket uchta bosqichni qamrab oladi:

1) pul fondlarining fondlarini shakllantirish. Mikro darajada xo'jalik yurituvchi subyektlarning kapital va uy xo'jaliklari fondlarini aylanishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslari, makro darajada esa markazlashgan davlat fondlari yaratiladi;

2) mablag'larni moliyaviy vositalar orqali taqsimlash. Mikro darajada korxonaning alohida mablag'lari (ustav kapitali, ish haqi, amortizatsiya) va uy xo'jaliklarining aniq iste'moli uchun shakllanadi;

makro darajada barcha darajadagi byudjetlar va byudjetdan tashqari mablag'lar paydo bo'ladi;

3) pul mablag'laridan foydalanish mikro darajada kengaytirilgan ishlab chiqarish va jamiyatning alohida a'zolarining mavjudligini, makro darajada - milliy iqtisodiy nisbatlarni, mamlakatning milliy ehtiyojlarini yaxshilash uchun mo'ljallangan.

YaIM va MD taqsimoti natijasida kompaniyaning daromadi yaratiladi.

Mikro darajadagi birlamchi taqsimot bilan asosiy yoki birlamchi daromadlar paydo bo'ladi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida birlamchi daromadlarga quyidagilar kiradi:

1) korxonalar foydasi;

2) ijtimoiy, byudjetdan tashqari fondlarga ajratmalar;

3) xodimlarning daromadlari.

Moddiy ishlab chiqarishning birlamchi daromadlarining shakllanishi tovar ishlab chiqarish qonunlari bilan shartlangan taqsimotning dastlabki bosqichidir. Birlamchi taqsimot makro darajada davom etadi va ikkilamchi daromadlarini yaratishni ta'minlaydi.

Milliy daromadlarni qayta taqsimlash zarurati quyidagilar bilan bog'liq:

korxonalar va tashkilotlarning daromadlari va jamg'armalaridan eng samarali va oqilona foydalanish manfaatlari uchun tarmoqlararo va idoralararo qayta taqsimlash;

ikki sohaning mavjudligi bilan - ishlab chiqarish va noishlab chiqarish (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, boshqaruv, mudofaa, MD yaratilmagan joyda);

aholining turli ijtimoiy guruhlari mavjudligi bilan

YaIM va MD ning qayta taqsimlash jarayoni asosan moliya orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, xarajatlar, soliqlar, kredit, narxlar kabi vositalardan foydalaniladi. Qayta taqsimlash natijasida milliy fondlar - barcha darajadagi byudjetlar va byudjetdan tashqari ijtimoiy fondlar shakllanadi. Bunday qayta taqsimlash jarayonida hosil bo'lgan daromad moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lmagan yoki mehnat jarayonida umuman qatnashmaydigan (qatnasha olmaydigan) shaxslarni ta'minlashi kerak.

O'zbekistonda milliy daromadni qayta taqsimlash iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini (qishloq xo'jaligi, transport, energetika) mamlakat aholisining eng kam boy qatlamlari foydasiga rivojlantirish manfaatlari uchun amalga oshiriladi.

Shunday qilib, moliyaning taqsimot funksiyasi imkon beradi:

1) korxona va uy xo'jaliklari hamda davlat darajasida pul mablag'larini shakllantirish;

2) nafaqat pul mablag'larini, balki maxsus maqsadli fondlarni shakllantirish;

3) tarmoqlararo, hududlararo qayta taqsimlashni amalga oshirish, shuningdek sohalar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida;

4) korxonalar darajasida ham, davlat darajasida ham zarur zaxiralarni yaratish.

Nazorat funksiyasi. YaIM qiymatining pul shakli harakati bilan bog‘liq moliya, moliyaviy resurslar orqali ko‘payish jarayonini miqdoriy ravishda namoyish etish xususiyatiga ega. Moliyaviy nazoratning mohiyati kompaniyani iqtisodiy va pul munosabatlaridagi barcha muammolar to‘g‘risida xabardor qilishdir. Ko‘paytirish jarayonini aniq ifodalaydigan nazorat funksiyasi, maqsadli pul fondlarini o‘z vaqtida va to‘liq shakllantirishda, ishlab chiqarish jarayonining zarur resurslarini ta’minlashda YAIM va MD taqsimoti nisbatlarida paydo bo‘ladigan og‘ishlarni bildiradi.

Moliyaning nazorat funksiyasi o‘zini quyidagilarda namoyon qiladi:

1) tarqatish jarayoni boshlanishidan oldin, dasturlar, prognozlar, byudjetlar tuzilganda;

2) pul mablag‘lari mablag‘laridan foydalanish jarayonida, rejalashtirilgan dasturlar, rejalar, smetalarni bajarishda;

3) rejalarni bajarish smetalarini tuzish, umumlashtirish jarayonida.

Boshqarish funksiyasi orqali amalga oshiriladi:

1) xo‘jalik shartnomalarini amalga oshirish, tijorat hisob-kitoblarini amalga oshirish asosida alohida korxonalarda moliyaviy-iqtisodiy nazorat;

2) soliq to‘lovlarini amalga oshirishda va byudjet resurslaridan moliyalashtirishni amalga oshirishda moliyaviy va byudjet nazorati;

kreditlash va pul hisob-kitoblari tamoyillaridan foydalanganda kredit va bank nazorati.

4) mustaqil audit va jamoatchilik nazorati,

5) sug‘urta hodisasi yuz berganda va kompensatsiya to‘langanda sug‘urta kompaniyalari tomonidan sug‘urta nazorati.

Tartibga solish funksiyasi moliya yordamida pul munosabatlari ishtirokchilarining xatti-harakatlariga ta’sir qilish mumkinligida ifodalanadi. **Moliyaning tartibga solish funksiyasidan foydalaniladi:**

mikro darajada-korxonada o‘z faoliyatini rag‘batlantirish, ishlab chiqarish jarayonining sifatini oshirishga, uning hajmini oshirishga, xodimlarning moliyaviy ahvolini yaxshilashga hissa qo‘shadigan turli xil mablag‘larni yaratish;

makro darajada esa davlat xarajatlari, soliqlar, davlat kreditidan foydalanib, bir xil natijalarga erishadi. Davlatning kredit siyosati va pul-

kredit siyosati mamlakat ichidagi vaziyatga va davlatlararo munosabatlarga moliya yordamida ta'sir o'tkazish vositasidir.

Iqtisodchilar orasida moliya rag'batlantirish, barqarorlashtirish va reproduktiv kabi funksiyalarga ega degan fikr ham mavjud.

Moliyaning barqarorlashtirish funksiyasi bozor munosabatlari sharoitida amalga oshadi. Uning mazmuni barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolar uchun iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarda barqaror sharoitlarni ta'minlashdan iborat.

Rag'batlantirish funksiyasi taqsimlangan daromaddan ishlab chiqarishni kengaytirish yoki tejash va ijtimoiy ehtiyojlar uchun foydalanishdir. Davlat moliyaviy vositalar tizimi yordamida sanoat va korxonalarning u yoki bu yo'nalishda rivojlanishiga ta'sir qiladi. Moliyaviy dastaklar: byudjet, narxlar va tariflar, soliqlar, eksport va import bojlari bo'lishi mumkin.

Ko'paytirish funksiyasi oddiy va kengaytirilgan ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida mehnat, moddiy va pul resurslari muvozanatini ta'minlaydi. Ko'paytirish funksiyasi sharoitida moliya nafaqat tarqatadi, balki kupaytirish jarayoni uchun pul resurslarini ta'minlaydigan mablag'larning aylanishiga ham xizmat qiladi.

Rag'batlantiruvchi va barqarorlashtiruvchi funksiyalar tartibga soluvchi funksiyaning o'zgarishi hisoblanadi. Shuningdek, ko'paytirish funksiyasi moliyaning tarqatish funksiyasidan kelib chiqadi: mablag'larning aylanishi moliyaning tarqatish funksiyasi orqali pul mablag'lari bilan ta'minlanadi. Shuning uchun ularni alohida funksiyalarga ajratish uchun hech qanday sabab yo'q.

Ba'zi iqtisodchilarning fikricha, moliya uchta funksiyaga ega: pul fondlarini shakllantirish (daromad), pul fondlaridan foydalanish (daromad) va nazorat. Biroq, dastlabki ikkitasi, garchi ular haqiqatan ham mavjud bo'lsa-da, lekin ular moliya toifasining mustaqil harakat rejimidan ko'ra tarqatish funksiyani amalga oshirish mexanizmiga o'xshaydi.

Moliya quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

iqtisodiy tizimni boshqarishning barcha darajalarida (respublika, hududiy, mahalliy);

jamiyat hayotining barcha sohalarida (moddiy ishlab chiqarish, aylanish sohasi, iste'mol sohasi);

iqtisodiy tizimning barcha darajalarida (xo'jalik ichidagi korxonalar moliyasi, tarmoq ichidagi kompleks moliya, tarmoqlararo va hududlararo - davlat byudjeti va byudjetdan tashqari mablag'lar).

Moliyaviy resurslar tushunchasi va tarkibi

Moliyaviy resurslar-bu pul bilan to'liq aniqlab bo'lmaydigan murakkab iqtisodiy kategoriya. Shu bilan birga, "naqd pul"toifasidan farqli o'laroq, moliyaviy resurslarning miqdoriy chegaralarini belgilash va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash mumkin bo'lgan aniq mezonni aniqlash juda qiyin.

Moliyaviy resurslar obyektiv makroiqtisodiy kategoriya bo'lib, uning mazmuni iqtisodiyotning moddiy va moliyaviy balansi shartlari bilan belgilanadi. Moliyaviy resurslarni olish va sarflashning tengligi shuni ko'rsatadiki, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va davlat institutlarining faoliyati xarajatlarini moliyalashtirish natijasida shakllangan korxonalarning samarali talabi moddiy qamrovga ega, chunki u yaratilgan moliyaviy resurslarga mos keladi. Shuning uchun moddiy va moliyaviy balansning holati moliyaviy resurslar miqdori va moddiy tovarlar hajmiga mos kelish shaklida ham, ularni olish va sarflashning muvozanat tengligi shaklida ham taqdim etilishi mumkin.

Moliyaviy resurslarning makroiqtisodiy toifasi jamiyat iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishga o'tganda va moddiy va moliyaviy oqimlar muvozanatini ta'minlash zarurati tug'ilganda mazmunli bo'ladi.

Moliyaviy resurslarning subyektlari va ob'ektlari mavjud. Moliyaviy resurslarning subyektlari uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatlardir. Moliyaviy resurslarning obyektlari markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan moliyaviy resurslardir. Markazlashtirilgan moliyaviy resurslar mikro darajada, markazlashtirilmagan - makro darajada shakllanadi.

Moliyaviy resurslarga quyidagilar kiradi:

O'z mablag'lari:

a) korxonalar va uy xo'jaliklari darajasida - foyda. Ish haqi, maishiy daromad;

b) davlat darajasida-davlat korxonalaridan, xususiylashtirishdan, shuningdek tashqi iqtisodiy faoliyatdan olingan daromadlar;

bozorga safarbar etilgan: qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi, bank krediti - korxonalar va uy xo'jaliklari uchun; davlat darajasida - qimmatli qog'ozlar va pul chiqarish, davlat krediti.

Korxona darajasida" qayta taqsimlash yo'li bilan olingan mablag'lar, boshqa mulkdorlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlar va dividendlar; davlat darajasida - soliqlar, yig'imlar, bojlar.

Moliyaviy resurslarning mohiyatini aniqlashda YaIM va MD ning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida ularning funksional maqsadlaridan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir. Ushbu jarayon tovar va pul massalarining harakati bilan tavsiflanadi, bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, ularning har birida tovar va pul oqimlari bir-biriga turlicha mos keladi. Harakatning dastlabki bosqichida (ishlab chiqarish) YaIM va yakuniy (undan foydalanish) pul oqimlari tovar oqimlariga vositachilik qiladi. Tarqatish va qayta taqsimlash bosqichida YaIM ifodasining pul shakli nisbatan mustaqil harakatga ega bo'ladi, chunki aynan shu bosqichlarda moliyaviy munosabatlar paydo bo'ladi.

Natijada turli xil pul fondlari shakllanadi, ular qayta guruhlanadi va yakuniy daromadlar shakllanadi. Milliy ishlab chiqarish hajmi va tuzilishi va milliy iqtisodiyot ehtiyojlari shu tarzda muvofiqlashtiriladi, bu amalda xarajatlar bo'yicha YaIM va daromadlar bo'yicha YaIM sifatida hisoblanadi.

Pul aylanmasining bir qismi tovar aylanishi bilan qat'iy muvofiqlashtiriladi, chunki u ekvivalentlar almashinuvi natijasida amalga oshiriladi. Sotuvchidan tovar shaklida va xaridordan pul shaklida ifodalanadi. Ekvivalentlarni almashtirishda jamiyatda moddiy va moliyaviy muvozanat uchun sharoitlar mavjud emas.

Pul aylanmasining yana bir qismi YaIMning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan bog'liq. Ular moliya yordamida uni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida ta'minlanadi. Pul aylanmasining bu qismi moliyaviy oqimlarni, ya'ni milliy iqtisodiyotni rivojlantirish hamda milliy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun sarflanishi mumkin bo'lgan mablag'larning harakatini anglatadi.

Moliyaviy oqimlarning o'ziga xos xususiyati, pul oqimlaridan farqli o'laroq, ularning ekvivalenti yo'q. Natijada, YaIMni taqsimlash va qayta

taqsimlash jarayonida moliya milliy iqtisodiyotning moddiy va moliyaviy nomutanosibligi uchun asos bo'lgan pulning mustaqil harakatini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, moliyaviy resurslar ma'lum bir davr uchun takror ishlab chiqarish jarayonining moliyaviy natijasining miqdoriy xarakteristikasidir. Bu asosiy vositalarni yo'q qilish, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish, jamg'arish, jamoaviy iste'molni qoplash uchun qonuniy yo'naltirilgan mablag'lardir. Ushbu makroiqtisodiy ko'rsatkich balans xarakteriga ega, chunki u daromadlar va xarajatlar yig'indisi sifatida ifodalanishi mumkin.

Moliyaviy resurslarning o'ziga xos tarkibi ular harakat qilishidan kelib chiqadi:

yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash va qayta taqsimlash natijasida shakllanadigan jamg'ariladigan mablag'lar sifatida;

yakuniy daromad sifatida, ya'ni tovarlar va xizmatlarga almashtirishga mo'ljallangan mablag'lar;

moddiy qoplamaga ega bo'lgan daromadlar sifatida, chunki ular tovar va xizmatlarni sotish natijasida shakllanadi;

ularning shakllanish manbalari (tarkibiy elementlari) sifatida: amortizatsiya, foyda, soliq daromadlari. Soliqdan tashqari daromadlar, kapital transfertlar, maqsadli byudjet mablag'lari, davlat byudjetdan tashqari ijtimoiy jamg'armalari, boshqa daromadlar;

ko'paytirish jarayonining yakuniy moliyaviy natijasi sifatida, chunki ular kapital qo'yilmalarni va asosiy vositalarni kapital ta'mirlashni, aylanma mablag'larni jalb qilishni, byudjet tashkilotlari uchun uskunalar va bardoshli buyumlarni sotib olishni, ijtimoiy-madaniy tadbirlar, ilm-fan, mudofaa, davlat hokimiyati va boshqaruvini ta'minlash xarajatlarini moliyalashtirish uchun ishlatiladi.

Qisqa muddatli kredit resurslarini moliyaviy resurslar tarkibiga kiritish noqonuniy hisoblanadi, chunki ularning shakllanishi yangi moddiy boyliklarni yaratish bilan bog'liq emas, balki moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash natijasida yuzaga keladi.

Aholining tijorat banklaridagi omonatlarining ko'payishi ko'rinishidagi jamg'armalari iqtisodiy mohiyatiga ko'ra moliyaviy resurslarning manbai hisoblanadi, chunki moddiy jihatdan (aholining samarali talabi va tovar ta'minoti resurslarining muvofiqligi nuqtayi

nazaridan va pullik xizmatlar hajmi) ular kechiktirilgan talabga teng moddiy resurslarga mos keladi.

Shunday qilib, mamlakatning moliyaviy resurslari YaIMning bir qismidir va milliy hisoblar tizimining (MXT) quyidagi ko'rsatkichlari yig'indisi sifatida ifodalanishi mumkin: iqtisodiyotning yalpi foydasi, davlat byudjetdan tashqari ijtimoiy fondlariga badallar, ishlab chiqarish va importga soliqlar, jismoniy shaxslarga soliqlar, uy xo'jaliklarini tejash, xorijiy davlatlardan olingan kreditlar.

Shunday qilib, moliyaviy resurslar yordamida YaIMning umuman ijtimoiy-iqtisodiy tizimni kengaytirishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan qismi ajratiladi. Ularning yordami bilan ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinadigan materiallar va mehnatning joriy xarajatlariga va ishlab chiqarish omillarining, shu jumladan mehnatning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish fondiga mos keladigan qismi ishlab chiqarilgan YaIM tarkibida farqlanadi. Shu nuqtayi nazardan kengaytirilgan takror ishlab chiqarish fondida jamiyatning sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy siyosat va boshqalar bo'yicha xarajatlarini kiritish qonuniydir..

1.5. Moliyaviy fondlar

Moliyaviy mablag'lar-bu moliyaviy resurslar hisobiga shakllangan pul mablag'lari. Moliyaviy mablag'larning maqsadi doimiy o'zgaruvchan moliyaviy ehtiyojlarni qondirishni ta'minlaydigan sharoitlarni tayyorlashdan iborat.

Pul mablag'lari davlatga - markazlashgan sohaga yoki yuridik va jismoniy shaxslarga – markazlashmagan sohaga tegishli.

Pul mablag'lari faoliyat ko'rsatish jarayonida turli xil pul mablag'lari (agregatlari): naqd pullar (banknotalar, xazina yozuvlari), naqd pulsiz pullar, aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar, opsionlar ko'rinishidagi qimmatli qog'ozlar va boshqalardan foydalanadi.

Naqd pul doimiy harakatda bo'lib, pul hisob-kitoblarini aniq tashkil etishni talab qiladigan pul oqimlarini yaratadi. Bir tomonlama, ikki tomonlama va ko'p tomonlama pul oqimlari murakkabligi bilan ajralib turadi.

Bir tomonlama oqimlarda pul bir yo'nalishda oqadi. Masalan, Rossiya Federatsiyasining federal byudjetidan o'tkazilgan mablag'lar uning xarajatlarini moliyalashtirish uchun pensiya jamg'armasiga o'tadi.

Ikki tomonlama pul oqimi o'rtasidagi mablag'larning harakatini o'z ichiga oladi

Byudjet korxonalardan soliq oladi, ammo ma'lum sharoitlarda korxonalar byudjet mablag'larini subsidiya yoki kredit shaklida olishlari mumkin.

Ko'p tomonlama oqimlar bir vaqtning o'zida turli yo'nalishdagi moliya va oqimning turli qismlarini qamrab oladi. Uy byudjeti turli manbalardan olingan daromadlar hisobiga shakllanadi (korxona rahbari va boshqa oila a'zosi ushbu korxonada ish haqi oladi, byudjet - transfer to'lovlari); boshqa tomondan, uy xo'jaliklari byudjetlarga, byudjetdan tashqari fondlarga soliq to'laydi.

Moliyaviy oqim moddiy oqimning aksidir, shuning uchun ular tabiatan farq qiladi. Moliyaviy oqim har doim moddiy oqim harakatiga qarshi qaratilgan. Moddiy oqim turli xil elementlardan iborat bo'lib, moliyaviy oqim bir xil narx birliklaridan iborat va ularning vakillik shakliga bog'liq emas. Moddiy oqim juda ko'p mustaqil obyektiv sharoitlarga bog'liq, natijada u odatda muntazam, diskret va stoxastik emas va natijada boshqariladigan emas. Umuman olganda, moliyaviy oqim, aksincha, muntazam, doimiy va deterministik bo'lib, natijada u ancha barqaror va boshqarilishi mumkin.

Global moliyaviy oqimlar-xalqaro tovar aylanmasi va xalqaro kapital harakatiga xizmat qiluvchi davlatlararo pul oqimlari. Jahon iqtisodiyotida pul kapitalining doimiy toshib turishi mavjud bo'lib, u kapital aylanishi jarayonida shakllanadi. Jahon moliyaviy oqimlarining yadrosi takror ishlab chiqarishning moddiy jarayonlaridir. Ushbu oqimlarning hajmi va yo'nalishiga bir qator omillar ta'sir qiladi: iqtisodiyotning holati; o'zaro savdoni erkinlashtirish; iqtisodiyotdagi tarkibiy tuzatish.

Global moliyaviy oqimlar tovarlar, xizmatlar harakati va jahon bozorining raqobatdosh subyektlari o'rtasida pul kapitalini o'zaro taqsimlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ular menejerlar uchun qaror

qabul qilish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladigan bozor holati to'g'risida signallarni taqdim etadilar.

Moliyaviy oqimlarning harakati quyidagi asosiy kanallar orqali amalga oshiriladi:

1) tovarlar va xizmatlar oldi-sotdisi bo'yicha valyuta-kredit va hisob-kitob xizmatlari;

2) asosiy va aylanma kapitalga xorijiy investitsiyalar;

3) qimmatli qog'ozlar va turli moliyaviy vositalar bilan operatsiyalar;

4) Valyuta operatsiyalari;

5) milliy daromadning bir qismini byudjet orqali rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam va xalqaro tashkilotlarga davlat badallari shaklida qayta taqsimlash va boshqalar.

Xorijiy iqtisodchilarning moliyaviy jarayonlar tizimi haqidagi qarashlari

G'arbda, birinchi navbatda, xususiy va jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarish, ya'ni bozor va davlatning milliy iqtisodiyotdagi funksiyalari haqida. Boshqacha qilib aytganda, davlatning iqtisodiyotda ishtirok etishi zarurligi, uning kompaniyalar, aholi (bozor) iqtisodiy faoliyatiga aralashuvi chegaralari, uning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari va boshqalar to'g'risida savollar tug'ildi.

Siyosiy iqtisodning birinchi maktabi-merkantilizm (16-18 asrlar)- u jahon savdosini rivojlantirgan va davlat o'zining xalqaro faoliyatini kengaytirishda yordam berishi kerak bo'lgan savdogarlar sinfining manfaatlarining namoyandasiga aylandi. Merkantilizm ikki xususiyat bilan tavsiflanadi: boylik pul bilan aniqlanadi va pul boyligining to'planishi davlatning faol roli, kuchli davlat hokimiyati bilan bog'liq.

Merkantilistlardan farqli o'laroq, Adam Smit (1723-1790) xalqlar boyligida (1776), birinchidan, xususiy mulkni ushbu jamiyatning boshqa a'zolari va xorijiy mamlakatlar tomonidan bo'ladigan tajovuzlardan himoya qilish, ikkinchidan, bunday tovarlarni ishlab chiqarish nuqtayi nazaridan davlatning muhimligini ta'kidladi. Foydali xususiy ishlab chiqaruvchilar emas. David Rikardo (1772-1823) o'zining asosiy "siyosiy iqtisod va soliqqa tortishning boshlanishi" (1817) asarini soliqqa tortish asoslari tahliliga bag'ishladi. Jon Styuart Mill (1806-1873) siyosiy iqtisod

tamoyillarida (1848) bozorning "muvaffaqiyasizliklari" (samarasizligi, qobiliyatsizligi) ni tushunishga yaqin kelib, jamiyat iqtisodiy hayotiga davlat aralashuvi zarurligini asoslab berdi.

Biroq, 17-asrning 19-yillarida liberal ta'limot ikki yo'nalishga bo'lindi: tadbirkorlik erkinligi va davlatning iqtisodiyotga aralashmasligini himoya qilgan klassik liberal hamda asosiy liberal qadriyatlardan voz kechmasdan faol rolni qo'llab-quvvatlaydigan zamonaviy islohotchi liberal konsepsiya.

Nazorat savollari

1. Moliya fanini o'rganish nimalardan iborat?
2. Talabada moliya fanini o'zlashtirish natijasida qanday kompetensiyalar shakllanadi?
3. Moliya mohiyatini tushuntirib bering?
4. Moliya o'rtasida vujudga keladigan qanday pul munosabatlarini ifoda etadi?
5. Moliyaning xarakterli xususiyatlari nimalardan iborat?
6. Mamlakat ichidagi moliyaviy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan pul munosabatlari nimalardan iborat?
7. Xalqaro darajada moliyaviy bilan bog'liq pul munosabatlari nimalardan iborat?
8. Moliyaning vazifalari nimalardan iborat?
9. Boshqarish funksiyasi orqali nimalar amalga oshiriladi?
10. Moliyaviy resurslar tushunchasi va tarkibini tushuntirib bering?
11. Moliyaviy resurslarga nimalar kiradi?
12. Moliyaviy oqimlarning harakati qanday asosiy kanallar orqali amalga oshiriladi?

2. MOLIYAVIY SIYOSAT

2.1. Davlatning moliyaviy siyosati tushunchasi va mazmuni

Ratsional moliyaviy siyosatni tanlash va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish, asosan, har qanday davlat siyosatining muvaffaqiyat darajasini belgilaydi. Barcha mamlakatlarning ichki (iqtisodiy va ijtimoiy) va tashqi siyosatida belgilangan maqsad va vazifalarga erishish imkoniyatlari unga sezilarli darajada bog'liq. Bunday hukmlarni umumiy qabul qilingan deb

hisoblash mumkin va ular nashrlarda deyarli aksioma sifatida berilgan. Shu bilan birga, moliyaviy siyosatning mohiyatini talqin qilish juda xilma-xildir. Muayyan darajadagi shartlilik bilan ular besh xil yondashuvga birlashtirilishi mumkin.

Birinchisida moliyaviy siyosat, birinchi navbatda, moliyani tashkil etish va undan foydalanish bo'yicha "davlat chora-tadbirlari majmui" sifatida qaraladi.

Ikkinchi yondashuv doirasida tadqiqotchilar moliyaviy siyosat-bu davlatning moliya sohasidagi maqsadlariga erishish uchun birlashtirilgan maqsadlar, resurslar, vositalar, usullar va boshqa shunga o'xshash subyektlar to'plamidir.

Uchinchi yondashuv uning tarafdorlari mexanizmi bir xil bo'lishi uchun moliyaviy siyosatni ko'rib, deb, asosiy vazifasi, birinchi navbatda, mamlakat moliya tizimining barcha qismlarida "moliyaviy resurslarning muvozanatli o'sishini ta'minlash hisoblanadi."

To'rtinchi yondashuv moliyaviy siyosat moliyaviy munosabatlarni, mamlakat pul tizimi, sug'urta, narxlar, davlatning daromadlari va xarajatlari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

Biz beshinchi yondashuvga asos solgan iqtisodchilar moliya siyosati davlatning moliya sohasida aniq natijalarga erishish uchun maqsadli faoliyatidir, deb ta'kidlaydilar.

Beshinchi yondashuvga asos solgan iqtisodchilar moliyaviy siyosat davlatning moliya sohasida aniq natijalarga erishish uchun maqsadli faoliyati ekanligini ta'kidlaydilar.

Beshinchi yondashuviga ko'ra, u ixtisoslashgan tarkibiy qismlarga ega:

moliyaviy va institutsional siyosat;
byudjet siyosati;
valyuta siyosati;
monetar siyosat;
investitsiya siyosati;
soliq siyosati;
bojxona siyosati;
byudjetlararo munosabatlar siyosati;
monetar siyosat;

kredit siyosati;
moliyaviy va nazorat siyosati;
moliyaviy va litsenziyalash siyosati;
sug'urta va rezerv siyosati;
tarif siyosati;
narx siyosati va boshqalar.

Moliyaviy siyosatning mohiyatini aniqlashga oid mavjud yondashuvlarni ko'rib chiqishdan umumiy xulosa chiqarishimiz mumkinki, ularning barchasi moliyaviy siyosatning haqiqiy natijalarini o'rganish bilan bog'liq bo'lmagan aniq ilmiy muammolarni hal qilish uchun ishlab chiqilgan va qo'llanilgan va shuning uchun ushbu yo'nalishni hisobga olgan holda faqat bilvosita va qisman uning tushunchasini ko'rsatgan tadqiqot.

Endi, albatta, biz hisobga oladigan va shuning uchun keyingi ishlarda foydali bo'lgan tahlilga asoslanib, kelajakda metodologiyani ishlab chiqish uchun foydalanish imkoniyatini hisobga olgan holda ushbu iqtisodiy toifaning mohiyatini shakllantirishga yondashuvni ishlab chiqishimiz mumkin moliyaviy siyosat samaradorligini baholash va takomillashtirish uchun.

Shu o'rinda yuqorida aytilganlarni ham eslatib o'tishimiz kerak, ya'ni moliyaviy siyosat albatta:

iqtisodiy siyosatning bir qismi;
faoliyatning muayyan turi;
aniq maqsadlarga erishishga qaratilgan;
u tegishli boshqaruv organlarining tashabbusi va rahbarligi ostida rejalashtiriladi va amalga oshiriladi.

Moliyaviy siyosatning mohiyatini shakllantirishda ushbu faoliyat turi moliyaviy resurslar va ular tomonidan tashkil etiladigan boshqariladigan va boshqarilmaydigan oqimlarga asoslanganligini aytib o'tish mumkin va lozim.

Natijada, moliyaviy siyosat mohiyatining kengaytirilgan talqinini shakllantirish mumkin — davlatning faoliyati, shu jumladan moliyaviy siyosatning maqsad va vazifalarini shakllantirish, rejalashtirilgan natijalarga erishish yo'llarini ishlab chiqish va rejalashtirilganlarni amalga oshirish, mavjud moliya tizimining holati, shu jumladan uning

faoliyatining belgilangan mexanizmi, uni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoniga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillarni majburiy hisobga olgan holda, uning determinizmiga asoslangan ushbu jarayonning haqiqiy boshqaruvi.

Ushbu ta'rifga tushuntirish sifatida quyidagilarni qo'shish kerak:

moliyaviy siyosat o'z tarkibida mavjud moliyaviy tizim tomonidan o'z imkoniyatlari bilan cheklangan;

moliyaviy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoniga ta'sir qiluvchi yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillarni hisobga olish majburiyati, ma'lum bir davlat hayotida yuzaga keladigan, hatto moliya tizimi yoki uning iqtisodiyoti bilan bog'liq bo'lmagan ba'zi hodisalar ko'pincha moliyaviy siyosatdagi kutilmagan o'zgarishlarga va moliyaviy siyosat uning natijalari (masalan, yaqinlashib kelayotgan bank inqirozi haqidagi vahimaga tushgan va asossiz mish-mishlar tovarlar va xizmatlarga, shuningdek qimmatbaho metallar va valyutaga haddan tashqari talabga olib keladi, ular inflyatsiyaning keskin o'sishiga, barcha darajadagi byudjet ijrosi bilan bog'liq muammolarga olib keladi va natijada rejalashtirilgan ishlarni buzadi);

moliyaviy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishda dastlabki va asosiy «impulslar" davlatning moliya tizimining «yadrosi"dan kelib chiqqaniga qaramay, moliya tizimining barcha elementlari va butun moliya mexanizmi uni shakllantirish va amalga oshirishda u yoki bu darajada ishtirok etadi;

moliyaviy siyosatni amalga oshirish uchun asos davlatning uni shakllantirish va amalga oshirishdagi roli hisoblanadi, garchi, albatta, bu jarayonda yirik nodavlat moliyaviy tashkilotlar, shuningdek xalqaro moliya institutlari tobora muhim o'rin tutmoqda.

Moliyaviy siyosatning belgilangan maqsadini amalga oshirish bo'yicha vazifalar faqat yechimi unga erishish uchun zarur shart bo'lgan vazifalar bo'lishi mumkin:

mamlakat aholisining aksariyati manfaatlariga javob beradigan uzoq muddatli moliyaviy siyosatni tuzish;

moliyaviy siyosatni amalga oshirishning ilmiy asoslangan strategiyasi, dasturi va tadbirlar rejasini ishlab chiqish;

imkoniyatlarini oshiradigan elementlarini kuchaytirish va uning potensialini kamaytiradigan faoliyatni bosqichma-bosqich tugatish uchun sharoit yaratish bilan oqilona moliyaviy tizimni shakllantirish;

yanada oqilona moliyaviy mexanizmini yaratish;

rejalashtirilgan moliyaviy siyosatning bajarilishini ta'minlash.

Strategiya va taktikalar farqi quyidagicha: birinchi navbatda faoliyat yo'nalishini belgilaydi, ikkinchisi ularga muvofiq aniq chora-tadbirlar ro'yxatini, ikkinchidan, amalga oshirish muddatini (uzoq muddatli va qisqa muddatli) belgilashi bilan farq qiladi,

uchinchidan, tafsilotlar darajasi (birinchi holatda, faqat asosiy ko'rsatkichlar ishlab chiqilgan va nazorat raqamlarining kattalashtirilgan "vilkalar" qiymatlari va ikkinchisida-ko'p sonli ma'lumotlar mavjud va ularning o'ziga xos qiymatlari ko'rsatilgan),

to'rtinchidan, ko'pchilik, ehtimol, degani, lekin negadir biz barcha taktik maqsad va vazifalar, istisnosiz, shuningdek, ularga erishish yo'llari strategiyaning ajralmas qismi bo'lishi va faqat ishlab chiqilishi kerakligi haqidagi nashrlarni topmadik. Uning asosida, shuningdek, uni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Moliyaviy siyosatni shakllantirish va amalga oshirish izchil. Bu jarayonning asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish masalalari shu bilan bog'liq.

Moliyaviy siyosat, har qanday mazmunli harakatlar singari, nafaqat ma'lum ba'zi inersion tendensiyalar mavjudligini, balki uning maqsad va vazifalarini ishlab chiqish va doimiy ravishda yangilashni ham nazarda tutadi. Shuning uchun moliyaviy siyosatning asosiy tamoyillari orasida maqsadga muvofiqlikni birinchi o'ringa qo'yamiz.

Ikkinchi o'rinda, uni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida barcha harakatlarning izchilligini ta'minlaydigan qoida bo'lishi kerak, shunda ushbu jarayonning barcha ishtirokchilari tomonidan tasdiqlangan harakatlar algoritmi kuzatiladi, shunda bir butunga yaqinlashish uchun yagona metodologiya mavjud. Davlat darajasidagi moliyaviy siyosat. Biz bu boshqa mualliflar tomonidan aytib o'tilgan rejalashtirish prinsipi yoki bizning tushunchamizda izchillik deb hisoblaymiz.

Ammo bunday harakatlar rejasi faqat avvalgi vaqt davomida to'plangan bilimlar asosida va mavjud bo'lgan eng yaxshi amaliyotlarni

hisobga olgan holda tuzilishi mumkin, ya'ni ilmiy yondashuvdan foydalanish. Boshqacha qilib aytganda, ilmiy prinsipdan foydalanish kerak.

Yuqorida aytib o'tilgan prinsip siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoniga ta'sir qiladigan yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha asosiy masalalarni, shuningdek, natijada qanday natijalarga erishilishini ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Bu murakkablik prinsipini qo'llash zarurligini anglatadi.

Iqtisodiy faoliyatning deyarli barcha turlariga ega bo'lgan, keng maydonlarda joylashgan, turli xil demografik, geografik, iqtisodiy subyektlarga ega bo'lgan mamlakatimizda moliyaviy siyosatning yana bir muhim prinsipi murakkablik prinsipidan kelib chiqadi, bu barcha jihatlarni hisobga oladi — tarmoq va hududiy manfaatlarning majburiy kombinatsiyasi prinsipi.

Ushbu prinsipni hisobga olmagan holda, moliyaviy resurslarni mintaqalar bo'yicha taqsimlashdagi buzilishlar muqarrar ravishda yuz beradi va allaqachon sodir bo'lmoqda, bu ba'zilarning iqtisodiy tanazzuliga va boshqalarning iqtisodiy "haddan tashqari qizib ketishiga" olib keladi, shu jumladan yuqori ishsizlik, tovarlar va tariflar uchun narxlar va tariflarning ko'tarilishi. Xizmatlar va boshqalar.

Shu bilan birga, bizning fikrimizcha, sanab o'tilgan barcha asosiy tamoyillar nafaqat butun moliyaviy siyosat, balki uning barcha bosqichlarida ham qo'llanilishi kerak.

Masalan, maqsadga muvofiqlik prinsipi buni taxmin qiladi:

birinchi bosqichda moliyaviy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mablag ajratishda har bir maqsad va vazifaning ahamiyati va ustuvorligi hisobga olinadi;

ikkinchi bosqichda maqsadlar «daraxti" ni rivojlantirish oxir-oqibat aholining hayot darajasi va sifatini yaxshilashga aniq yo'naltirilgan bo'ladi;

Uchinchi bosqichda, axborot bazasini yaratishda barcha harakatlar moliya tizimi, moliyaviy mexanizm va kelajakda moliyaviy siyosatni amalga oshirish jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan omillar to'g'risida ma'lumotlarni to'plash va tizimlashtirishga qaratiladi;

162676
TDTU
ARM

to‘rtinchi bosqichda, ko‘p o‘zgaruvchan prognozni tuzishda, iqtisodiyotning rivojlanishiga va taxmin qilingan resurslarga qarab maqsadlarga erishishning eng oqilona usullarini aniqlash kerak;

beshinchi bosqichda resurslarni taqsimlashni rejalashtirish va aniq harakatlar algoritmi ilgari belgilangan maqsad va vazifalarning ustuvorligini ta’minlashi kerak;

oltinchi bosqichda barcha tashkiliy masalalarni boshqarish va hal qilish aniq maqsad va vazifalarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak;

yettinchi bosqichda olingan natijalarni baholash birinchi navbatda rejalashtirilgan maqsadlarni belgilash ko‘rsatkichlari bilan taqqoslash asosida zarurdir;

sakkizinchi bosqichda muhimlik darajasiga qarab tabaqalashtirilgan joriy va keyingi nazoratni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir

to‘qqizinchi bosqichda rag‘batlantirish ham hal qilingan vazifalar ko‘lamini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Xuddi shu tarzda, boshqa barcha asosiy prinsiplar moliyaviy siyosatning qolgan sakkiz bosqichining har birida qo‘llanilishi kerak.

O‘z navbatida, har bir bosqichda barcha asosiy prinsiplardan foydalanish kerak. Masalan, birinchi bosqichda moliyaviy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mablag‘ ajratish prinsiplar asosida amalga oshirilishi kerak:

Maqsadga yo‘nalgan;

ketma-ketliklar (rejalashtirish);

ilmiy (ilmiy amal);

murakkablik;

sanoat va hududiy manfaatlarning kombinatsiyasi.

Shu bilan birga, biz ushbu prinsiplar va bosqichlarning o‘zaro ta’siri davlat darajasida ham, mintaqaviy va mahalliy darajada ham sodir bo‘lishini ta’kidlaymiz.

2.2. Moliya tizimi moliyaviy siyosatning obyekti sifatida O‘zbekistonning moliyaviy siyosati.

O‘zbekistonda bank tizimining davom etayotgan beqarorligi, investitsiya hajmlarining keng pasayishi va shu munosabat bilan ularni jalb

qilish bo‘yicha raqobatning kuchayishi, soliq qonunchiligidagi doimiy o‘zgarishlar, asosiy eksport tovarlari narxlarining beqarorligi, bojxona to‘lovlarining o‘zgaruvchanligi sharoitida, bu mamlakatda katta ulushni tashkil etadi. O‘zbekiston davlatining butun moliyaviy siyosatini, shu jumladan bank, byudjet, investitsiya, soliq, bojxona va uning boshqa tarkibiy qismlarini takomillashtirish yanada dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Moliyaviy siyosatning ustuvor maqsadlari orasida birinchi o‘rinlardan biri uning samaradorligini oshirish muammosini hal qilishdir. Faqat uni hal qilish orqali davlat rivojlanishining mavjud muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish uchun ma’lum bir vaqtda mavjud bo‘lgan moliyaviy resurslarning rentabelligini oshirish mumkin.

Ushbu maqsadga erishish, birinchi navbatda, moliyaviy siyosat samaradorligini shakllantirish va oshirishning nazariy va amaliy masalalarini chuqur va har tomonlama o‘rganishni talab qiladi.

O‘zbekiston moliya tizimi-bu moliyaviy faoliyat bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan va uni amalga oshirishga hissa qo‘shadigan, moliyaviy jarayonlar oqimi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadigan moliya institutlari va vositalarini ta’minlaydigan o‘zaro bog‘liq va o‘zaro ta’sir qiluvchi qismlar, aloqalar, elementlar to‘plamidir. Moliya tizimiga moliyaviy boshqaruv organlari, moliya-kredit institutlari, moliyaviy resurslar, moliyaviy faoliyatni tartibga soluvchi qonunlar, qoidalar, nizomlar (bundan buyon matnda moliya tizimi deb ham yuritiladi) kiradi.

Moliya tizimining alohida qismlarini ajratish zarurati ko‘plab iqtisodiy munosabatlar subyektlarining (davlat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar, aholi) YaIM va milliy daromadni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlashda, pul mablag‘larini shakllantirish va ishlatishda ishtirok etishidagi farqdan kelib chiqadi.

Har bir bo‘g‘in o‘z rolini o‘ynaydi va o‘z vazifalarini bajaradi, o‘z tashkiliy tuzilmasiga ega va ularning barchasi birgalikda mamlakatning yagona moliyaviy tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimining har bir bo‘g‘ini pul daromadlari va fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning o‘ziga xos shakl va usullariga ega.

Shunday qilib, moliyaviy tizim haqida umumiy tasavvurga ega bo‘lishimiz uchun biz eng muhim aloqalarni batafsil ko‘rib chiqamiz.

Moliya tizimining quyi tizimlari, aloqalari va quyi bo‘g‘inlarining o‘zaro ta’siri bank tizimi institutlarining vositachiligi orqali amalga oshiriladi, ularning birinchi (yuqori) darajasi O‘zbekiston Markaziy banki, ikkinchi (quyi) darajasi – tijorat banklari va kredit tashkilotlari

Aslida, O‘zbekiston banki regulyator sifatida juda cheklangan vositalar arsenaliga ega, biz esa bunday ko‘rsatkich pul bozorining holati, ya’ni pulga bo‘lgan talab va pul taklifining muvofiqligi bo‘lishi mumkin degan asosiy nazariy pozitsiyadan kelib chiqamiz.

Regulyatorning ilgari qayd etilgan ko‘rsatkichlarning juda boy ro‘yxatiga, pul-kredit siyosatining yakuniy va oraliq maqsadlariga ta’sir o‘tkazish qobiliyatini baholash uchun biz ushbu imkoniyatni ochiq tizimlarni boshqarishning umumiy nazariyasi, xususan, V. R. Eshbi tomonidan yetarlicha xilma-xillik nazariyasi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqamiz. Pul tizimi milliy iqtisodiyotning butun yirik iqtisodiy tizimining quyi tizimidir. Shunga qaramay, pul tizimi quyi tizimga xos yaxlitlik belgilariga ega. Bu yerda asosiy argument obyektiv funksiyaning mavjudligi. Ushbu pul tizimi ham ochiq tizimdir.

Hozirgi vaqtda moliyaviy siyosat natijalari asosan bilvosita uning alohida tarkibiy qismlari (bank, soliq, aksiya va boshqalar) bilan belgilanadi, yoki uning davlat siyosatining boshqa sohalari (iqtisodiy, ijtimoiy, sanoat, qishloq xo‘jaligi va boshqalar) natijalariga ta’siri orqali biz uning haqiqiy oqibatlarini baholash uchun vositalarni ishlab chiqish zarur deb hisobladik.

Shu bilan birga, ushbu natijalar asosan ma’lum bir korxona byudjetining daromad va xarajatlar bo‘yicha muvozanat darajasiga, ya’ni uning barqarorligiga bog‘liq, chunki aks holda, xarajatlarning haddan tashqari o‘sishi bilan, ularning daromadlari sezilarli darajada ko‘payishi va shuning uchun qarzning o‘sishi bilan barqaror muvozanat buziladi, bu muqarrar ravishda soliqlarni oshirish va (yoki) xarajatlarni kamaytirish zarurligiga olib keladi va shu bilan jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy ziddiyatlarni kuchaytirishi mumkin, salbiy banklar ishiga ta’sir ko‘rsatish, investitsion faollikni kamaytirish, fond bozoridagi muammolar va moliyaviy siyosatning boshqa salbiy oqibatlariga olib keladi.

Shuning uchun moliyaviy siyosatni ishlab chiqishda ham, uning alohida bosqichlari amalga oshirilgandan so‘ng yoki uni amalga

oshirishning butun davrida ham moliya tizimining moliyaviy barqarorligi darajasini aniqlay olish muhimdir.

2.3. Moliyaviy siyosatning turlari va mazmuni

Moliyaviy siyosat umumiy iqtisodiy siyosatning bir qismidir, davlatlar moliyaviy faoliyatining ratsionalligini yaxshilash masalalari doimiy toifaga kiradi, chunki uning samaradorligini baholash va yaxshilash zarurati doimo muhim bo'lgan bo'ladi.

Moliyaviy resurslarni olish, taqsimlash va qayta taqsimlash variantlarining ko'pligi va shu bilan birga ularning obyektiv cheklovlari, doimiy mutlaq o'sishga qaramay, muqarrar ravishda faqat muammoning kuchayishiga olib keladi. Bundan tashqari, bu ziddiyat, bizning fikrimizcha, moliyaviy siyosatni takomillashtirishning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir.

Hozirgi vaqtda "muvozanatli" moliyaviy siyosatni, shu jumladan byudjetni amalga oshirish global inqiroz munosabati bilan davlatlarning barqarorligini saqlash uchun yanada fundamental ma'noga ega bo'lib, uning global oqibatlari hali to'liq aniqlanmagan va aksariyat mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, shu jumladan ularning qarz majburiyatlarini o'z vaqtida to'lash qobiliyatiga.

Moliyaviy siyosat uning turli darajalarida (davlatlararo, respublika, mintaqaviy, munitsipal (yoki mahalliy o'zini o'zi boshqarish), tijorat tashkilotlari, notijorat tashkilotlari, uy xo'jaliklari) ishlab chiqilgan va amalga oshirilganligi sababli, uning tadqiqotlari ko'pincha ushbu darajalardan birining muammolari doirasida yopiladi. Ayni paytda, ularning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq, bir-biriga ta'sir qiladi va shuning uchun ularni tahlil qilishda kompleks yondashuvni talab qiladi. Bunday o'zaro bog'liqlik darajasidan kelib chiqqan holda, dastlabki to'rtta daraja (mahalliy o'zini o'zi boshqarishgacha) yagona to'plamga— davlatning moliyaviy siyosatiga birlashtirilishi mumkin va birlashtirilishi kerak, bu aslida bu ishning asosi bo'ladi.

Korxonaning moliyaviy siyosati o'z vazifalari va funksiyalariga erishish va bajarish uchun moliyaviy resurslardan aniq maqsadda foydalanishni nazarda tutadi. Shuning uchun moliyaviy taktika ushbu

korxona rivojlanishining ma'lum bir bosqichini hal qilishga qaratilgan. Shu bilan birga, xarajatlar turlariga qarab moliyaviy resurslarning muvozanatli taqsimlanishi qo'llaniladi. Korxonaning moliyaviy siyosati moliyaviy rejalashtirish asosida amalga oshirilishi mumkin

Moliyaviy siyosatning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqish, uning asosiy yo'nalishlari, maqsadlari va asosiy vazifalarini aniqlash. Yetarli moliyaviy mexanizmni yaratish.

Davlat va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy boshqarish

Moliyaviy siyosatning uch turi mavjud: davlat, korxona va xalqaro korxonaning moliyaviy siyosatini ishlab chiqish asosan uning moliyaviy-iqtisodiy holatini tahlil qilishga asoslanadi, bu yesa o'z navbatida buxgalteriya ko'rsatkichlariga asoslanadi. Ushbu holatni tahlil qilish asosida kompaniyaning moliyaviy siyosatining asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan. **Moliyaviy siyosat mazmuni:**

konsepsiyani ishlab chiqish, maqsadlar, vazifalar va yo'nalishlarni aniqlash;

moliya mexanizmning yaratilishi;

moliyaviy faoliyatni boshqarish.

Moliyaviy qismda siyosat olib borishda kredit, pul va narx siyosati bilan munosabatlarni ta'minlash kerak. Moliyaviy siyosat natijalari ilgari qo'yilgan vazifalar va maqsadlar asosida erishilgan natijalar asosida baholanadi. Moliyaviy mexanizm-bu boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan moliyaviy munosabatlarni tashkil etishning belgilangan shakllari, turlari va usullari tizimi.

Moliya mexanizmi elementlari:

- farmon va tavsiyalar tizimi;
- resurs havzasini shakllantirish shakllari va usullari.

Moliyaviy siyosatning xususiyatlari

Korxonaning moliyaviy siyosati ham uzoq muddatli, ham qisqa muddatli bo'lishi mumkin. U taktika va strategiyaga bo'linadi. Korxonaning moliyaviy siyosati davlatning moliyaviy siyosati bilan uzviy bog'liqdir, shuning uchun uni kompleksda ko'rib chiqish kerak. Shu bilan birga, makroiqtisodiy muhit mikroiqtisodiy muhitga qaraganda kompaniya faoliyatiga ko'proq ta'sir qiladi. Shu munosabat bilan har qanday

korxonaning moliyaviy siyosati davlatning moliyaviy siyosatida belgilangan ustuvorliklarga, uning asosliligi va haqiqiyligiga bog'liq.

Kompaniyaning kredit siyosati debitorlik qarzlarini kamaytirishga imkon beradi. Bu debitorlik qarzlarini undirish va savdo kreditini olish tartibini belgilaydigan o'ziga xos qoidalar va qoidalar kodidir. Qoida tariqasida, korxonaning kredit siyosati bir kalendar yil uchun tuziladi, so'ngra uni samaradorlikka qarab qayta ko'rib chiqish va korxona oldida turgan maqsad va vazifalarga moslashtirish mumkin.

Moliyaviy siyosat asoslari

Moliyaviy siyosatning asosini moliyadan foydalanishning uzoq va o'rta muddatli istiqbollarini belgilaydigan va mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan asosiy vazifalarni hal qilishni ta'minlaydigan strategik yo'nalishlar tashkil etadi. Shu bilan birga, davlat moliyaviy munosabatlardan foydalanishning amaldagi taktik maqsadlari va vazifalarini tanlaydi. Bu faoliyatning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq va o'zaro bog'liqdir.

2.4. Moliyaviy siyosatning maqsad va vazifalari:

1. mumkin bo'lgan maksimal moliyaviy resurslarni shakllantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash;

2. davlat nuqtayi nazaridan moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlash va ulardan foydalanishni tashkil etish;

3. iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni moliyaviy usullar bilan tartibga solish va rag'batlantirishni tashkil etish;

4. strategiyaning o'zgaruvchan maqsad va vazifalariga muvofiq moliyaviy mexanizmni ishlab chiqish va rivojlantirish;

5. samarali va maksimal darajada biznesga o'xshash moliyaviy boshqaruv tizimini yaratish.

Moliyaviy siyosatni olib borish jarayonida uning iqtisodiy siyosatning boshqa tarkibiy qismlari — kredit, narx, pul bilan o'zaro bog'liqligini ta'minlash ayniqsa muhimdir.

Davlatning moliyaviy siyosati natijalarini baholash uning jamiyat va uning aksariyat ijtimoiy guruhlari manfaatlariga muvofiqligi, shuningdek qo'yilgan maqsad va vazifalar natijasida erishilgan natijalarga asoslanadi. Moliya siyosatining muhim tarkibiy qismi moliya sohasidagi

barcha davlat faoliyati amalga oshiriladigan moliyaviy mexanizmni yaratishdir.

Moliyaviy mexanizm – shakllari tizimi, turlari va davlat tomonidan tashkil etilgan moliyaviy munosabatlarni tashkil etish usullari.

Moliyaviy mexanizmning elementlari:

- moliyaviy resurslar shakllari;
- ularni shakllantirish usullari;
- davlatning daromadlari va xarajatlarini aniqlash uchun foydalaniladigan Qonunchilik normalari va qoidalari tizimi;
- byudjet tizimini, korxonalarni moliyalashtirishni va qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil etish.

Moliyaviy siyosat maqsadlari

Moliyaviy siyosatning maqsadlari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- siyosiy maqsadlar, ya'ni tashqi va ichki siyosat sohasidagi maqsadlarga erishish
- iqtisodiy maqsadlar, ya'ni turli darajadagi iqtisodiyot sohasidagi maqsadlarga erishish
- ijtimoiy maqsadlar, ya'ni jamoatchilik bilan aloqalar sohasidagi maqsadlarga erishish (aholining ijtimoiy tabaqalari va qatlamlari, ijtimoiy nafaqalar, ijtimoiy nafaqalarni taqsimlash).

Moliyaviy siyosat darajalari

Moliyaviy siyosat moliyaviy vositalar, dastaklar va rag'batlantirishlardan foydalangan holda maqsadli harakatlar majmui sifatida turli darajalarda amalga oshirilishi mumkin:

- jahon
- mintaqaviy
- milliy
- mamlakat ichidagi alohida hududlar darajasida
- korxona, tashkilot (xo'jalik yurituvchi subyekt)darajasida
- yakka tartibdagi tadbirkor
- shaxsiy uy xo'jaligi darajasida

Davlat darajasida moliyaviy siyosat

Davlat darajasida moliyaviy siyosatning eng muhim tarkibiy qismlari:

- byudjet siyosati

- soliq siyosati
- bojxona siyosati
- pul-kredit siyosati
- investitsiya siyosati
- korrupsiya siyosati

Moliyaviy siyosatning natijalari ko‘p jihatdan uni ishlab chiqish va amalga oshirish amalga oshiriladigan obyektni tanlashning ratsionalligiga, uning ichki tuzilishini to‘liq bilishga, shuningdek moliyaviy siyosatning o‘zi va uning mavjud sharoitlarga mos kelishiga bog‘liq rivojlangan. Shuning uchun YaIMning ushbu asosiy tarkibiy qismlarini va shuning uchun uning natijalarini olish jarayonini eng obyektiv va mantiqiy o‘zaro bog‘liq tushunish ularni baholash metodologiyasini ishlab chiqish uchun muhimdir.

Moliyaviy siyosatning obyekti moliya tizimi moliyaviy tashkilotlar to‘plami sifatida, shu jumladan markazlashgan moliyaviy boshqaruv tashkilotlari bo‘lib, ular o‘z faoliyati davomida uning ishlash mexanizmini yaratadilar va barcha darajadagi hokimiyat organlari, shuningdek xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida moliyaviy resurslarni birlashtirish, taqsimlash va qayta taqsimlashga bevosita yoki bilvosita xo‘jaliklari ta’sir ko‘rsatadilar .

Moliyaviy siyosatning mohiyatini aniqlashning mavjud yondashuvlariga asoslanib, uni davlat faoliyati sifatida keng ta’riflashning maqsadga muvofiqligi, shu jumladan moliyaviy siyosatning maqsad va vazifalarini shakllantirish, rejalashtirilgan natijalarga erishish yo‘llarini ishlab chiqish rejalashtirilgan, ya’ni va amalga oshirilgan. Bu jarayon, uning ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonini ta’sir qilishi mumkin, ichki va tashqi omillar majburiy hisobga olgan holda, uning faoliyat mavjud mexanizmi, shu jumladan, mavjud moliyaviy tizimi, davlat tomonidan uning determinizm asoslangan.

Nazorat savollari

1. Davlatning moliyaviy siyosati tushunchasi va mazmunini tushuntirib bering?
2. Moliyaviy siyosatning belgilangan maqsadini amalga oshirish uchun qanday vazifalar zarur bo‘lishi mumkin?
3. Moliya siyosatining bosqichlarini tushuntirib bering?

4. Moliya tizimi moliyaviy siyosatning obyekti sifatida O‘zbekistonning moliyaviy siyosatini tushuntirib bering?
5. Moliyaviy siyosatning turlari va mazmunini tushuntirib bering?
6. Moliyaviy siyosatning maqsad va vazifalari?
7. Moliyaviy mexanizmning elementlari?

3. MOLIYA TIZIMI VA UNING BO‘G‘INLARI

3.1.Moliya tizimi haqida tushuncha va uning funksiyalari

Moliya tizimi-bu birlamchi, hosilaviy va yakuniy pul oqimlarini shakllantirish va ulardan foydalanishni qamrab oluvchi moliyaviy munosabatlar majmui.

Moliya iqtisodiy siyosat va bozor munosabatlarini tartibga solishning eng muhim vositasidir. Ular alohida tarmoqlarning rivojlanishini rag‘batlantiradi yoki aksincha cheklaydi, ishlab chiqarish xarajatlari va xususiy korxona va firmalarning aylanishini kamaytirish, ularning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Moliya iqtisodiy asos munosabatlarini ifodalaydi-ishlab chiqarish munosabatlarining kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun mo‘ljallangan mablag‘larini tizimli shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan qismi moliya iqtisodiy munosabatlarda alohida o‘rin tutadi. Moliyaviy munosabatlar obyektiv ravishda mavjud, ammo jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlarining xususiyatiga mos keladigan o‘ziga xos namoyon bo‘lish shakllariga ega.

Moliya tizimi - moliyaviy munosabatlarning turli sohalarini o‘z ichiga olib, har qaysi sohalar pul mablag‘lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning turli sharoitlarida moliyaning rivojlanish qonuniyatini tahlil qilish moliyaviy munosabatlarning mohiyatida umumiy belgilar mavjudligidan guvohlik beradi. Bu moliyani amal qilishining obyektiv sabablari va shartlarini saqlanib qolinganligi bilan ta’riflanadi. Bularning orasida ikkitasi ajralib turadi: tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hamda bu munosabatlarning obyekti va subyektining mavjudligidir.

Moliyaviy munosabatlar mohiyatan umumiy bo‘lsada, ular elementlari o‘rtasidagi ma’lum farqlarni rad etmaydi.

O‘zbekiston moliya tizimi-moliyaviy munosabatlarning turli sohalari va normalari majmui bo‘lib, ularning har biri pul mablag‘lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishdagi xususiyatlar, ijtimoiy takror ishlab chiqarishda turlicha rol o‘ynaydi. **O‘zbekiston moliya tizimiga quyidagilar kiradi:**

1. Davlat byudjeti tizimi;
2. Byudjetdan tashqari maxsus fondlar;
3. Davlat va bank krediti (yuqoridagi institutlarning barchasi makro darajada iqtisodiyot va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish uchun foydalaniladigan markazlashtirilgan moliya deb tasniflanadi);
4. Sug‘urta fondlari (mulkiy va shaxsiy);
5. Iqtisodiyot va ijtimoiy munosabatlarni mikro darajada tartibga solish va rag‘batlantirish uchun foydalaniladigan markazlashmagan moliya bilan bog‘liq xo‘jalik yurituvchi subyektlar va tarmoqlar moliyasi.

O‘zbekiston Moliya vazirligi yagona moliya, byudjet, soliq va pul-kredit siyosatini amalga oshirishni ta’minlovchi va O‘zbekistonda moliyani tashkil etishga umumiy rahbarlikni ta’minlovchi ijro etuvchi organ bo‘lgan O‘zbekiston moliya organlari tizimiga rahbarlik qiladi.

Moliyaviy faoliyat vazifalarini O‘zbekiston davlat boshqaruvi organlari va O‘zbekiston subyektlari ham bajaradilar. Shu bilan birga, bu sohada moliyaviy boshqarish va nazorat qilish uchun maxsus yaratilgan organlar tizimi - moliya-kredit organlari tizimi mavjud (unga O‘zbekiston Moliya vazirligi va O‘zbekiston subyektlarining moliya organlari kiradi).

O‘zbekiston Markaziy banki davlat boshqaruvi organi bo‘lib, bank sohasida davlat rahbarligini amalga oshiradi.

O‘zbekiston hisob palatasi respublika byudjetining barcha bandlarini o‘z vaqtida bajarish bo‘yicha moliyaviy nazorat organi hisoblanadi. Respublika G‘aznachiligi umuman byudjet siyosatining bajarilishini nazorat qiladi. Respublika soliq xizmati markaziy boshqaruv organlari tizimiga kiradi. Bojxona xizmati davlat xazinasini to‘ldirish manbai bo‘lib, unga O‘zbekiston Respublika bojxona xizmati rahbarlik qiladi.

Moliya institutlari:

1. Byudjet fondi (BM).
2. byudjetdan tashqari mablag'lari (BTF)
3. Markazlashmagan fondlar (MF).
4. Sug'urta fondlari.
5. Davlat krediti.
6. Pul tizimi (PT).
7. Turli mulkchilik shaklidagi korxonalar moliyasi.

Ma'lumki, moliya tizimi moliya munosabatlarining turli bo'g'inlari yig'indisini bildiradi. Ularning har biri pul mablag'lari fondlarini shakllantirish va ishlatilishidagi xususiyatlari, takror ishlab chiqarishdagi rolining turlichaligi bilan farqlanadi Moliyaviy tizim tarkiban tahlil etilganda unga har xil yondashish mumkin. Moliya pul munosabatlari bo'lar ekan, ularning obyekti va subyekti, ularga xos mexanizmlar mavjud. Shu jihatdan qaralganda moliya tizimiga pul fondlari, moliya ishtirokchilari, moliya institutlari, moliya mexanizmi va moliya siyosatini kiritish mumkin. Buni sxemadan ko'rish mumkin.

Moliya tizimining asosiy funksiyalari quyidagilardan iboratdir:

- Rejalashtirish funksiyasi.
- Tashkillashtirish funksiyasi.
- Rag'batlantirish funksiyasi.
- Nazorat

Ilgarilari ortodoksal g'oyalar ta'sirida moliya mavhum tarzdagi munosabatni o'zi deb baholangan. Hozirgi nazariya uni atroflicha qarab chiqadi, uni ko'p elementli deb qaraydi, uning tarkibiga moliya resurslari va siyosatini ham kiritadi. Moliya siyosati deganda uni davlat siyosati bilan cheklash xato bo'ladi. Hamma moliya subyektlarining o'z siyosati bor. Korxona, nodavlat tashkiloti va hatto xonadonning ham o'ziga xos moliya siyosati bo'ladi.

Moliya tizimini boshqacha talqin etilganda bunga asos qilib pul fondlarining harakatlarini ham olish mumkin, shu jihatdan qaralganda moliya tizimi moliya munosabatlarining quyidagi sohalarini o'z ichiga oladi: davlat byudjeti, nobyudjet fondlar, davlat krediti, mulkiy va shaxsiy sug'urta fondlari, fond bozori, turli mulkchilik shaklidagi korxonalar moliyasi, nodavlat jamoat tashkilotlari moliyasi.

Moliya tizimining funksiyalari

Moliya tizimining funksiyalari

Rejalashtirish	Tashkillashtirish	Rag'batlantirish	Nazorat
Maqsadlarni shakllantirish va uni amalga oshirishning moliyaviy imkoniyatlarini aniqlash bilan bog'liq tadbirlar.	Byudjet kurilishi, byudjet tasniflanishi, tasdiqlash, ijro etish, vakolatli kredit organlarini aniqlash, Mahalliy va respublika organlarining byudjet vakolatlari va huquqlarini chegaralashni o'z ichiga oladi.	Pul mablag'larga ehtiyojni hisobga olgan holda molliyaviy faoliyatga ta'sir etuvchi omillar talqin qilinadi.	O'rnatilgan maqsadlarga erishishni solishtirish uchun oligan natijalarni baholash va me'yorlarni ishlab chiqiladi.

Rejalashtirish

Maqsadlarni shakllantirish va uni amalga oshirishning moliyaviy imkoniyatlarini aniqlash bilan bog'liq tadbirlar. Tashkillashtirish

Byudjet qurilishi, byudjet tasniflanishi, tasdiqlash.

Tashkillashtirish- ijro etish, vakolatli kredit organlarini aniqlash, Mahalliy va respublika organlarining byudjet vakolatlari va huquqlarini chegaralashni o'z ichiga oladi.

Rag'batlantirish

Pul mablag'larga ehtiyojni hisobga olgan holda moliyaviy faoliyatga ta'sir etuvchi omillar talkin qilinadi.

Nazorat

O'rnatilgan maqsadlarga erishishni solishtirish uchun oligan natijalarni baholash va me'yorlarni ishlab chiqiladi.

Barcha sanab o'tilgan moliyaviy munosabatlarni ikkita kichik guruhga bo'lish mumkin. Bular – makrodarajada kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ehtiyojlarini ta'minlovchi umumdavlat moliyasi hamda mikrodarajada takror ishlab chiqarish jarayonini pul mablag'lari bilan

ta'minlash uchun qo'llaniladigan korxonalar moliyasi. Nihoyat xonadon moliyasi mazkur guruhlashni shartli tarzda quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin.

Moliya tizimini alohida bo'g'inlarga ajratish har bir bo'g'inning vazifalaridagi farqlanishga hamda markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarini shakllantirish va ishlatish usullaridagi farqlanishga asoslanadi.

Moliya tizimi

Umumdavlat moliyasi:

- Davlat byudjeti;
- Nobyudjet fondlar;
- Davlat krediti; Korxonalar moliyasi:
- Davlat korxonalari moliyasi;
- jamoa korxonalari moliyasi;
- xususiy firmalar moliyasi;
- hissadorlik jamiyatlari moliyasi;
- ijara mulki zaminidagi korxonalar moliyasi;
- qo'shma korxonalar moliyasi;
- jamoat tashkilotlari moliyasi va boshqalar.

Moliya tizimini alohida bo'g'inlarga ajratish har bir bo'g'inning vazifalaridagi farqlanishga hamda markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarini shakllantirish va ishlatish usullaridagi farqlanishga asoslanadi. Umumdavlat markazlashgan pul fondlari ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash yo'li bilan tuziladi. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi davlatning bajaradigan muhim roli uning ixtiyorida moliyaviy resurslarning katta qismini markazlashtirish zaruriyatiga olib keladi. Ularni ishlatish shakllari davlat byudjeti va nobyudjet fondlari orqali namoyon bo'ladi. Bular hisobidan davlatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy vazifalarini hal etish ehtiyoji ta'minlanadi.

MOLIYA TIZIMI

Umumdavlat moliyasi:	**Korxonalar moliyasi:**	**Xonadon moliyasi**	**Sug‘urta moliyasi**	**Moliya bozori**
- Davlat byudjeti; - Nobyudjet fondlar; -Davlat krediti;	-Davlat korxonalari moliyasi; -jamoa korxonalari moliyasi; -xususiy firmalar moliyasi; -hissadorlik jamiyatlari moliyasi; -ijara mulki zaminidagi korxonalar moliyasi; -qo‘shma korxonalar moliyasi; -jamoat tashkilotlari moliyasi va boshqalar.	- bir oilali xonadon moliyasi; - ko‘p oilali xonadon moliyasi; - oilasizlar xonadoni moliyasi.	1. Iqtisodiy riskni sug‘urtalash 2. Ijtimoiy sug‘urta 3. Mulkiy sug‘urta	1. Fond bozori 2. Valyuta bozori

Pul fondlarini tashkil qilish va ishlatish shakllari va usullari moliya tizimining kredit va sug‘urta bo‘g‘inlari orqali ham qo‘llaniladi. Markazlashmagan pul fondlari korxonalarni o‘zlarining pul daromadlari va jamg‘armalari hisobidan tashkil topadi.

Yagona moliya tizimining asosi korxonalar moliyasi hisoblanadi, chunki ular ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etadilar. Daromad shu yerda yaratiladi. Markazlashgan davlat fondlarining manbai ishlab chiqarish sohasida yaratilayotgan daromad hisoblanadi.

Umumdavlat moliyasi xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari rivojlanishining ma’lum sur’atlarini ta’minlashda, moliyaviy resurslarning iqtisodiyot tarmoqlari va mamlakat hududlari o‘rtasida, moddiy va nomoddiy sohalari o‘rtasida hamda mulk sohiblari, aholining alohida guruh va qatlamlari o‘rtasida qayta taqsimlashda yetakchi rol o‘ynaydi.

Moliyaviy resurslardan samarali foydalanish davlatning faol moliyaviy siyosati asosida olib boriladi.

Moliya tizimi orqali davlatning, markazlashgan pul resurslari va markazlashmagan pul fondlarini, jamg'arish va iste'mol fondlarini soliqlar, davlat byudjeti xarajatlari, davlat kreditini qo'llash bilan shakllantiriladi.

3.2.Moliya tizimining soha va bo'g'inlari

Davlatning moliya tizimi quyidagi bo'g'inlardan tashkil topgan:

Moliya tizimining bo'g'inlarga ajratilishi har qaysi bo'g'inlarning vazifalaridan kelib chiqadi. Shuningdek yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, moliya tizimining bo'g'inlari mamlakat miqyosida markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul fondlarini shakllantirish bilan bog'liqdir.

Moliya tizimi

Umumdavlat moliyasi	Xo'jalik subyektlari moliyasi

Davlat byudjeti	Tijorat asosida faoliyat yurituvchi korxonalar
Byudjetdan tashqari fondlar	Notijorat asosida faoliyat yurituvchi korxonalar
Davlat krediti	
Davlat korxonalari moliyasi	

Hozirgi sharoitda ayrim iqtisodchi olimlar tomonidan moliya tizimining muhim bo'g'inlaridan biri sifatida aholi moliyasini alohida ko'rib o'tadilar. Ularning fikrlariga ko'ra YaIMning taqsimlanishi jarayonida aholi iqtisodiy subyekt sifatida qatnashadi va yirik miqyosda pul jamg'armalariga ega bo'ladi. Bunday jamg'armalar hozirgi sharoitda nafaqat bank tizimi uchun muhim moliyaviy biznes balki iqtisodiyotdagi yalpi investitsiyalarni moliyalashtirishning muhim manbalaridan biriga aylanmoqda.

Umumdavlat moliyasi korxonalar moliyasi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki bir tomondan byudjet daromadlarining asosiy manbalaridan biri moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratiladigan milliy daromad hisoblanadi. Shuningdek korxonalar mikyosidagi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoni nafakat korxonalarning xususiy mablag'lari hisobiga, balki qarz mablag'lari hisobiga ham amalga oshiriladi. Chunonchi, bunday mablag'lar tarkibida byudjet resurslari ham mavjuddir.

Aksariyat iqtisodchilar tomonidan sug'urta munosabatlari moliya tizimining asosiy bo'g'inlari sifatida ko'rib o'tiladi.

Sug'urta munosabatlari unda qatnashuvchi subyektlar o'rtasidagi xo'jalik subyektlari iqtisodiy faoliyati natijasida vujudga keluvchi ehtimolli zararlarni qoplash yoki sug'urta holatlarining sodir bo'lishi oqibatlari bilan bog'liq uy xo'jaliklari yo'kotishlarini tenglashtirish uchun muljallangan sug'urta fondiga maqsadli badallar hisobiga alohida pul fondlarini shakllantirish bo'yicha qayta taqsimlash munosabatlari majmuasidir.

Moliya tizimini alohida bo'g'inlarga ajratish har bir bo'g'inning vazifalaridagi farqlanishga hamda markazlashgan va markazlashmagan pul fondlarini shakllantirish va ishlatish usullaridagi farqlanishga asoslanadi. Umumdavlat markazlashgan pul fondlari ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash yo'li bilan tuziladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi davlatning bajaradigan muhim roli uning ixtiyorida moliyaviy resurslarning katta qismini markazlashtirish zaruriyatiga olib keladi. Ularni ishlatish shakllari davlat byudjeti va nobyudjet fondlari orqali namoyon bo'ladi. Bular hisobidan davlatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy vazifalarini hal etish ehtiyoji ta'minlanadi.

Pul fondlarini tashkil qilish va ishlatish shakllari va usullari moliya tizimining kredit va sug'urta bo'g'inlari orqali ham qo'llaniladi. Markazlashmagan pul fondlari korxonalarni o'zlarining pul daromadlari va jamg'armalari hisobidan tashkil topadi.

Yagona moliya tizimining asosi korxonalar moliyasi hisoblanadi, chunki ular ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etadilar. Daromad shu yerda yaratiladi. Markazlashgan davlat fondlarining manbai ishlab chiqarish sohasida yaratilayotgan daromad hisoblanadi.

Umumdavlat moliyasi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari rivojlanishining ma'lum sur'atlarini ta'minlashda, moliyaviy resurslarnig iqtisodiyot tarmoqlari va mamlakat hududlari o'rtasida, moddiy va nomoddiy sohalari o'rtasida hamda mulk sohiblari, aholining alohida guruh va qatlamlari o'rtasida qayta taqsimlashda yetakchi rol o'ynaydi.

Moliyaviy resurslardan samarali foydalanish davlatning faol moliyaviy siyosati asosida olib boriladi.

Moliya tizimi orqali davlatning, markazlashgan pul resurslari va markazlashmagan pul fondlarini, jamg'arish va iste'mol fondlarini soliqlar, davlat byudjeti xarajatlari, davlat kreditini qo'llash bilan shakllantiriladi.

Nazorat savollari

1. Moliya tizimi haqida tushuncha?
2. O'zbekiston moliya tizimiga nimalar kiradi?
3. Moliya institutlariga nimalar kiradi?
4. Moliya tizimining asosiy funksiyalari nimalardan iborat?
5. Moliya tizimining bo'g'inlari nimalardan iborat?

4. MOLIYA BOZORI VA VOSITALARI

4.1. Moliya bozorini rivojlantirish

Moliya bozorining asosiy vazifasi tarmoqlar, mamlakatlar, mintaqalar, iqtisodiyot tarmoqlari va global moliyaviy resurslarning institutsional birliklari o'rtasida to'plash va qayta taqsimlashdir. Hozirgi vaqtda moliya bozorining rivojlanishi yuqori sur'atlarda davom etmoqda, chunki mahalliy bozorlar va iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga qo'shilish darajasi ancha yuqori. **Moliya bozorida oldi-sotdi operatsiyalarining asosiy obyekti turli xil moliyalardir, shuning uchun moliyaviy aktivlar shakliga qarab moliya bozori quyidagi tarmoqlarga bo'linadi:**

- valyuta bozori;
- kredit bozori;
- investitsiya bozori;
- fond bozori (qimmatli qog'ozlar bozori);
- sug'urta bozori.

4.2. Moliya bozori faoliyati va moliya bozori vositalari

Moliya bozorining faoliyati moliyaviy aktivlarni to'lov asosida qayta taqsimlashdan iborat. Shuningdek, moliya bozori iqtisodiyotning umumiy holatini (jahon yoki mahalliy) aks ettiruvchi aniq ko'rsatkichdir. Moliya bozorining samaradorligi valyuta kursi, davlat qarzi, inflyatsiya, pul massasi, byudjet profitsiti/defitsiti va to'lov balansini o'z ichiga olgan iqtisodiy ko'rsatkichlar to'plami bilan belgilanadi.

Moliya bozorining eng muhim jihatlari-bu vaqtlararo savdo, kapitalning ko'payishi, aylanma xarajatlarni tejash va iqtisodiy sikllar doirasida uzluksiz ishlab chiqarish jarayonini osonlashtirish.

Moliyaviy vositaning asosiy vazifasi uni o'tkazish yoki sotish natijasida pul olishni kafolatlashdir. Moliyaviy vositalar bir tomondan moliyaviy majburiyatlarning, boshqa tomondan moliyaviy aktivlarning paydo bo'lishini anglatadi. Pul majburiyatlari moliya bozori vositalari sifatida ishlatiladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar bunday majburiyatlarga ega va qonunchilik darajasida belgilanadi. Moliyaviy vositalar shaxsiylashtirilishi (tashuvchisi) va ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin.

Bularga quyidagilar kiradi:

- sug'urta polislari;
- sertifikatlar;
- cheklar;
- aksiyalar;
- obligatsiyalar;
- veksellar;
- fyuchers;
- opsionlar;
- qarzdorlik hujjatlari;
- kredit kartalari.

Sobiq ittifoq parchalanib, yangi mustaqil davlatlar tashkil etilgandan so'ng, ular sobiq, rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga qiyin o'tishni boshdan kechirmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy o'zgarishlar bank tizimi va erkin kredit kapitali bozorining rivojlanishiga turtki bo'lmoqda. Fond birjalari kapitalni qisqa muddatli foydalanishdan korxonalarning uzoq muddatli kapitaliga o'tkazish uchun kerak.

Rivojlanayotgan mamlakatlar moliya bozorlaridagi mavjud vaziyat doimiy ravishda o'rganilib, yetakchi mutaxassislar tomonidan muhokama qilinmoqda. Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining asosiy funksiyasini ushbu mamlakatlarning kredit va uzoq muddatli kapital bozorlari amalga oshiradi, chunki ular orqali hech bo'lmaganda qisman iqtisodiyotni yanada kengaytirish uchun zarur bo'lgan katta miqdordagi kapital moliyalashtirilishi kerak.

Uzoq muddatli kapital bozorining vositalari uzoq muddatli kapital ehtiyojlarini moliyalashtirish uchun javob beradi. Shu bilan birga, biz birinchi navbatda uyushgan uzoq muddatli kapital bozorida (fond birjasi) muomalada bo'lgan barcha turdagi qimmatli qog'ozlar (aksiyalar, kreditlar) haqida gapiramiz.

Kapital bozori vositalarini tahlil qilishda har doim ikkita masalani ko'rib chiqish kerak. Birinchidan, ular moliyalashtirish vositalaridir. Ushbu funksiyaning afzalligi shundaki, katta miqdordagi kapitalni birlamchi bozorda aksiyalar yoki kreditlar shaklida kapital shakliga (o'z kapitali yoki qarz kapitali) muvofiq joylashtirish uchun ularni kichikroq aksiyalarga bo'lish mumkin. Bu yerdan ular odatda ikkilamchi bozorga kiritiladi, so'ngra ular sotiladi.

Ikkinchidan, kapital bozori vositalari qimmatli qog'ozlarga ularni sotishning yakuniy maqsadi bilan qisqa muddatli yoki uzoq muddatli investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, har qanday investor uchun nafaqat ushbu kapitalni joylashtirish vositalariga istalgan vaqtda tezda sarmoya kiritish imkoniyatiga ega bo'lish, balki ularni tezda sotish imkoniyatiga ega bo'lish ham katta ahamiyatga ega.

Bu tegishli bozor mexanizmlari bilan ishlaydigan bozorni talab qiladi. Agar kapital bozori talab va taklif almashinuvi uchun iqtisodiy joy vazifasini bajarmasa yoki yetarli darajada bajarmasa, bu muqarrar ravishda narxlanish shakliga ta'sir qiladi, bu esa o'z navbatida talab va taklifni o'zgartiradi va shu bilan bozor deformatsiyasini keltirib chiqaradi. Natijada, bozor ishtirokchilari qimmatli qog'ozlarga sarmoya kiritishga bo'lgan ishonchni tezda yo'qotadilar, bu ularning sarmoya kiritishga tayyorligiga salbiy ta'sir qiladi. Natijada, ushbu vositalar bilan moliyalashtirish funksiyasi asosan cheklanadi.

Amaldagi fond birjasi uchun davlat tomonidan qonunlar va qoidalar shaklida tegishli huquqiy bazani yaratish katta ahamiyatga ega. Ular birjani yaratish, uning tuzilishini shakllantirish tartibini belgilaydi (birjaning boshqaruv organi – kengash, birja savdosiga qimmatli qog'ozlarni qabul qilish xizmati, birja brokerlari palatasi, arbitraj), shuningdek uning ushbu tarkibiy qismlari o'rtasida vazifalarni taqsimlash. Bundan tashqari, qabul qilish tartib-qoidalari, risolani (hisobotni) majburiy nashr etish va uning mazmuni uchun javobgarlik masalalarini, shuningdek birjani davlat nazorati masalalarini, shu jumladan savdoda insayder suiiste'mol qilinishidan qonun bilan himoya qilishni tartibga solish zarur.

Tijorat banklarini jalb qilgan holda qimmatli qog'ozlarni saqlash va boshqarishni o'z ichiga olgan hisob-kitob tizimini joriy etish juda muhim, chunki hozirgi kunda islohotlarga uchragan mamlakatlarda, ya'ni qimmatli qog'ozlarni naqd pulga zudlik bilan yetkazib berish texnikasi juda yuqori xarajatlar bilan bog'liq va juda yuqori xavfli.

Aksiyadorlik jamiyati (AJ) yirik korxona sifatida manfaatdor guruhlar - aksiyadorlar, ma'muriyat va xodimlarning o'zaro munosabatlariga tayanadi. Iqtisodiy hammuallif sifatida aksiyador aksiyadorlik jamiyati xavfining eng muhim tashuvchisi hisoblanadi, uning mulki korxona ichidagi va tashqarisidagi boshqa manfaatdor guruhlar tomonidan suiiste'mol qilinishidan himoyalangan bo'lishi kerak (masalan, hisobotda o'zboshimchalik bilan ko'rsatish va/yoki ma'muriyat tomonidan olingan foydadan foydalanish).

Aksiyadorning manfaatlarini himoya qilish aksiyadorlik jamiyatining ustavida amalga oshiriladi, shuningdek ularning vakolatlari qonun bilan aniq tartibga solinadi. Boshqa tomondan, hisobotlar (yillik balans, foyda va zararlar hisobi) har yili, shuningdek, maxsus holatda bir yoki bir nechta auditorlar tomonidan ularning to'g'riligi to'g'risida tekshirilishi, vakolatli organlar tomonidan tasdiqlanishi va e'lon qilinishi kerak.

Kompaniyalar va birlashmalarning adolatsiz tashkil etilishida qayd etilgan suiiste'molliklar o'zgarishlarga yoki tegishli qonunlar va qoidalarning qabul qilinishiga olib kelishi kerak, shunda xuddi shu narsa takrorlanmasligi kerak.

Natijada, agar ularning huquqlari kafolatlangan bo'lsa, boshqa tomondan, agar ular o'zlari va shuning uchun ularning kapitali uchinchi shaxslar tomonidan suiiste'mol qilinishidan himoyalangan bo'lsa, aksiyalar asosan investorlarni qiziqtiradi.

Islohotlarni amalga oshirayotgan davlatlarda G'arb standartlariga imkon qadar mos keladigan qonuniy zarur umumiy sharoitlarni yaratish zarur. Muayyan minimal standartlarni joriy etish majburiydir, chunki aks holda harakat moliyalashtirish vositasi sifatida qiymatga ega bo'lmaydi yoki ularni kerakli hajmda sotib olmaydi:

- Qonunchilik normalarining yetarli emasligi yuqori ehtimollik bilan jiddiy suiiste'molliklarga olib keladi. Natijada investorlar katta miqdordagi kapitalni yo'qotishi mumkin. Shubhasiz, fond, investitsiya vositasi sifatida, juda tez sharmanda bo'ladi;

- kapitali juda zarur bo'lgan investorlar, agar ma'lum minimal huquqiy standartlar mavjud bo'lsa, aksiyalarga sarmoya kiritadilar.

Yana bir masalani – inflyatsiya muammosini ko'rib chiqish kerak.

AJ nuqtayi nazaridan ham, investor (aksiyador) nuqtayi nazaridan ham quyidagilar qabul qilinadi. Aksiyadorlik jamiyati pul kapitalini oladi, ikkinchisini real kapitalga (binolar, mashinalar, xomashyo va boshqalarga) investitsiya qiladi hamda o'zini va aksiyadorlarni kapital qiymatining bir qismini yo'qotishdan katta darajada kafolatlaydi. U inflyatsiya tufayli mos ravishda oshirilgan olingan foydadan dividendlar to'lashi mumkin. Ammo aksiyadorlik jamiyati dastlab dividendlarni to'liq to'lashdan bosh tortishi kerak, chunki foydani real kapitalga qayta investitsiya qilish aksiyadorlar va korxona uchun foydali bo'lgan ushbu asosiy kapitalni saqlab qolishga xizmat qiladi.

Bitta muammo har doim chet ellik aksiyadorlar uchun dividendlar to'lashda yuzaga keladi, chunki ular milliy valyuta kursining (qattiq) chet el valyutasiga bir vaqtning o'zida pasayishi sababli inflyatsiya ko'tarilgan davrda to'langan dividendlarni o'tkazishda faqat ahamiyatsiz ekvivalentni oladilar.

Ammo agar xorijiy investorlar dividendlarni o'tkazishdan hech bo'lmaganda vaqtincha manfaatdor bo'lmasalar, islohotlardan o'tayotgan mamlakatlarda kapitalni aksiyalarga kiritish sezilarli inflyatsiya darajasi sharoitida asosiy kapitalni to'liq saqlab qolgan holda investitsiyalar uchun

yaxshi imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, tegishli Qonunchilik aksiyadorlik jamiyatlarida xorijiy mulkni aniq himoya qilishni, shuningdek, chet elga to'lanadigan dividendlarni o'tkazishni kafolatlaydi deb taxmin qilinadi.

Islohotlarni amalga oshiradigan davlatlarda uzoq muddatli kapital bozorining vositasi sifatida kredit investor uchun odatiy kredit xavfi bilan bog'liq. Ammo bu, qoida tariqasida, tegishli xavfsizlik tarmog'i bilan qoplanishi mumkin.

Inflatsiya davrida, muayyan sharoitlarda, kredit beruvchilar uchun kapitalni yo'qotishning nomutanosib xavfi paydo bo'ladi. Shuning uchun ular faqat bunday kreditlarga sarmoya kiritadilar, ularning modeli uni ushbu xavf oqibatlaridan himoya qilishni kafolatlaydi.

Kreditlarning bunday turlarini vaqt o'tishi bilan barcha shartnomaviy to'lovlarni investitsiya qilinganidan keyin birlamchi nominal summaning saqlanishini kafolatlaydigan miqdor bilan, shuningdek to'langan foizlar miqdori bilan bog'lash orqali osongina yaratish mumkin.

Asosan, inflatsiya darajasini aks ettiruvchi barcha qiymatlar indekslash uchun javob beradi. Shu maqsadda, masalan, yashash narxining narx indeksini, bir unsiya sof oltin yoki chet el valyutasi uchun narxini to'lashda va hokazo mos keladi. Albatta, foizlarni to'lash va to'lash emissiya shartlarida xorijiy valyuta birliklarida qayd etilishi mumkin.

Va nihoyat, joriy foiz to'lovlari va to'lov to'lovlarini turli miqdorlar bilan bog'lash ham mumkin. Misol uchun, to'lov to'lovlar oltin qiymati bilan bog'liq bo'lishi mumkin, bozorda bir dominant foiz bilan joriy foiz to'lovlari, qaysi, shuningdek, rivojlanayotgan inflatsiya reaksiyaga qaraladi.

Shunday qilib, yuqori inflatsiya bosqichlarida uzoq muddatli kapital bozorining vositasi sifatida kredit katta ahamiyatga ega bo'lishi dargumon.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning o'ziga xos iqtisodiy ahvoli hozirgi vaqtda inflatsiyaning yuqori sur'atlari bilan bog'liq bo'lganligi sababli, faqat aksiyalar moliyalashtirish va investitsiya vositasi sifatida foydalanish uchun javob beradi.

4.3. Moliya bozorlarini tartibga solish

Iqtisodiyotning barqaror ishlashi va muvaffaqiyatli rivojlanishi moliya bozorlarini vakolatli tartibga solish orqali ta'minlanadi. Jahon iqtisodiy amaliyotida moliya bozorlarini tartibga solishning ikkita asosiy modeli mavjud:

* asosiy nazorat funksiyalari (o'zini o'zi tartibga soluvchi tashkilotlar)ga o'tkazildi;

* asosiy nazorat funksiyalari Davlat muassasalariga yuklangan. O'zbekiston respublikasini tartibga solish faoliyati respublika Moliya bozorlari xizmati, Respublika monopoliyaga qarshi xizmat (MQX), Moliya vazirligi va Markaziy Bank tomonidan amalga oshiriladigan davlat tartibga solish modeli mavjud.

O'zbekiston iqtisodiyotning, birinchi navbatda, xususiy sektorning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun mahalliy moliya bozorining yaxlit modelini shakllantirishi zarur.

Iqtisodiy o'sishni moliyalashtirish uchun kapitalni safarbar qilish va samarali taqsimlash faqat butun moliya bozorini har tomonlama isloh qilish va muvofiqlashtirilgan rivojlanish bilan mumkin.

Bu iqtisodiyotga mablag'larni jalb qilishning asosiy manbai sifatida davlatga yukni kamaytiradi.

Hozircha O'zbekistonda moliya bozorini turlicha boshqarish mavjud: uning u yoki bu segmenti **Markaziy Bank, Moliya vazirligi va kapital bozorini rivojlantirish agentligi tomonidan tartibga solinadi:**

Moliyaviy bozor tartibga solish joriy tuzilishi

Markaziy bank Moliya vazirligi Sugurta bozorlarini rivojlantirish agentligi Kapital bozori agentligi

- Bank sektori;
- Valyuta bozori;
- Nobank kredit tashkilotlari;

-Davlat qimmatli qog'ozlari - Pensiya tizimi;

- Auditorlik faoliyati;

-Davlat qimmatli qog'ozlari - Sug'urta sektori- Aksiyalar bozori korporativ obligatsiyalar:

- Fond bozori

Yagona regulyator butun moliya bozorining rivojlanish siyosati samaradorligini kuchaytiradi. Shuning uchun, koronavirus pandemiyasining iqtisodiy oqibatlari bilan kurash paytida, uni yaratishning maqsadga muvofiqligini ko'rib chiqish juda muhimdir.

Moliyaviy bozor tartibga solish joriy tuzilishi			
Markaziy bank	**Moliya vazirligi**	**Sugurta bozorlarini rivojlantirish agentligi**	**Kapital bozori agentligi**
- Bank sektori; - Valyuta bozori; - Nobank kredit tashkilotlari; -Davlat qimmatli qog'ozlari	- Pensiya tizimi; - Auditorlik faoliyati; -Davlat qimmatli qog'ozlari	- Sug'urta sektori	- Aksiyalar bozori korporativ obligatsiyalar: - Fond bozori

Tarixan O'zbekistonda moliya bozori fragment bo'lib rivojlangan. Shu bilan birga, davlatning asosiy sa'y-harakatlari bank sektorini rivojlantirishga qaratilgan edi.

Shunga ko'ra, iqtisodiyotni moliyalashtirish uchun eng qulay vositalar davlat ustun mavqega ega bo'lgan bank tizimida mavjud (u sektorning 85 foiziga egalik qiladi) va sektor aktivlarining umumiy hajmi YaIMning 50% dan ortig'ini tashkil etadi.

Banklar xavfli loyihalarni (ayniqsa, venchur loyihalarni) moliyalashtirishga minimal ishtahaga ega, chunki, qoida tariqasida, kreditlar mablag'larning qaytarilishini ta'minlash sharti bilan beriladi. Agar loyiha kutilgan daromadni bermasa ham, qarz oluvchi pulni qaytarishi kerak.

Shunga ko'ra, bank sektorining o'ziga xos tabiiy chegarasi bor, unga nisbatan alohida kompaniyalar (ularning rivojlanish bosqichiga qarab) va shuning uchun umuman iqtisodiyotning kredit mahsulotlari

moliyalashtirishi mumkin, bu ko‘p hollarda garov bilan ta’minlanishi kerak.

Bundan tashqari, jismoniy shaxslarning barcha depozitlari Davlat tomonidan kafolatlanadi, bu esa Markaziy bankni mablag‘larni qaytarishni ta’minlash uchun sektorni tartibga solishning qat’iy siyosatini qo‘llashga majbur qiladi.

Shu sababli, kredit mahsulotlaridan tashqari, rivojlanayotgan O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun ichki kapital bozorini qurish juda muhimdir, bu orqali xorijiy investorlar ham jalb qilinadi.

Biz kapitalga sarmoya kiritish madaniyatini oshirishimiz, xavflarni investorlar bilan baham ko‘rishni o‘rganishimiz kerak (portfel ham, strategik ham) va nazorat paketini/aksiyalarini sotishdan qo‘rqmasligimiz kerak.

Xalqaro moliya tashkilotlaridan jalb qilingan davlatning tashqi qarzlari (asosan qattiq valyutada ko‘rsatilgan) hajmi ortib bormoqda.

Bugungi kunda asosan davlat yoki davlat banklari va korxonalari tomonidan jalb qilingan kreditlar va kreditlar moliyalashtirishning asosiy manbalariga aylandi.

Buni aniq amalga oshirish kerak, chunki mamlakat samarali mahalliy kapital bozorini qura olmadi. Afsuski, O‘zbekistonda institutsional va professional investorlar (sug‘urta kompaniyalari, pensiya jamg‘armalari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va jamoaviy investitsiya fondlari) ishlab chiqilmagan, minoritar aksiyadorlarning huquqlari himoya qilinmagan, milliy valyutaning doimiy devalvatsiyasi (valyuta risklarini xedjlash vositalari mavjud emas) mavjud. davlat qimmatli qog‘ozlarini jamoatchilikka va norezidentlarga sotishni taqiqlash.

Bularning barchasi iqtisodiyotga mablag‘ jalb qilishning asosiy manbai sifatida davlatga bosimni kamaytiradigan kuchli ichki moliya tizimini shakllantirish zarurligidan dalolat beradi.

Bugungi kunda moliya bozorining turli segmentlari (banklar, sug‘urta, qimmatli qog‘ozlar, shu jumladan davlat obligatsiyalari, valyuta bozori) uchta organ — Markaziy Bank, Moliya vazirligi va agentligimiz tomonidan tartibga solinadi.

Shunga ko‘ra, ushbu bozorda uni samarali rivojlantirish, isloh qilish uchun birlashtirilgan harakatlar yetarli emas, shuningdek, tajribali mutaxassislarning keskin yetishmasligi mavjud.

Ushbu muammoni hal qilish usullaridan biri moliya bozorini yagona yaxlit va bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida rivojlantirish va tartibga solish siyosatini belgilaydigan yagona kollegial organni yaratishdir.

Yagona moliyaviy regulyator Polsha, Shveytsariya, Germaniya, Janubiy Koreya, Singapur, Yaponiya va boshqa ko‘plab mamlakatlarda ishlaydi.

Moliya bozorining muvaffaqiyatli ishlashi uchun uning barcha tarkibiy qismlari birgalikda rivojlanishi kerak.

Mamlakatning moliyaviy ekotizimida nima bo‘lishi kerak? Avvalo, bizga pulni qanday boshqarishni biladigan, uni qayerga va qanday investitsiya qilishni biladigan institutsional investorlar kerak.

G‘arbiy bozorda fuqarolar o‘zlarining jamg‘armalari va pensiya jamg‘armalarini mutaxassislarning ishonchli boshqaruviga o‘tkazadilar, buning natijasida investitsiya fondlari o‘zlari investitsiya qilgan kompaniyalarga talablar qo‘yishga qodir o‘yinchilarga aylanadi. Masalan, ular kompaniya boshqaruvini kuchaytirishi, direktorlar Kengashining mustaqil a’zolarini tayinlashi mumkin.

Ular kapital qayerga borishi kerakligini, qayerda ishlashini va qo‘shimcha qiymat va foyda keltirishini bilishadi.

Bugungi kunda barcha davlat korxonalari foydali emas. Bu boshqaruv samaradorligining pastligidan dalolat beradi.

Nizolarni hal qilish tizimi muhim omil hisoblanadi. Kapital bozorini tartibga soluvchi qonunlar sodda, moslashuvchan va investor uchun tushunarli bo‘lishi kerak, shunda nizolar muammolarning mohiyatini tushunadigan mustaqil sudyalar tomonidan adolatli hal qilinishi mumkin.

Kapital bozorini rivojlantirishda davlat qimmatli qog‘ozlari alohida ahamiyatga ega. Korporativ obligatsiyalar va aksiyalar kabi boshqa vositalar ularga asoslanadi. Davlat obligatsiyalari past xavfli investitsiyalarning barometri va investorlar uchun eng likvid moliyaviy mahsulot bo‘lib xizmat qiladi.

Boshqa qimmatli qog'ozlardan kutilayotgan daromadni aniqlashda ular mukofotni davlat obligatsiyalaridan olinadigan daromad bilan solishtiradilar.

Bu bozor O'zbekistonda rivojlanmayapti. Hozirgacha davlat qimmatli qog'ozlarini jismoniy shaxslar va xorijiy investorlar sotib ololmaydilar.

Afsuski, bizning agentligimiz ushbu bozorni rivojlantira olmaydi, chunki vakolatli organlar Markaziy Bank va Moliya vazirligi hisoblanadi.

Shuningdek, agentlik valyuta bozorida derivativlarni joriy qila olmaydi, chunki "bank faoliyati to'g'risida" gi qonunga muvofiq valyuta derivativlari Markaziy Bank tomonidan tartibga solinadi.

Shuning uchun bizga yagona moliyaviy siyosatni shakllantirishni ta'minlaydigan yagona regulyator kerak.

Ko'pincha bitta regulyator prezidentga bo'ysunadi va parlamentga hisobot beradi, bu uning to'liq mustaqilligini ta'minlaydi.

Bu, o'z navbatida, aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish uchun sharoit yaratadi. Investorlar o'z investitsiyalarining daxlsizligiga ishonadilar. Agar nizolar kelib chiqsa, ular masalaning adolatli yechimiga ishonishlari mumkin.

Regulyatorni bir kishi emas, balki komissiya boshqarishi kerak. Bu fikrlar muvozanatini ta'minlaydigan kollegial organ. Komissiya tarkibiga har bir blok vakillari kirishi mumkin, masalan, bank sektori, sug'urta biznesi, qimmatli qog'ozlar bozori, pensiya jamg'armalari.

Bu moliya bozorini rivojlantirish va tartibga solish bo'yicha konsolidatsiyalangan siyosatni shakllantirishga yordam beradi. Islohotlar bozorning alohida segmentlarida nuqta - nuqta emas, balki har tomonlama amalga oshiriladi.

4.4. Moliya bozorini tashkil etish

Moliya bozorining asosiy ishtirokchilari fond va valyuta birjalari, investitsiya fondlari, ishlab chiqarish va savdo kompaniyalari hisoblanadi. Funksiyasi bo'yicha barcha ishtirokchilar investorlar, emitentlar, tadbirkorlar, o'yinchilar, chayqovchilar, xedjerlar va arbitrajchilarga bo'linadi. Moliya bozorini saqlash va tashkil etishda pul mablag'larini tejaydigan va ehtiyojlarni barqaror moliyalashtirishni ta'minlaydigan moliyaviy vositachilar muhim rol o'ynaydi. Vositachilarga banklar va

kredit tashkilotlari (kooperativlar, uyushmalar), shuningdek investitsiya kompaniyalari, pensiya jamg'armalari va sug'urta tashkilotlari kiradi. Moliyaviy vositachilarning funksiyalari ma'lum foizda mablag'larni qabul qilish va to'plashga qisqartiriladi.

Moliya bozorining tizimli ahamiyatga ega infratuzilma tashkilotlari (IT)

Moliya bozorining tizimli ahamiyatga yega infratuzilma tashkilotlari (MBIT) O'zbekiston respublikasi Markaziy banki tomonidan mamlakat moliya tizimining barqarorligini ta'minlash maqsadida milliy darajada tan olingan tashkilotlardir.

Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bilan operatsiyalar uchun zarur bo'lgan xizmatlarni ko'rsatadigan moliya institutlariga quyidagilar kiradi:

1. Birjalar va birjadan tashqari savdo maydonchalari.
2. Kliring kompaniyalari.
3. Asosiy kredit risklarini o'z zimmasiga oladigan Markaziy kontragent.
4. Hisob-kitob, buxgalteriya hisobi, to'lov tashkilotlari.
5. Qimmatli qog'ozlar aylanmasini nazorat qiluvchi tashkilotlar.
6. Birjadan tashqari operatsiyalar, lotin moliyaviy vositalar hisobini yuritadigan tashkilotlar.

Kliring (inglizcha kliringdan - "kliring") - moliya bozorlari ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblar tizimi. U birjadagi kliring palatasi yoki ixtisoslashgan kliring kompaniyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Kliringning quyidagi turlari mavjud:

- **Bank.** Bu kliring palatasi yordamida amalga oshiriladigan banklararo pul o'tkazmalarining o'zaro ofsetidir

- **Valyuta.** Bu xalqaro hisob-kitoblarning maxsus tartibi bo'lib, u teng qiymatga ega tovarlar yoki xizmatlarni yetkazib berishni qoplashga asoslangan. Hisob-kitoblar oldindan kelishilgan narxlarda maxsus kliring valyutasida amalga oshiriladi

- **Oddiy**. Har bir ishtirokchining majburiyatlarini taqsimlash va har bir kliring bitimini hal qilish

- Ko‘p tomonlama. Har bir ishtirokchining majburiyatlarini taqsimlash va umuman barcha kliring operatsiyalarini hal qilish

- **Tovar.** To‘lov balansi asosida tashkilotlar o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblar. To‘lov tovarlarni yetkazib berish, xizmatlar ko‘rsatish, qimmatli qog‘ozlarni sotish uchun o‘zaro ofset orqali amalga oshiriladi Kliring tizimi tugallangan operatsiyalar bo‘yicha aniq pozitsiyani hisoblashda yordam beradi.

Aytaylik, broker kunning boshida beshta aksiyani sotib oldi, keyin ikkitasini sotdi, keyin yana beshtasini sotib oldi va uchtasini sotadi. Shunday qilib, kun oxirida uning pozitsiyasi beshta aksiyaga teng. Kliring tufayli bitimlarning bir qismi yopildi va brokerning yakuniy pozitsiyasi beshta aksiyani sotib olishga teng bo‘ldi. U ularning narxini kliring palatasiga to‘lashi kerak.

Shu bilan birga, beshta aksiyani sotib olish uchun kimdir ushbu qimmatli qog‘ozlarni sotishi kerak. Ya’ni, ikkinchi tomon ham kliring palatasiga beshta aksiyani taqdim yetishi kerak. Natijada, kliring kompaniyasi hech qanday xavfni o‘z zimmasiga olmaydi va uning yakuniy pozitsiyasi nolga teng.

Kliring tizimida quyidagi atamalar qo‘llaniladi:

* **Innovatsiya**. Bu kliring markazi tomonidan bozorning boshqa ishtirokchilaridan ochiq pozitsiyalarni qabul qilish jarayoni

* **Depozitariy marjasi.** Bu depozit to‘lovi. Ba’zi bozorlarda, ayniqsa hosilaviy moliyaviy vositalar aylanmasiga ixtisoslashgan bozorlarda narxlar keskin tebranishlarga duch keladi. Shuning uchun kliring kompaniyasi bitim ishtirokchilaridan sotish yoki sotib olish uchun ochiq pozitsiyalar soniga mos keladigan miqdorda depozit to‘lashni talab qiladi.

- **Variatsiyali marja.** Bu depozitariy marjasi va hosilaviy qimmatli qog‘ozlarni qayta baholash o‘rtasidagi ortiqcha yoki minus farq. Agar pozitsiya kun oxirigacha yopilmasa, u har kuni vakillik indeksi tomonidan qayta baholanadi-masalan, yopilish narxi bo‘yicha. Depozitariy marjasining qiymati shu sababli kamaygan bo‘lsa, tomonlar farqni to‘lashlari kerak. Va agar ko‘rsatkichlar oshgan bo‘lsa, unda hisobda bepul pul qoldig‘i mavjud. Eng yirik xalqaro kliring markazi- LCH.Clearnet, u

nafaqat birja bozorlariga, balki umumiy hajmi qariyb 350 trillion AQSH dollari bo'lgan qarz derivativlarining banklararo aylanmasiga ham xizmat qiladi.

O'zbekistonda har bir birjada alohida kliring kompaniyasi tashkil etilgan:

Siz uchun tavsiya etiladi

- Bank marjasi
- Valyuta Brokeri
- Bank marjasi moliya institutining rentabelligi va samaradorligining asosiy ko'rsatkichidir.

Bu jalb qilingan mablag'larning foiz stavkasi va ularning investitsiyalari o'rtasidagi farqni anglatadi.

* Marja barcha xarajatlarni qoplash imkonini beradi, shuningdek, kredit tashkilotining normal ishlashi uchun zarur bo'lgan foyda marjasini ta'minlaydi. Kredit, sof foizlar va kafolat marjalari mavjud.

* Minimal marja-bu bank uchun rentabellik marjasi. U tashkilot ko'rsatkichlariga qarab Markaziy Bank tomonidan belgilanadi. Agar marja minimal darajadan pastga tushsa, regulyator bank ishiga aralashishi mumkin.

Valyuta brokeri-bu valyutalar bilan turli operatsiyalarda vositachi vazifasini bajaradigan moliyaviy tashkilot. Ular manfaatdor tomonlarga (xaridor va sotuvchilarga) bir-birini topishga va bitim tuzishga yordam beradigan jismoniy va yuridik shaxs bo'lishi mumkin. Ikkinchisi ma'lum bir brokerlik komissiyasi bilan amalga oshiriladi, buning natijasida vositachining daromadi hosil bo'ladi.

Moliya bozori-bu bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan tizim bo'lib, u kredit operatsiyalarini amalga oshirish, qimmatli qog'ozlar va investitsiyalarni sotib olish va sotish, shuningdek boshqa yuqori likvidli aktivlar aylanmasini amalga oshirish imkonini beradi. **U quyidagi bozor turlaridan iborat:**

1. Aksiyadorlik. U qimmatli qog'ozlar - aksiyalar, cheklar, obligatsiyalar, veksellar, fyucherslar, opsionlarni jalb qilish va joylashtirish uchun ishlatiladi

2. Investitsiya. Uzoq muddatli va muddatsiz muddatli aktivlar bilan shug'ullanadi. Puldan tashqari, investorlar ko'chmas mulk, mulk

huquqi, mualliflik huquqi va boshqa qimmatbaho mulkka sarmoya kiritadilar

3. Hosila. Xatarlarni baholaydi va derivativ moliyaviy aktivlar-derivativlar bilan savdo qiladi

4. Pul. Likvidlikni belgilaydi, faqat qisqa muddatli aktivlar uchun ishlaydi

5. Qarz. Kredit shartnomalarini qaytarib beriladigan asosda tuzadi

6. Valyuta. Jahon bozor tizimi ishtirokchilarini birlashtiradi. Savdo predmeti turli davlatlarning valyutasidir. Bunga Forex birjasi kiradi

7. Depozitariy. Qarz bozorida yanada foydalanish uchun depozitariy institutlarining qimmatli aktivlarini jalb qilish bilan shug'ullanadi

8. Sug'urta. Sug'urtani himoya qilish sohasidagi pul munosabatlarini tartibga soladi. Inson hayoti va sog'lig'i, biznes xatarlari, ishlash qobiliyati, mulkni asrash.

Moliyaviy bozorlar mavjudligining bir necha shakllari mavjud:

- **Uyushgan.** Masalan, markazlashtirilgan depozitariy va kliring tizimlari orqali hisob-kitoblardan foydalangan holda qat'iy standartlarga bo'ysunadigan birjada savdo qilish.

- **Tashkilotlararo.** Bu turli tashkilotlar o'rtasidagi to'g'ridan - to'g'ri kelishuvlarni ifodalaydi-masalan, banklararo bozor.

- **Chakana savdo.** Jismoniy yoki yuridik shaxslar uchun xizmatlar ko'rsatish, masalan, bankda

Bunday bozor munosabatlari ishtirokchilari quyidagi toifalarga bo'linadi:

1. Qarz oluvchilar
2. Kreditorlar
3. Vositachilar
4. Regulyatorlar

Moliya tizimida banklar, moliya institutlari, brokerlar, investorlar, valyuta birjalari, sug'urta kompaniyalari, sanoat va tijorat korxonalari o'zaro hamkorlik qiladi. Har qanday ishtirokchining asosiy maqsadi kapital harakati natijalariga ko'ra shaxsiy imtiyozlarni olishdir. Moliya bozori mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatning holatini bevosita aks ettiradi. Bozorlar

faoliyati samaradorligi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyot shunchalik tez rivojlanadi, bu turli pul oqimlarining ta'siri bilan bog'liq. Muvaffaqiyatli bozorda talab va taklif muvozanatiga kapitalni doimiy ravishda qayta taqsimlash orqali erishiladi.

Qimmatli qog'oz-bu uning egasiga ma'lum moliyaviy huquqlarni beradigan hujjat. Bunday holda, hujjat egasi ushbu huquqlarni berishi mumkin - bu protsedura sessiya deb ataladi. Qimmatli qog'ozlar foyda olish uchun moliya bozorining samarali vositalaridan biridir. Ularning vazifalari va maqsadi shakl va turlarga bog'liq.

Hujjat xavfsizlik sifatida tan olinishi uchun u quyidagi talablarga javob berishi kerak:

* Qimmatli qog'ozning asosi birlashtirilgan aktivdir - masalan, naqd kredit, kompaniyadagi ulush yoki standartlashtirilgan mahsulot. Mahsulotni standartlashtirish har bir tovar birligi uchun bir xil xususiyatlarni anglatadi - masalan, u ma'lum bir navdagi neft bochkasi yoki ma'lum bir og'irlik va namunadagi qimmatbaho metallning quymasi bo'lishi mumkin. Shunday qilib, avtomobilni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi hujjatni xavfsizlik deb hisoblash mumkin emas, chunki barcha transport vositalari yagona standartga mos kelmaydi. Va kelgusi davrda ma'lum bir narxda standart hajmdagi neftni yetkazib berish shartnomasi tovar fyuchers shartnomasi bo'lib, u xavfsizlik hisoblanadi

- Moliyaviy vositaning ma'lum bir qiymati. Hujjatning ishlash muddati cheklanmagan bo'lsa, bu nazariy bo'lishi mumkin. Ko'pincha qimmatli qog'ozning bozor qiymati hisob-kitoblarda qo'llaniladi, bu fond bozoridagi talab va taklif nisbatidan iborat. Birjada savdo qilishda narx Real vaqt rejimida kiruvchi oldi-sotdi buyurtmalari asosida hisoblanadi
- Aktivlar likvid bo'lishi kerak, ya'ni qisqa vaqt ichida sezilarli yo'qotishlarsiz realizatsiya qilinishi kerak
- Davlat ro'yxatidan o'tkazishning mavjudligi. O'zbekiston Markaziy bankining vakolatxonalari bo'lgan nazorat qiluvchi organlar qimmatli qog'ozlarning har bir chiqarilishi to'g'risida belgilangan tartibda xabardor qilinadi.

Qimmatli qog‘ozlarning tasnifi

Qimmatli qog‘ozlarni bir necha mezonlarga ko‘ra tasniflash mumkin:

* Amalga oshirish shakliga ko‘ra, ular hujjatli va hujjatli bo‘lmagan bo‘lishi mumkin, ya’ni qog‘ozda taqdim yetilishi yoki aksiyadorlik jamiyatining reyestriga yozuv shaklida berilishi mumkin (ikkinchi holda, asl hujjatlar o‘rniga egasiga mulkni tasdiqlovchi maxsus shartnoma)

* Amal qilish muddatiga ko‘ra qimmatli qog‘ozlar muddatsiz (muddatsiz) yoki shoshilinch (cheklangan muddat uchun amal qiladi) bo‘lishi mumkin, ikkinchisi esa **o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi:**

- qisqa muddatli-bir yilgacha amal qiladi
- O‘rta muddatli-1 yildan 5 yilgacha amal qiladi
- uzoq muddatli-amal qilish muddati 5 yildan 40 yilgacha

Qimmatli qog‘ozlar turlari Qimmatli qog‘ozlar-bu ularga egalik qiluvchi shaxs uchun poytaxtdagi ulushga bo‘lgan huquqlarni ta’minlaydigan hujjatlar. Har xil turdagi qimmatli qog‘ozlar turli aktivlarga huquq beradi. Xususan, aktivlarga kompaniya mulki kiradi. **"Qimmatli qog‘ozlar" tushunchasi bir vaqtning o‘zida bir necha transkript bor, qaysi zid emas, lekin bir-birini to‘ldiradi:**

- Mulk huquqini tasdiqlovchi hujjat sifatida taqdim etilgan hujjat;
- yuqorida ko‘rsatilgan huquqlarni talab qilish huquqini beruvchi huquqiy hujjat;
- foyda keltiradigan va pul kabi tovar qiymatlari aylanmasida ishtirok yetadigan kapital shakli Qimmatli qog‘ozlarning quyidagi turlari mavjud:
- aksiyalar-o‘z egasiga aksiyadorlik jamiyati foydasining ulushiga bo‘lgan huquqni beradigan qimmatli qog‘ozlar;
- veksellar — qarzdordan pul ko‘rinishida qarz olish huquqini beruvchi qimmatli qog‘ozlar;
- ipoteka-ko‘chmas mulk bilan ta’minlangan pul majburiyatlarini bajarish huquqini beruvchi ro‘yxatdan o‘tgan qimmatli qog‘ozlar.

Qimmatli qog‘ozlarning uchta asosiy toifasi mavjud:

1. **Tenglik.** Bularga oddiy va imtiyozli aksiyalar kiradi. Oddiy aksiyalarga yegalik qilish sizga korxonani boshqarishda ishtirok yetish,

agar direktorlar kengashi ularni to'lash to'g'risida ijobiy qaror qabul qilgan bo'lsa, dividendlar olish, tashkilotni tugatishda qimmatli qog'ozlar soniga muvofiq ulushni talab qilish imkonini beradi.

2. **Imtiyozli aksiyalar**, agar hisobot davri natijasi foyda bo'lsa, dividendlarni doimiy ravishda olishga imkon beradi, shuningdek, birinchi navbatda korxona bankrot bo'lgan taqdirda aksiyalarning kompensatsiya to'lovlariga ishonishga imkon beradi, ammo qaror qabul qilishda ishtirok yetishga imkon bermaydigan kompaniya to'g'risida qaror qabul qilish.

3. **Qarz.** Ular korporativ va davlat obligatsiyalari va veksellarni o'z ichiga oladi. Obligatsiya egasiga uning nominal qiymati va foizlarini emitentdan kelishilgan muddatda pul yoki ularning o'rnini bosuvchi qimmatbaho buyumlar ko'rinishida olish huquqini beradi.

4. **Veksel** faqat pul ko'rinishida to'lanadi, amal qilish muddati qisqaroq va majburiy tafsilotlar to'plami bilan qat'iy belgilangan shaklga ega, ularsiz u haqiqiy emas. Veksellarni chiqarish biznes bitimi bilan bog'liq bo'lishi kerak, faqat banklar ularni bunday havolasiz chiqarish huquqiga ega.

5. **Hosilalar.** Ular lotin qimmatli qog'ozlar - masalan, fyucherslar, opsionlar, forvard shartnomalari, svoplar. Ular oddiy oldi-sotdi shartnomalaridan farq qiladi, chunki ular rasmiyatchilik va birlashish bilan ajralib turadi. Bu ikkala tomonga shartnoma bo'yicha o'z huquqlari yoki majburiyatlarini erkin amalga oshirishga imkon beradi

Davlat yoki tijorat korxonasi tomonidan har qanday qimmatli qog'ozlarni chiqarish maqsadi:

1. Aylanma mablag'larning ko'payishi
2. Loyihalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash
3. Muhim dasturlarni amalga oshirish

O'z navbatida, aksiyalar yoki obligatsiyalarni sotib olish niyat bilan bog'liq:

1. Kelajakda daromad olish uchun mavjud mablag'larni investitsiya qiling.

2. Aktivlarni sotib olinganidan ko'proq sotish-bu spekulyatsiya deb ataladi.

3. Moliyaviy xatarlarni himoya qilish - ya'ni mumkin bo'lgan yo'qotishlardan sug'urta qilish.

4. Turli joylarda qimmatli qog‘ozlar narxining farqidan iborat bo‘lgan arbitraj operatsiyalaridan foyda olish.

Qimmatli qog‘ozlarning asosiy turlari.

Yuqorida aytib o‘tilgan tasniflardan tashqari, butun dunyoda asosiy sifatida tan olingan yana biri mavjud. Unga ko‘ra qimmatli qog‘ozlar birlamchi va ikkilamchi bo‘linadi. Birlamchi (yoki birlamchi) qimmatli qog‘ozlar deganda aktivlar bilan ta’minlangan qimmatli qog‘ozlar tushuniladi. Bu guruhga quyidagilar kiradi: aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar, notalar, ipoteka va depozit sertifikatlari. Ikkilamchi (yoki lotin) qimmatli qog‘ozlar-bu egasiga mulkiy huquqlarni emas, balki birlamchi qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqlarni beradigan qimmatli qog‘ozlar. Bunga opsionlar, depozitariy kvitansiyalar, obuna huquqlari, moliyaviy fyucherslar, qimmatli qog‘ozlar uchun fond orderlari kiradi.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy aktivlar shakliga qarab moliya bozori qaysi tarmoqlarga bo‘linadi?
2. Moliya bozorining faoliyatini tushuntirib bering?
3. Moliya bozori vositalarini tushuntirib bering?
4. Inflatsiya muammosini tushuntirib bering?
5. Moliya bozorini tashkil etish?
6. Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bilan operatsiyalar uchun zarur bo‘lgan xizmatlarni ko‘rsatadigan moliya institutlariga nimalar kiradi?

5. MOLIYAVIY BOSHQARUV

5.1. Moliyaviy menejmentning mohiyati va tamoyillari

Korxonalarni boshqarish tizimining asosiy quyi tizimlaridan biri bu moliyaviy menejment strategik va taktik maqsadlarga erishishga qaratilgan moliyaviy boshqaruv metodologiyasi va texnikasiga bag‘ishlangan fan sifatida.

Moliyaviy boshqaruv, shuningdek, korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini boshqarish uchun kasbiy faoliyat turi sifatida qaraladi, ya’ni boshqacha qilib aytganda, moliyaviy boshqaruv-bu prinsiplar va usullar tizimi, shakllantirish va taqsimlash, shuningdek moliyaviy resurslardan

foydalanish bilan bog'liq boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish korxona va uning pul aylanmasini tashkil etish.

Tarkib jihatidan moliyaviy menejment ulardan foydalanish va ko'paytirish samaradorligini oshirish maqsadida moliyaviy resurslar va kapital harakatini nazorat qilish jarayoniga qisqartiriladi.

5.2. Moliyaviy boshqaruvning maqsad va vazifalari. Maqsadlar evolyutsiyasi.

Moliyaviy boshqaruvning asosiy maqsadi egalarining farovonligini oshirishdir.

Moliyaviy menejmentning maqsadi kompaniyaning foydasini va uning kapitallashuvini oshirish orqali kompaniyaning bozor qiymatini, aksiyalarning bozor qiymatini maqbul xavf darajasida maksimal darajada oshirishdir.

Asosiy maqsadga erishishdagi asosiy vazifalar:

Kelgusi davrda korxonani rivojlantirish maqsadlariga muvofiq moliyaviy manbalarini shakllantirishni ta'minlash.

- Korxonaning asosiy faoliyati sharoitida ishlab chiqarilgan moliyaviy resurslar hajmidan samarali foydalanishni ta'minlash.
- Maqbul xavf darajasida foyda maksimallashtirishni ta'minlash.
- Foydaning maqbul darajasida xavflarni minimallashtirish.
- O'z faoliyati davomida korxonaning doimiy moliyaviy balansini ta'minlash.

Moliyaviy boshqaruvning asosiy vazifalari

1.1. Hududda yagona soliq, moliya va byudjet siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish.

1.2. Tuman byudjeti loyihasini ishlab chiqish va uning ijrosini belgilangan tartibda ta'minlash.

1.3. Byudjetning daromad darajasini oshirish, kredit resurslarini jalb qilish va ulardan yanada samarali foydalanishni ta'minlash bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

1.4. Tumanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga moliyaviy resurslarni jamlash.

1.5. Asosiy menejerlar, menejerlar va byudjet mablag'larini oluvchilar, kredit tashkilotlari, byudjet jarayonining boshqa ishtirokchilarining byudjet mablag'lari bilan operatsiyalar, shuningdek

byudjet kreditlari, byudjet investitsiyalari, munitsipal mablag'larni taqsimlash, olish, maqsadli foydalanish va to'lash shartlariga rioya etilishi ustidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish kafolatlari.

1.6. Tumanda byudjet hisobi va byudjet hisobotiga yagona uslubiy yondashuvni ta'minlash.

Maqsadlar evolyutsiyasi

Kompaniya hayotining muayyan daqiqalarida moliyaviy boshqaruvning turli maqsadlari shakllanadi, masalan, raqobat kurashida kompaniyaning omon qolishi yoki raqobat kurashida yetakchi o'rinlarni egallash, bankrotlikdan qochish, kompaniyaning bozor qiymatini oshirish, ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish, xarajatlarni minimallashtirish.

5.3. Moliyaviy boshqaruv mexanizmi va uning elementlari. Moliyaviy boshqaruv funksiyalari

Moliyaviy menejment-bu umumiy boshqaruv tizimining quyi tizimi, o'z navbatida, u firmaning moliyaviy boshqaruv tizimi sifatida qaraladi.

Moliyaviy menejment mexanizmi-bu korxonaning moliyaviy faoliyati sohasidagi boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonini tartibga soluvchi moliyaviy menejment tizimidagi asosiy elementlar tizimi.

Moliyaviy menejment subyektlari – bu moliyaviy strategiyani belgilaydigan va tezkor boshqaruv qarorlarini nazorat qiladigan kompaniyaning yuqori boshqaruv xodimlari, kompaniyalarning moliyaviy boshqarish bo'limlari va xizmatlari mutaxassislari, mutaxassislar-professional menejerlar.

Uzluksiz pul oqimi yoki moliyaviy resurslar manbalari, moliyaviy resurslar, moliyaviy munosabatlar boshqaruv obyekti sifatida aniqlanishi mumkin.

Moliyaviy boshqaruv funksiyalari.

Menejment predmetining funksiyalari:

1. korxonaning moliyaviy strategiyasini ishlab chiqish.
2. Moliyaviy rejalashtirish
3. Muqobil boshqaruv yechimlarini asoslashni ta'minlaydigan samarali axborot tizimlarini shakllantirish.

4. moliyaviy tahlil

5. boshqaruv qarorlarini amalga oshirish uchun amaldagi rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish

6. boshqaruv qarorlarining bajarilishi ustidan samarali nazoratni amalga oshirish.

Obyekt funksiyalari:

1. Aktivlarni boshqarish

- faoliyatning operatsiyalari hajmiga qarab aktivlarning ayrim turlariga real ehtiyojni aniqlash va ularning umumiy miqdorini aniqlash.

- aktivlar tarkibini ulardan samarali foydalanish nuqtayi nazaridan optimallashtirish.

- joriy aktivlarning ayrim turlarining likvidligini va ularning umumiyligini ta'minlash.

- joriy aktivlar va umuman aktivlar aylanmasining tezlashishini ta'minlash.

- ularni moliyalashtirishning samarali shakllari va manbalarini tanlash.

2. Pulni Boshqarish:

* Shakllanayotgan aktivlarni moliyalashtirish uchun kapitalga bo'lgan umumiy ehtiyoj aniqlanadi.

* Kapital tuzilmasi undan samarali foydalanish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash maqsadida optimallashtirilmoqda.

* Kapitalni qayta moliyalashtirish choralari tizimi ishlab chiqilmoqda.

3. Investitsiyalarni Boshqarish:

* Investitsion faoliyat yo'nalishlarini shakllantirish.

* Alohida loyihalarning investitsion jozibadorligiga baho beriladi va ulardan eng jozibadorlari tanlanadi.

* Investitsiya portfeli shakllantirilmoqda.

* Investitsiyalarni moliyalashtirishning eng samarali shakllarini tanlash.

4. pul oqimlarini boshqarish:

* kiruvchi va chiquvchi pul oqimlarini shakllantirish (mablag'larni qabul qilish va sarflashni rejalashtirish, ularni hajm va vaqt bo'yicha

sinxronlashtirish, joriy aktivlarning zarur likvidligini ta'minlash hamda joriy va istiqbolli davrlarda to'lov qobiliyatini ta'minlash).

* o'rtacha pul qoldig'ini optimallashtirish va vaqtincha mavjud mablag'lardan samarali foydalanish.

Xatarlarni boshqarish:

* Ushbu tashkilot faoliyatiga xos bo'lgan xavflarni aniqlash.

* Ushbu xatarlar darajasini va ular bilan bog'liq mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlar hajmini individual operatsiyalar kontekstida baholash.

* Moliyaviy risklarning oldini olish va minimallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini shakllantirish va ularni sug'urtalash.

. Inqirozni boshqarish:

* an'anaviy metodologiya asosida moliyaviy holatni doimiy monitoring qilish.

* Bankrotlik tahdidining diagnostikasi.

* Ushbu tahdid darajasini baholash.

* Darajasiga ko'ra moliyaviy barqarorlashtirish ichki mexanizmidan foydalanish.

* Agar kerak bo'lsa, reabilitatsiya tadbirlarini ishlab chiqish.

Moliyaviy aktivlar, birinchi navbatda, pul mablag'lari, o'zaro manfaatli shartlarda moliyaviy vositalarni almashtirish bo'yicha shartnomaviy huquqlar, debitorlik qarzlari, da'volarni tayinlash huquqi (faktoring munosabatlari), ishonish huquqidir.

Moliyaviy majburiyatlar-bu mablag'larni (kreditorlik qarzlarini) to'lash, boshqa turdagi aktivlarni boshqa korxonaga berish bo'yicha shartnomaviy majburiyatlar.

Moliyaviy vositalar quyidagilarga bo'linadi:

Birlamchi naqd pul, qimmatli qog'ozlar, debitorlik va kreditorlik qarzlari.

Ikkilamchi-opsion, fyuchers (ikkilamchi qimmatli qog'ozlar).

Moliyaviy menejment jarayonida keng ko'lamli usullar va dastaklar qo'llaniladi.

Usullari: narxlash, rejalashtirish, moliyaviy tahlil usuli, rag'batlantirish, kreditlash, sug'urta, soliqqa tortish va boshqalar.

Qo'llar (ko'rsatkichlar) sifatida: narxlar, narxlarga chegirmalar, jarimalar, kreditlar bo'yicha foizlar, qaytish stavkalari, diskontlash va boshqalar.

Moliyaviy menejmentni tashkil etish.

Moliyaviy menejmentning asosiy vazifalaridan biri moliyaviy menejmentni tashkil yetishning samarali tizimini yaratishdir. Boshqaruvni tashkil yetish mulkchilik shakliga, tashkiliy-huquqiy maqomiga, sohaga, faoliyat ko'lamining texnologik xususiyatlariga, ya'ni korxona hajmiga bog'liq.

Moliyaviy xizmatni quyidagilar ko'rsatishi mumkin:

* Moliyaviy Menejment (bo'lim) – yirik korxona.
* Moliya bo'limi (o'rta korxona).
* Moliyaviy direktor yoki bosh buxgalter (kichik biznes).

Moliyaviy xizmatning taxminiy tuzilishi.

Moliyaviy buxgalteriya bo'limi xo'jalik operatsiyalarining buxgalteriya hisobini yuritishi va standartlar va talablarga muvofiq moliyaviy va buxgalteriya hisobotlarini shakllantirishi shart.

Tahlil bo'limi korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil qilish, moliyaviy ko'rsatkichlarni prognozlash, investitsiya loyihalarini baholash bilan shug'ullanadi.

Moliyaviy rejalashtirish bo'limi asosiy moliyaviy rejalashtirish hujjatlarini ishlab chiqadi, ya'ni bu sotishdan tushgan daromad rejasini, foyda va zarar rejasini yoki daromad va xarajatlar rejasini, pul oqimi rejasini va rejalashtirilgan balansni (marketing bo'limi) ishlab chiqishdir.

Operatsion bo'lim veksellarning to'lanishini nazorat qiladi, banklar bilan naqd va naqd pulsiz tushumlar bo'yicha munosabatlarni nazorat qiladi, kompaniyaning kontragentlari (yuridik bo'lim) bilan nizolar va da'volarni hal qiladi.

* Davlat darajasida.
* Raqobatchilar, qarzdorlar va kreditorlar to'g'risida tashqi ma'lumotlar.
* Tashkilot haqida ichki ma'lumotlar.

Moliyaviy tahlil.

Moliyaviy nazorat.

- Moliyaviy rejalashtirish.

Moliyaviy rejalashtirish kompaniya faoliyatining eng muhim jihatlarini qamrab oladi. U moddiy, mehnat va pul resurslarini shakllantirish va ulardan foydalanish ustidan zarur dastlabki nazoratni ta'minlaydi va korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Moliyaviy strategiya quyidagi bosqichlarga muvofiq ishlab chiqilgan:

1. moliyaviy strategiyani rivojlantirishning umumiy davrini aniqlash.
2. tashqi iqtisodiy muhit omillari hamda moliya va tovar bozorlari konyunkturasidan foydalanish.
3. korxonaning moliyaviy resurslarini rivojlantirishning strategik maqsadlarini shakllantirish.
4. korxonaning operatsion va investitsiya faoliyati sharoitida resurslarni shakllantirishda moliyaviy resurslarni shakllantirish nisbatlarini asoslash.
5. moliyaviy muvozanatni va korxonaning samarali ishlashini ta'minlaydigan maqsadli strategik standartlarni shakllantirish. Masalan, balans valyutasidagi o'z manbalarining minimal ulushi, jami aktivlardagi uzoq muddatli aktivlarning minimal ulushi, jami manbalardagi zaxiralarning ulushi, jami aktivlarning minimal rentabellik darajasi, o'z mablag'larining minimal rentabellik darajasi, joriy likvidlikning minimal darajasi, joriy likvidlikning minimal darajasi, moliyaviy xatarlarning maksimal darajasi.
6. moliyaviy resurslar va ularning manbalarini shakllantirish va ulardan foydalanishning ayrim jihatlari bo'yicha moliyaviy siyosatni ishlab chiqish.

5.4. Moliyaviy menejmentni tashkil etish.

Bizga ma'lumki, korxonada moliyaviy menejment-bu moliyaviy munosabatlar, moliyaviy resurslar va ularning manbalarini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan alohida faoliyat sohasi. Shu bilan birga, tashkilotni umumiy boshqarish sharoitida ushbu faoliyat turi korxonaning strategik va operatsion maqsadlariga erishishga qaratilgan qabul qilingan qarorlarni muvofiqlashtirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi.

Korxonaning tashkiliy dizayniga funksional yondashuv bilan uning tarkibiga moliyaviy faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq alohida

funksional blok kiradi. Shu bilan birga, moliyaviy xizmatlar rahbarlarining vazifasi tegishli tarkibiy bo'linmalarni muvofiqlashtirilgan boshqarish va tashkilotning moliyaviy faoliyati va uning moliyaviy munosabatlari bilan bog'liq funksional majburiyatlarini bajarishdir. **Korxonaning moliyaviy faoliyat bilan bog'liq tarkibiy bo'linmalariga quyidagilar kiradi:**

pul oqimlarini rejalashtirish va nazorat qilishni, qarzdorlar va kreditorlar bilan hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi moliya bo'limi(moliya intizomi);

moliyaviy resurslarni rejalashtirish va nazorat qilish;

kredit va investitsiya portfelini rejalashtirish va monitoring qilish; ichki va tashqi foydalanuvchilarga tahliliy moliyaviy ma'lumotlarni taqdim etish;

moliyaviy-iqtisodiy tahlillarni o'tkazish va takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish. Korxonaning moliyaviy holati;

narxlar va xarajatlarni boshqarish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

foyda va rentabellik ko'rsatkichlari bo'yicha operatsiyalarni baholash va boshqalar.

korxonada iqtisodiy rejalashtirish tizimini ishlab chiqadigan rejalashtirish va iqtisodiy bo'lim;

moliyaviy rejalar va byudjetlarni shakllantirish;

kompaniya bo'linmalari ishining rejalashtirilgan iqtisodiy ko'rsatkichlarini (shu jumladan standartlarni) ishlab chiqish;

mahsulotlarning ulgurji va chakana narxlarini ishlab chiqish va asoslash; kompaniyaning tarkibiy qismlaridan samarali foydalanish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish. Moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar;

korxonaning har tomonlama iqtisodiy tahlilini o'tkazish va boshqalar;

korxonada buxgalteriya faoliyatini tashkil etish tizimini ishlab chiqadigan buxgalteriya hisobi (buxgalteriya (moliyaviy), boshqaruv va soliq hisobi);

ishlab chiqarish tannarxining buxgalteriya hisob-kitoblarini tayyorlash; buxgalteriya hisobotlarini shakllantirish; mablag'larni o'z vaqtida inventarizatsiya qilish, inventarizatsiya qiymatlari va hisob-kitoblarni nazorat qilish; moliyaviy intizomga qat'iy rioya etilishini

ta'minlash; debitorlik qarzlarini o'z vaqtida yig'ish va kreditorlik qarzlarini to'lash ustidan nazorat va hokazo.

Korxonada moliyaviy faoliyatni tashkil etishning asosiy vositalaridan biri bu ishlab chiqilgan moliyaviy tuzilma va moliya xodimlarining ish majburiyatlari doirasidagi faoliyati to'g'risidagi nizomdir.

Korxonaning moliyaviy tuzilishi-bu ularning moliyaviy javobgarligi asosida tuzilgan, uning funksional bo'linmalarining buyurtma qilingan to'plami. Moliyaviy tuzilma korxonada faoliyat yurituvchi tashkiliy tuzilma asosida ishlab chiqilgan bo'lib, unda moliyaviy javobgarlik markazlari ajratilgan.

Moliyaviy javobgarlik markazlari (MJM) - bu korxonaning tarkibiy bo'linmalari yoki muayyan biznes operatsiyalarini amalga oshirish bilan ajralib turadigan va ushbu operatsiyalarning ayrim ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan alohida mansabdor shaxslar.

Qanday faoliyat turiga va moliyaviy nuqtayi nazardan qanday ko'rsatkichlar ma'lum bir bilan tavsiflanishiga qarab, ularning to'rtta asosiy toifasi mavjud:

1) daromad markazlari;
2) xarajat markazlari;
3) foyda (zarar) markazlari;
4) investitsiya markazlari.

Daromad markazlari-bu korxonaning bo'linmalari yoki bozorda mahsulot va xizmatlarni sotish uchun mas'ul bo'lgan aniq shaxslar. Bunday bo'linmalar savdo jarayonini boshqaradi va daromadga ta'sir qilishi mumkin. Daromad markazlarining asosiy ko'rsatkichlari savdo hajmi va daromaddir. Savdo bo'limlari, chakana savdo tarmog'i, markali do'konlar, savdo vakillari va boshqalar daromad markazlariga tegishli bo'lishi mumkin.

Xarajatlar markazlari-bu xarajatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan korxonaning bo'linmalari, shu bilan birga ushbu markazlarning rahbarlari korxonaning umumiy xarajatlariga ta'sir ko'rsatadigan xarajatlarning ayrim turlari ustidan bevosita nazoratni amalga oshiradilar. Ushbu markazlar samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari xarajatlarni minimallashtirish, shuningdek, qilingan xarajatlarning belgilangan

standartlarga muvofiqligi hisoblanadi. Xarajat markazlariga ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash bo'linmalari, ta'minot bo'limi, marketing bo'limi, buxgalteriya hisobi, korxona ma'muriyati va boshqalar kiradi.

Foyda markazlari ham daromad, ham katta miqdordagi xarajatlarning paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. Foyda markazi umuman kompaniya, uning alohida faoliyat sohalari, butun ishlab chiqarish va tijorat siklini qo'llab - quvvatlaydigan filiallar va vakolatxonalar bo'lishi mumkin-xomashyo sotib olishdan tayyor mahsulotni sotishgacha. Foyda markazlari samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari olingan moliyaviy natija va asosiy faoliyatning rentabelligi hisoblanadi.

Investitsiya markazlari korxonaning investitsiya faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lib. Investitsiya markazlarining asosiy vazifalari turli xil investitsiya qarorlarini amalga oshirishda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va kutilayotgan foydani tashkilotga kutilgan vaqtda qaytarishdir. Investitsiya markazlari butun moliyaviy tuzilmaning cho'qqisidir. Investitsiya markazlarining samaradorligini baholash ko'rsatkichlari sifatida kompaniyaning strategiyasiga qarab, investitsiya qilingan kapitalning rentabelligi (investitsiyalarning rentabelligi – IR), shuningdek qoplash muddati kabi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Investitsiya markazlari korxona direktorlar kengashi, kompaniyalar guruhidagi boshqaruv kompaniyasi va boshqalar bo'lishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy menejmentning mohiyati?
2. Moliyaviy boshqaruvning maqsad va vazifalari?
3. Moliyaviy boshqaruvning asosiy vazifalari?
4. Moliyaviy menejment subyektlari?
5. Moliyaviy boshqaruv funksiyalari?
6. Obyekt funksiyalari?
7. Moliyaviy menejment jarayonida qanday usullar va dastaklar qo'llaniladi?
8. Moliyaviy strategiya qanday bosqichlarga muvofiq ishlab chiqilgan?
9. Korxonaning moliyaviy faoliyat bilan bog'liq tarkibiy bo'linmalariga nimalar kiradi?

6. MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA PROGNOZLASH

6.1. Moliyaviy rejalashtirish

Moliyaviy rejalashtirish-bu korxona moliyasini boshqarish vositasi.

Moliyaviy rejalashtirish-bu tashkilotning rivojlanishini ta'minlash uchun mablag'larning barcha daromadlari va sarflash yo'nalishlarini rejalashtirish. Ushbu jarayonning asosiy vazifalari tashkilotning moliyaviy resurslarining mavjudligi va ularga bo'lgan ehtiyoj, moliyaviy resurslarning samarali manbalarini tanlash va ulardan foydalanishning foydali variantlari o'rtasida muvofiqlikni o'rnatishdir.

Moliyaviy rejalashtirish-tashqi moliyaviy sharoitlarga va kelajakdagi moliyaviy oqimlarni muvofiqlashtirishga qarab, mavjud moliyaviy resurslar bilan ularga erishish haqiqatiga qarab maqsadlarni tanlash, joriy moliyaviy holatni hisobga olgan holda daromadlar va xarajatlarni shakllantirish rejalarini tayyorlash va bajarilishini nazorat qilishda, pul ko'rinishida, ularga erishish maqsadlari va vositalarida ifodalangan.

Muayyan davr uchun konsolidatsiyalangan moliyaviy reja byudjet deb ataladi. Hisob-kitoblar yoki biznes-rejalar ma'lum loyihalarni bajarish uchun ishlatilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z faoliyatini moliyaviy rejalashtirish shaxs, oila, tashkilot, butun davlat yoki ularning birlashmasi tomonidan amalga oshirilishi mumkin va korxonalarda moliyaviy menejmentning ajralmas qismi hisoblanadi. Balans, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot va pul oqimlari to'g'risidagi hisobot moliyaviy rejalashtirish shakllari emas, chunki ular kompaniyaning allaqachon amalga oshirilgan faoliyati to'g'risidagi dastlabki hujjatlardagi ma'lumotlarni aks ettiradi.

Strategik moliyaviy rejalashtirishning vazifasi maqsadlar, moliyaviy imkoniyatlar va tashqi sharoitlar o'rtasidagi muvozanatni yaratish va saqlashdir, buning uchun moliyaviy faoliyat uzoq vaqt davomida prognoz qilinadi. Rejali iqtisodiyotda yirik xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini moliyaviy-iqtisodiy rejalashtirish davlat tomonidan amalga oshiriladi, u moliyaviy resurslarni davlatning uzoq muddatli maqsad va vazifalariga muvofiq yo'nalishlar va tarmoqlar o'rtasida taqsimlaydi.

Moliyaviy rejalashtirish jarayonida moliyaviy va moddiy resurslar o'rtasida maqbul nisbat o'rnatiladi. Tashkilotlarda moliyaviy rejalashtirish

iqtisodiy faoliyatni rejalashtirish bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ishlab chiqarish rejasining ko‘rsatkichlariga asoslanadi (ishlab chiqarish hajmi, sotish, ishlab chiqarish tannarxi smetasi, kapital qo‘yilmalar rejasi va boshqalar.).

Moliyaviy rejani tuzish jarayonida ishlab chiqarish rejasi ko‘rsatkichlariga tanqidiy yondashuv amalga oshiriladi, ularda hisobga olinmagan xo‘jalik zaxiralari aniqlanadi va ishlatiladi, shuningdek korxonaning ishlab chiqarish quvvatidan yanada samarali foydalanish, moddiy resurslardan oqilona foydalanish, takomillashtirish yo‘llari aniqlanadi. mahsulot sifati, assortimentni kengaytirish va hokazo.

Shu bilan birga, moliyaviy rejalashtirish moliyaviy munosabatlar sohasidagi maqbul nisbatlarni aniqlashga, ya’ni korxonaning ishlab chiqarish hajmi, o‘sish sur’atlari va moliyaviy resurslari, ishlab chiqarishni kengaytirishga yo‘naltirilgan byudjet, o‘z va kredit resurslari o‘rtasidagi oqilona nisbatni ta’minlashga qaratilgan.

Moliyaviy rejalashtirish rejalashtirish vazifalari va obyektlariga qarab har xil mazmun va maqsaddagi moliyaviy rejalarni tuzish orqali amalga oshiriladi. Shunga asoslanib, moliyaviy rejalar uzoq muddatli, joriy va operatsion bo‘lishi kerak.

Uzoq muddatli moliyaviy rejada tashkilot rivojlanishining asosiy moliyaviy parametrlari aniqlanadi, uning moliyaviy oqimlari harakatida strategik o‘zgarishlar ishlab chiqiladi. Joriy moliyaviy rejada tashkilotni rivojlantirish rejasining barcha bo‘limlari moliyaviy ko‘rsatkichlar, moliyaviy oqimlarning ishlab chiqarish va sotishga ta’siri va tashkilotning joriy davrdagi raqobatbardoshligi bilan bog‘liq. Operatsion moliyaviy reja qisqa muddatli taktik harakatlarni o‘z ichiga oladi-to‘lov va soliq taqvimini tayyorlash va bajarish, bir oy, o‘n yil, hafta uchun kassa rejasi.

Moliyaviy rejalashtirish maqsadlari:

takror ishlab chiqarish jarayonini hajmi va tuzilishi bo‘yicha tegishli moliyaviy resurslar bilan ta’minlash;

rejalashtirish obyektini aniqlash;

operatsion, ma’muriy va strategik rejalarni taqsimlash bilan moliyaviy rejalar tizimini ishlab chiqish;

zarur moliyaviy resurslarni hisoblash;

ichki va tashqi moliyalashtirish hajmi va tuzilishini hisoblash, zaxiralarni aniqlash va qo'shimcha moliyalashtirish hajmini aniqlash;

kompaniyaning daromadlari va xarajatlarining prognozi.

Moliyaviy rejalashtirish korxonaning marketing, ishlab chiqarish va boshqa rejalari bilan chambarchas bog'liq hamda korxonaning vazifasi va umumiy strategiyasiga bo'ysunadi.

Rejalashtirish uchun zarur:

kompaniya qayerda, qachon va kim uchun mahsulot ishlab chiqarishni va sotishni rejalashtirayotganini tushunish uchun;

kompaniya o'z maqsadlariga erishish uchun qanday resurslar va qachon kerakligini bilish;

jalb qilingan resurslardan samarali foydalanishga erishish uchun;

noqulay vaziyatlarni oldindan bilish uchun yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni tahlil qiling va ularni kamaytirish bo'yicha aniq choralarni ko'ring.

Moliyaviy rejalashtirish vazifalari:

tashkilot daromadlarini oshirish uchun zaxiralarni aniqlash va ularni safarbar qilish usullari;

moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, tashkilot rivojlanishining eng oqilona yo'nalishlarini aniqlash, rejalashtirilgan davrda eng katta foyda olishni ta'minlash;

moliyaviy resurslarni tashkilotning ishlab chiqarish rejasi ko'rsatkichlari bilan bog'lash;

byudjet, banklar va boshqa moliyaviy tuzilmalar bilan maqbul moliyaviy munosabatlarni ta'minlash.

Moliyaviy rejalashtirish obyektlari:

moliyaviy resurslar va moliyaviy resurslar harakati;

moliyaviy resurslarni shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlar;

moliyaviy resurslarni taqsimlash natijasida shakllangan xarajatlar nisbati.

6.2. Tashkilotni moliyaviy rejalashtirish tamoyillari

Ustuvorlik. Moliyaviy rejalashtirish rejalashtirilgan obyektlar va jarayonlarning haqiqiy murakkabligi bilan bog'liq. Moliyaviy rejalashtirishda eng muhim munosabatlar va bog'liqliklarni aniqlash, ularni

tashkilotning moliyaviy faoliyati sohalarini hisobga oladigan va yagona rejaning tarkibiy elementlari bo'lgan modullarga birlashtirish muhimdir. Ushbu yondashuv moliyaviy rejalashtirish jarayonini alohida rejalashtirilgan hisob-kitoblarga ajratish va rejani ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonini soddalashtirish, shuningdek uning bajarilishini nazorat qilish imkonini beradi.

Tashkilotning tashqi va ichki, iqtisodiy, moliyaviy muhitining holatini prognozlash asosiy omillarni tizimli tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Prognozning sifati moliyaviy rejaning sifatini ham belgilaydi.

Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash. Moliyaviy rejalashtirishda moliyaviy qarorlarni qabul qilish bilan bog'liq moliyaviy xatarlar, shuningdek xavflarni bartaraf etish yoki kamaytirish imkoniyatlari hisobga olinishi kerak.

Optimallashtirish. Ushbu prinsipga muvofiq moliyaviy rejalashtirish cheklovlar nuqtayi nazaridan moliyaviy resurslardan foydalanish uchun maqbul va yeng yaxshi alternativalarni tanlashni ta'minlashi kerak.

Muvofiqlashtirish va integratsiya. Moliyaviy rejalashtirishda tashkilot faoliyatining turli sohalarining integratsiyasi hisobga olinishi kerak.

Tartiblash. Moliyaviy rejalashtirish yordamida tashkilotning barcha xodimlari uchun yagona protsedura yaratiladi.

Nazorat. Moliyaviy rejalashtirish ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati ustidan samarali nazorat tizimini yaratish, tashkilotning barcha bo'limlari ishini tahlil qilish imkonini beradi.

Hujjatlar. Moliyaviy rejalashtirish tashkilotning moliyaviy-iqtisodiy faoliyati jarayonining hujjatlashtirilgan vakilligini ta'minlaydi.

Moliyaviy rejalashtirish amaliyotida rejalashtirishning uchta usulini ajratish kerak. Rejalashtirishning birinchi usuli bilan u pastdan yuqoriga, iyerarxiyaning eng past darajasidan eng yuqorisigacha amalga oshiriladi. Quyi tarkibiy bo'linmalarning o'zlari o'z ishlarining batafsil moliyaviy rejasini tuzadilar va keyinchalik yuqori darajalarda birlashadilar va oxir-oqibat tashkilotning moliyaviy rejasini tuzadilar.

Ikkinchi usulda moliyaviy rejalashtirish yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi. Bunday holda, moliyaviy rejalashtirish jarayoni tashkilotning rejasi asosida uning ko'rsatkichlarini iyerarxiyada yuqoridan

pastgacha batafsil bayon qilish orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, tarkibiy bo'linmalar o'zlari olgan yuqori darajadagi moliyaviy rejalarni o'z bo'linmalarining rejalariga aylantirishi kerak.

Uchinchi usul-qarshi rejalashtirish, bu moliyaviy rejalashtirishning birinchi va ikkinchi usullarining sintezi. Ushbu usul ikki bosqichda moliyaviy rejani ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda (yuqoridan pastgacha) joriy moliyaviy rejalashtirish asosiy maqsadlarga muvofiq amalga oshiriladi. Ikkinchi bosqichda (pastdan yuqoriga) batafsil ko'rsatkichlar tizimi bo'yicha yakuniy moliyaviy reja tuziladi. Shu bilan birga, eng muvaffaqiyatli yechimlar turli darajadagi kelishuv asosida yakuniy moliyaviy rejalarga kiritilgan.

6.3. Moliyaviy rejalashtirish bosqichlari

Moliyaviy rejalashtirish jarayonining asosiy bosqichlari:

1. Kompaniyaning moliyaviy holatini tahlil qilish.
2. Prognoz smetalari va byudjetlarini tayyorlash.
3. Kompaniyaning moliyaviy resurslarga bo'lgan umumiy ehtiyojini aniqlash.
4. Moliyalashtirish manbalarining tuzilishini prognozlash.
5. Samarali nazorat va boshqaruv tizimini ishlab chiqish.
6. Tuzilgan rejalarni tuzatish tartibini ishlab chiqish

Moliyaviy rejalashtirish usullari

Normativ. Mohiyati oldindan belgilangan me'yorlar yordamida kompaniyaga qancha resurslar kerakligini, shuningdek ularning manbalarini aniqlashdan iborat.

* Balans. Ushbu usuldan foydalanib, resurslarga bo'lgan haqiqiy ehtiyoj ularning tashkilotdagi mavjud miqdori bilan bog'liq.

* Hisoblash va analitik. Kompaniya tomonidan hisoblangan yoki erishilgan ma'lum bir ko'rsatkich yordamida, shuningdek rejalashtirish davrida ushbu ko'rsatkichdagi ma'lum o'zgarishlar bilan rejalashtirilgan resurs talabini hisoblash mumkin.

* Rejalashtirilgan yechimlarni optimallashtirish usuli. 2 yoki undan ortiq turli xil rejalarni ishlab chiqadi, ulardan biri tashkilot uchun yeng mosini tanlaydi.

* Faktorial usul.

* Iqtisodiy va matematik modellashtirish.

Odatda, bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy prognozlashni umumlashtirishda quyidagilar hisobga olinadi:

* investitsiya va kredit imkoniyatlari;

* moliyaviy-iqtisodiy faoliyatda allaqachon mavjud tajriba;

* muayyan vazifalarga xos bo'lgan kelajakdagi kiruvchi va chiquvchi moliyaviy oqimlarning yuqori ehtimoli bilan oldindan ma'lum.

6.4. Moliyaviy prognozlash

Moliyaviy prognozlash-bu kelajakda tadbirkorlik subyektlari va davlat subyektlari moliyasini rivojlantirishning aniq istiqbollarini o'rganish, kelajakda moliyaviy resurslardan foydalanish hajmi va yo'nalishlari to'g'risida ilmiy asoslangan taxmin. Moliyaviy prognozlash moliyaviy resurslarning holati va ularga bo'lgan ehtiyojning kelajakdagi kutilayotgan rasmini, moliyaviy faoliyatni amalga oshirishning mumkin bo'lgan variantlarini ochib beradi va moliyaviy rejalashtirishning zaruriy shartidir.

Moliyaviy rejalar ko'rsatkichlarini ilmiy asoslash uchun amalga oshiriladigan va prognoz davri uchun moliyaviy rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqishga hissa qo'shadigan moliyaviy prognozlashning asosiy maqsadi moliyaviy resurslarning taxminiy miqdorini baholash va tadbirkorlik subyektlari, davlat hokimiyati organlari faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlashning afzal variantlarini aniqlashdir va mahalliy o'zini o'zi boshqarish.

Moliyaviy prognozlashning maqsadlari:

1) kelajak uchun makro va mikro darajalarda moddiy va moliyaviy xarajatlar nisbatlarini bog'lash;

2) prognoz davrida xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlat subyektlarining moliyaviy resurslarini shakllantirish manbalari va hajmini aniqlash;

3) moliyaviy ko'rsatkichlarning tendensiyalari va dinamikasini tahlil qilish asosida, ularga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda, xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlat subyektlari tomonidan prognoz davrida moliyaviy resurslardan foydalanish yo'nalishlarini asoslash;

4) davlat va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari va tadbirkorlik subyektlari tomonidan qabul qilingan qarorlarning moliyaviy oqibatlarini aniqlash va baholash.

Moliyaviy prognozlash tashkilotni, alohida ma’muriy-hududiy birlikni, umuman mamlakatni rivojlantirishning turli xil variantlarini ishlab chiqish, ularni tahlil qilish va asoslash, rejalashtirish subyektlarining harakatlarining xususiyatiga qarab muayyan maqsadlarga erishishning mumkin bo‘lgan darajasini baholash orqali amalga oshiriladi.

Bunga ikki xil uslubiy yondashuv orqali erishiladi:

1) birinchi yondashuv doirasida prognozlash hozirgi kundan kelajakka o‘rnatilgan sabab-oqibat munosabatlari asosida amalga oshiriladi;

2) ikkinchi yondashuv bilan prognozlash kelajakda ma’lum bir natijaga erishish uchun amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan voqealar va chora-tadbirlar zanjiri ishlab chiqilganda va tekshirilganda, kelajakdan hozirgi kungacha harakatning kelajakdagi maqsadlari va belgilarini aniqlashdan iborat., mavjud rivojlanish darajasidan kelib chiqqan holda. tashkilot, ma’muriy-hududiy birlik va umuman mamlakat.

Moliyaviy prognozlash jarayonida moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisoblash uchun matematik modellashtirish, ekonometrik prognozlash, ekspert baholash, tendensiyalarni shakllantirish va ssenariylarni ishlab chiqish, stoxastik usullar kabi o‘ziga xos usullar qo‘llaniladi.

Matematik modellashtirish moliyaviy prognoz ko‘rsatkichlariga ta’sir qiluvchi ko‘plab o‘zaro bog‘liq omillarni hisobga olishga, prognoz loyihasining bir nechta variantlaridan sanoat, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va moliyaviy siyosat maqsadlari konsepsiyasiga eng mosini tanlashga imkon beradi.

Ekonometrik prognozlash iqtisodiy nazariya va statistika tamoyillariga asoslanadi: prognoz ko‘rsatkichlarini hisoblash bashorat qiluvchi omillar sifatida ishlaydigan bir yoki bir nechta iqtisodiy o‘zgaruvchilar uchun statistik baholash koeffitsiyentlari asosida amalga oshiriladi; moliyaviy prognoz ko‘rsatkichlariga ta’sir qiluvchi bir nechta o‘zgaruvchilarning bir vaqtning o‘zida o‘zgarishini ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Ekonometrik modellar ma'lum bir ehtimollik bilan moliyaviy jarayonlarga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarishiga qarab ko'rsatkichlar dinamikasini tavsiflaydi. Ekonometrik modellarni qurishda regressiya tahlilining matematik apparati qo'llaniladi, bu bazaviy davrda iqtisodiyotda rivojlangan o'rtacha munosabatlar va nisbatlarning miqdoriy baholarini beradi. Eng ishonchli natijalarga erishish uchun iqtisodiy va matematik usullar ekspert baholari bilan to'ldiriladi.

Ekspert baholash usuli ma'lum bir masala bo'yicha ekspert baholarini umumlashtirish va matematik qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Ushbu usulning samaradorligi mutaxassislarning professionalligi va malakasiga bog'liq. Bunday bashorat juda aniq bo'lishi mumkin, ammo ekspert baholari subyektiv xarakterga ega, mutaxassisning "hissiyotlari" ga bog'liq va har doim ham oqilona tushuntirishga qodir emas.

Daromad va xarajatlarning ayrim guruhlarining faqat vaqt omiliga bog'liqligini nazarda tutadigan trend usuli doimiy o'zgarish sur'atlaridan (doimiy o'sish sur'atlari tendensiyasi) yoki doimiy mutlaq o'zgarishlardan (chiziqli vaqt tendensiyasi) kelib chiqadi. Ushbu usulning nochorligi iqtisodiy, demografik va boshqa omillarni e'tiborsiz qoldirishdir.

Ssenariylarni ishlab chiqish har doim ham ilmiy va obyektivdan kelib chiqmaydi, ular har doim siyosiy imtiyozlar, individual mansabdor shaxslar, investorlar, mulkdorlarning afzalliklarini his qilishadi, ammo bu sizga oqibatlarni baholashga imkon beradi.

Stoxastik usullar prognozning ehtimoliy xususiyatini va ishlatilgan ma'lumotlar va prognoz moliyaviy ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'z ichiga oladi. To'g'ri moliyaviy prognozni hisoblash ehtimoli prognozlashda ishlatiladigan empirik ma'lumotlar miqdori bilan belgilanadi.

Shunday qilib, moliyaviy prognozlash usullari xarajatlar va taqdim etilgan yakuniy ma'lumotlar miqdori bo'yicha farqlanadi: prognozlash usuli qanchalik murakkab bo'lsa, u bilan bog'liq xarajatlar va uning yordami bilan olingan ma'lumotlar miqdori shunchalik katta bo'ladi.

Moliyaviy prognozlashning natijasi moliyaviy prognozni tayyorlash bo'lib, u kelajakdagi rivojlanishning mumkin bo'lgan yo'nalishlari va moliya tizimining holati, uning alohida sohalari va moliyaviy munosabatlar subyektlari to'g'risida ilmiy asoslangan taxminlar tizimidir.

Prognozlar moliya rivojlanishining turli xil variantlarini ko‘rib chiqishga imkon beradi, masalan, iqtisodiyotni, xo‘jalik yurituvchi subyektni, bozor sharoitlarini va boshqalarni rivojlantirish uchun qulay, o‘rtacha va eng yomon ssenariylarda. Moliyaviy prognozlar qisqa muddatli (3 yilgacha), o‘rta muddatli (5-7 yil) va uzoq muddatli (10-15 yilgacha) bo‘lishi mumkin.

O‘zbekistonning konsolidatsiyalangan moliyaviy balansi-bu O‘zbekiston respublikasi (yalpi milliy daromad) va iqtisodiyot tarmoqlarining moliyaviy resurslari hajmi va ulardan foydalanishni tavsiflovchi hujjat. **O‘zbekistonning konsolidatsiyalangan moliyaviy balansi baholash maqsadida tuziladi:**

1) O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozini va kelgusi moliyaviy yil va rejalashtirish davri uchun respublika byudjeti loyihasini ishlab chiqishda moliyaviy resurslar miqdori;

2) davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozi ko‘rsatkichlariga ta’siri.

O‘zbekiston Respublikasinig konsolidatsiyalangan moliyaviy balansini ishlab chiqish O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy rivojlanish vazirligining vakolatiga kiradi.

O‘zbekiston subyekti, munitsipalitetning o‘rta muddatli moliyaviy rejasi O‘zbekiston subyekti, munitsipalitetning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o‘rta muddatli prognozi asosida tuziladi va O‘zbekiston subyekti byudjetining asosiy parametrlarini, keyingi uchun mahalliy byudjetni o‘z ichiga oladi moliyaviy yil va rejalashtirish davri.

O‘rta muddatli moliyaviy rejani shakllantirish tartibi suzib yuruvchi rejalashtirish metodologiyasidan foydalanishga asoslangan. U uch yil davomida ishlab chiqilgan, ulardan: birinchisi-byudjet tuziladigan yil; keyingi ikkitasi-taklif etilayotgan mintaqaviy, munitsipal ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish natijalari prognoz qilinadigan davr. O‘rta muddatli moliyaviy reja har yili O‘zbekiston subyekti, munitsipalitetning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining yangilangan o‘rta muddatli prognozi ko‘rsatkichlarini hisobga olgan holda tuzatiladi, rejalashtirish muddati esa bir yil oldin o‘zgartiriladi, ya’ni reja ko‘rsatkichlari yangilanadi.

O‘zbekiston subyekti, munitsipalitetning o‘rta muddatli moliyaviy rejasi ko‘rsatkichlarining tartibi, shakli va tarkibi oliy ijro etuvchi organ tomonidan belgilanadi.

O‘zbekiston subyekti davlat hokimiyati, munitsipalitetning mahalliy ma’muriyati. O‘rta muddatli moliyaviy reja byudjet tasnifining konsolidatsiyalangan ko‘rsatkichlariga muvofiq tuziladi va quyidagi parametrlarni o‘z ichiga olishi kerak:

- O‘zbekiston subyekti byudjeti, mahalliy byudjet va O‘zbekiston respublikasi subyektining konsolidatsiyalangan byudjeti, shahar okrugi daromadlari va xarajatlarining prognoz qilingan miqdori;
- byudjet xarajatlarini tasniflash kodlari kontekstida byudjet mablag‘larining asosiy rahbarlari tomonidan byudjet mablag‘lari hajmi (bo‘limlar, maqsadli moddalar va byudjet xarajatlari tasnifi turlari bo‘yicha);
- munitsipalitetlarning byudjet ta’minotini tenglashtirish uchun subsidiyalarni taqsimlash;
- soliq tushumlaridan mahalliy byudjetlarga ajratmalar standartlari;
- byudjet taqchilligi (profitsit);
- O‘zbekiston subyekti davlat qarzining yuqori chegarasi, kelgusi moliya yilidan keyingi yilning 1 yanvaridagi va rejalashtirish davrining har bir yilidagi qarz.

O‘zbekiston subyektining o‘rta muddatli moliyaviy rejasida, bundan tashqari, hududiy davlat byudjetdan tashqari jamg‘armasining daromadlari, xarajatlari va taqchilligi (profitsiti) prognoz qilinadigan miqdori ham bo‘lishi kerak.

O‘zbekiston subyekti, munitsipalitetning o‘rta muddatli moliyaviy rejasi loyihasi O‘zbekiston subyekti davlat hokimiyatining oliy ijro etuvchi organi, munitsipalitetning mahalliy ma’muriyati tomonidan tasdiqlanadi va tegishli byudjet loyihasi bilan bir vaqtda qonun chiqaruvchi (vakillik) organga taqdim etiladi.

Makroiqtisodiy darajada moliyaviy prognozlash amaliyotida O‘zbekistonning konsolidatsiyalangan moliyaviy balansi va o‘rta muddatli moliyaviy rejalaridan foydalanish byudjet jarayonining barqarorligini, davlatning moliyaviy-iqtisodiy siyosatining maqsad va vazifalarining

uzluksizligini va byudjetlararo munosabatlarning shaffofligini uzoq vaqt ta'minlashga imkon beradi.

Makroiqtisodiy darajada moliyaviy prognozlarni tayyorlash maqsadli moliyaviy rejalashtirishga tayyorgarlik bosqichi, ya'ni byudjet loyihasini tayyorlash deb hisoblanishi mumkin. Balansli prognozlar byudjetni rejalashtirish jarayonida byudjet balansi ta'minlanishining kafolati bo'lib xizmat qiladi.

Tadbirkorlik subyektlari moliyaviy prognozlarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida mustaqil ravishda qaror qabul qiladilar. Xususan, notijorat tashkilotlar, qoida tariqasida, ulardan 2 tasini tashkil etmaydi va tijorat tashkilotlari o'zlarining moliyaviy rejalari shakliga o'xshash shaklni ishlab chiqadilar. Ushbu yondashuv moliyaviy rejalashtirish va moliyaviy prognozlashning uzluksizligini ta'minlashga imkon beradi. Bundan tashqari, tijorat tashkilotlari foyda va zarar prognozini, pul oqimi prognozini hamda aktivlar va passivlar prognozini tuzishlari mumkin.

Xulosa qilish mumkinki, moliyaviy prognozlash, bir tomondan, moliyaviy rejalashtirishdan oldin, ikkinchi tomondan, uning ajralmas qismi hisoblanadi, chunki moliyaviy rejalarni ishlab chiqish moliyaviy prognozlar ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Qo'shimcha tashqi moliyalashtirish zarurligini hisoblash

Moliyaviy rejalashtirishning asosi moliyaviy prognozlash, ya'ni qabul qilingan qarorlarning mumkin bo'lgan moliyaviy oqibatlarini va kompaniya faoliyatiga ta'sir qiluvchi tashqi omillarni baholashdir. Moliyaviy prognozlashning boshlang'ich nuqtasi-sotish va tegishli xarajatlar prognozi; yakuniy nuqta va maqsad qo'shimcha moliyalashtirish ehtiyojlarini hisoblashdir.

Moliyaviy prognozlashning asosiy vazifasi tovarlarni sotish yoki xizmatlar ko'rsatish hajmining oshishi natijasida yuzaga keladigan qo'shimcha moliyalashtirish ehtiyojlarini aniqlashdir.

Moliyaviy prognozlashning asosiy funksiyalari:

ijtimoiy, iqtisodiy va ilmiy-texnik jarayonlar va tendensiyalarni, aniq tarixiy sharoitlarda iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarining obyektiv sabab-oqibat munosabatlarini ilmiy tahlil qilish,

mavjud vaziyatni baholash va iqtisodiy rivojlanishning tugunli muammolarini aniqlash;

ushbu tendensiyalarning kelajakdagi ta'sirini baholash va hal qilinishi kerak bo'lgan yangi sharoit va muammolarni kutish;

kelajakda rivojlanishning mumkin bo'lgan alternativalarini aniqlash, rivojlanishning muayyan imkoniyatini har tomonlama asosli tanlash uchun material to'plash va moliyani yanada rivojlantirishga faol ta'sir ko'rsatadigan maqbul rejalashtirilgan qaror qabul qilish.

Madaniyatli bozorda raqobatli sotishni ko'paytirishga, xarajatlarni kamaytirishga, mahsulot sifatini ta'minlashga, ishlab chiqarish faoliyatini diversifikatsiya qilishga undaydi, bu esa doimiy kapital oqimini va moliyaviy barqarorlikni talab qiladi.

Shu bilan birga, prognoz tushunchasi moliyaviy rejalarni tuzish uchun zarur bo'lgan hisob-kitoblarga nisbatan qo'llaniladi, masalan, mahsulot sotish hajmi prognozi, xarajatlar miqdori prognozi. Bu hisob-kitoblarga ma'lum bir moslashuvchanlikni beradi, o'zgargan sharoitlarga qarab tuzatishlar kiritishga imkon beradi. Moliyaviy prognozlash yillik va uzoq muddatli moliyaviy rejalashtirish uchun asos yaratadi.

Prognozlash-bu bashorat, chunki u kelajak haqida ma'lumot olish bilan shug'ullanadi. Prognoz-bu kelajakdagi davrda obyekt va uning atrof-muhitining mumkin bo'lgan holati to'g'risida og'zaki, matematik, grafik yoki boshqa hukm shaklida ifodalangan prognozlash jarayonining natijasidir.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy rejalashtirish maqsadlari?
2. Rejalashtirish uchun nimalar zarur?
3. Moliyaviy rejalashtirish vazifalari?
4. Moliyaviy rejalashtirish obyektlari?
5. Tashkilotni moliyaviy rejalashtirish tamoyillari?
6. Moliyaviy rejalashtirish jarayonining asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
7. Moliyaviy rejalashtirish usullari?
8. Moliyaviy prognozlashning maqsadlari?
9. Konsolidatsiyalangan ko'rsatkichlar qanday parametrlarni o'z ichiga olishi kerak?
10. Moliyaviy prognozlashning asosiy funksiyalari?

7. MOLIYAVIY NAZORAT

7.1. Moliyaviy nazoratning zarurligi, mazmuni va vazifalari

Moliyaviy nazorat moliyaviy menejmentning muhim elementlaridan biri bo'lib, tegishli shakl va usullardan foydalangan holda korxonalar, tashkilotlar va muassasalar ishining moliyaviy va tegishli tomonlarini tekshirishga qaratilgan tegishli moliyaviy boshqaruv organlarining o'ziga xos faoliyati hisoblanadi.

Uning maqsadi davlatning moliyaviy siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga ko'maklashish, milliy iqtisodiyotning barcha sohalari va bo'g'inlarida moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan samarali foydalanish jarayonini ta'minlashdan iborat.

Moliyaviy nazorat moliya nazorati funksiyasini amalga oshirishni ta'minlash uchun mo'ljallangan. Bu davlatga moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, almashtirish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlariga samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatini yaratadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu funksiyani amalga oshirish uchun ijtimoiy munosabatlar, odamlar va maxsus nazorat organlarining majburiy ishtiroki zarur. Moliyaviy nazorat barcha darajadagi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari, shuningdek maxsus tashkil etilgan muassasalar tomonidan amalga oshiriladi va quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar va menejmentning moliyaviy qonunchiligi va moliyaviy intizomiga rioya etilishini nazorat qilish; b) moliyaviy operatsiyalar samaradorligini va sarflangan xarajatlarning maqsadga muvofiqligini baholash.

Moliyaviy nazoratning maqsadi-tuzatish choralarini ko'rish, ayrim hollarda aybdorlarni javobgarlikka tortish, yetkazilgan zarar uchun kompensatsiya olish yoki moddiy resurslarni sarflashning qonuniyligi, samaradorligi va tejamkorligi tamoyillarining buzilishlarini aniqlash. Yetkazilgan zararning oldini olish choralarini ko'rish yoki kelajakda bunday qoidabuzarliklarni kamaytirish.

Moliyaviy nazoratning asosiy mazmuni moliyaviy-xo'jalik boshqaruvi samaradorligi sifatini ta'minlash, moliyaviy munosabatlar subyektlari tomonidan moliyaviy qonunchilikka muvofiqligini tekshirish, davlat tomonidan olib borilayotgan yagona moliyaviy siyosatga yordam

berish, ishlab chiqarish va taqsimlashning barcha sohalarida moliyaviy resurslardan foydalanish uchun jamoat mahsulotini taqsimlash.

Boshqa nazorat turlaridan farqli o'laroq (masalan, ma'muriy, ekologik) moliyaviy nazorat pul shaklida amalga oshiriladi. Bu uning eng muhim xususiyati. Bu ijtimoiy takror ishlab chiqarishning barcha sohalarida sodir bo'ladi. Moliyaviy nazorat obyekti birinchi navbatda mablag'larning markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq taqsimlash jarayonlari hisoblanadi. **Nazoratning bevosita predmeti turli xil xarajatlar ko'rsatkichlari hisoblanadi:**

foyda, daromad, rentabellik, tannarx narxi, aylanma xarajatlar, soliq va soliqdan tashqari to'lovlar, individual mablag'larni shakllantirish uchun ajratmalar va boshqalar.

Moliyaviy nazorat sohasi – bu pul yordamida amalga oshiriladigan deyarli barcha operatsiyalar, ba'zi hollarda (barter operatsiyalari) - pulsiz. Moliyaviy nazorat tizimining muhim elementi nazorat subyektlari hisoblanadi, chunki ular amaldagi qonunchilikka muvofiq to'g'ridan-to'g'ri nazoratni amalga oshiradilar va o'z harakatlari uchun javobgardirlar.

Maxsus vakolatli organlar (davlat nazorati organlari; tadbirkorlik subyektlari va davlat va mahalliy davlat hokimiyati organlarida tashkil etilgan tarkibiy bo'linmalar; nodavlat ixtisoslashtirilgan tashkilotlar), shuningdek o'z nazorat faoliyatini qonun normalariga muvofiq amalga oshiradigan malakali mutaxassislar moliyaviy nazorat subyektlari hisoblanadi. Nazorat subyektlari belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun aniq harakatlar yoki funksiyalarni bajaradilar, ularning bajarilishi nazoratni amalga oshiruvchi organning vakolatlarini belgilaydigan o'z vakolatlari asosida amalga oshiriladi.

Moliyaviy nazorat orqali quyidagilar tekshiriladi: iqtisodiy qonunlarga rioya qilish va yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy jamg'arma qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash nisbati; byudjetni tayyorlash va ijro etish (byudjet nazorati); xo'jalik yurituvchi subyektlarning moddiy, mehnat va moliyaviy resurslaridan foydalanishning moliyaviy holati va samaradorligi, byudjet muassasalari; byudjetga soliq va soliqdan tashqari

to‘lovlarni to‘g‘ri hisoblash va o‘z vaqtida to‘lash (soliq nazorati) va boshqalar.

Qoida tariqasida, moliyaviy nazorat jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi: rejalashtirish, bu obyekt, maqsadlar, vazifalar va nazorat shakllarini aniqlashni va moliyaviy qarorlarning bajarilishi baholanadigan miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari to‘plamini shakllantirishni o‘z ichiga oladi; nazorat, uning maqsadi nazorat obyektining holatini tavsiflovchi tezkor ma’lumotlarni to‘plash va ularni dastlabki baholash; nazorat natijalarini tizimlashtirish (olingan ma’lumotlarni ma’lum mezonlarga muvofiq umumlashtirish va buyurtma qilish) va hisobot berish; nazorat natijalari bo‘yicha qabul qilingan qarorlarni barcha manfaatdor tomonlarga yetkazish, aniqlangan qoidabuzarlik va kamchiliklarni bartaraf etish choralarini ishlab chiqish va amalga oshirishni o‘z ichiga olgan natijalarni amalga oshirish.

Moliyaviy nazoratning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

davlatning moliyaviy xavfsizligini va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash;

xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy majburiyatlarini, shu jumladan davlat hokimiyati va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari oldidagi majburiyatlarini bajarishi;

moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj va moliyaviy resurslarning haqiqiy miqdori o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash muayyan davrda yoki kelajakda turli darajalarda;

moliya tizimining barcha sohalari va bo‘g‘inlarida moliyaviy resurslarning o‘sishi, ulardan oqilona, samarali va qonuniy foydalanishni ta’minlash;

korxonalar, tashkilotlar va byudjet muassasalarida moddiy boyliklar va pul mablag‘larining oqilona sarflanishiga, shuningdek buxgalteriya hisobi va hisobotining to‘g‘ri bajarilishiga yordam beradi;

barcha moliyaviy masalalar bo‘yicha amaldagi Qonunchilik va qoidalarga rioya etilishini ta’minlash. soliq, byudjet, investitsiya faoliyati, davlat krediti va boshqalar bilan bog‘liq masalalar;

davlatning moliyaviy siyosati samaradorligini oshirish.

Tovar-pul munosabatlari mavjud bo‘lgan har qanday jamiyatda moliyaviy nazorat zarur. Uning roli davlat mulkchilik shakli ustunlik

qiladigan ma'muriy-buyruqbozlik usullariga ega jamiyatda muhim ahamiyatga ega. Bozor boshqaruv usullariga ega bo'lgan jamiyatda moliyaviy nazoratning roli ortib bormoqda, bu quyidagilar bilan bog'liq: - bozor iqtisodiyotining maqsadi iqtisodiy faoliyatning yuqori samaradorligiga erishishdir.

Moliyaviy nazoratni o'tkazish moliyaviy menejment sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi; moliyaviy nazorat yordamida davlat organlari va tadbirkorlik subyektlari tomonidan moliya huquqi normalariga rioya qilinishiga erishiladi, bu bozor iqtisodiyotini erkin ko'p tuzilmali boshqarish tizimining samarali ishlashi uchun sharoit yaratadi; moliyaviy nazoratdan foydalanish iqtisodiyotga xususiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi.

Moliyaviy nazorat korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, shuningdek, davlat va moliya-bank tuzilmalarining moliyaviy intizomni amalga oshirish uchun javobgarligi bilan chambarchas bog'liq. Ushbu javobgarlik moliyaviy intizomni buzuvchiga ma'muriy va iqtisodiy (moddiy) ta'sir choralarida ham ifodalanishi mumkin. Iqtisodiy ta'sir choralari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, uni intensivlashtirishga, atrof-muhitni yaxshilashga va hokazolarga hissa qo'shadigan moliyaviy mexanizmning qo'llari bo'lgan moliyaviy sanksiyalar orqali aniq namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, moliyaviy nazorat davlat nazoratining yagona mexanizmining ajralmas qismidir. Uning zarurati moliyani nazorat qilish funksiyasini amalga oshirish zaruratidan kelib chiqadi. Korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning samarali ishlashi ko'p jihatdan nazorat samaradorligiga bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida butun xalq xo'jaligining samarali ishlashiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

7.2. Moliyaviy nazoratni tashkil etish – turlari, shakllari, usullari

Moliyaviy nazorat jamiyatning moliyaviy-iqtisodiy hayotining turli sohalarini qamrab olganligi sababli, uning samaradorligi tegishli tashkil etish, nazorat turlari, shakllari va usullariga bog'liq. Moliyaviy nazoratni turli mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin.

Uni amalga oshiruvchi subyektlarga qarab moliyaviy nazoratning quyidagi turlari ajratiladi:

Davlat nazorati;

Idoraviy nazorat;

Ichki xo'jalik nazorat;

Jamoatchilik nazorati;

Mustaqil (audit) nazorati.

Davlat moliyaviy nazorati iqtisodiyotning barcha tarmoqlari korxonalari, tashkilotlari va muassasalariga nisbatan ma'lum huquqlarga ega bo'lgan davlat organlarining nazorat-taftish apparati tomonidan amalga oshiriladi. Davlat nazorati Davlat nazorati qo'mitasi, Moliya vazirligi (nazorat-taftish Bosh boshqarmasi), Davlat soliq qo'mitasi, Markaziy bank, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalar tomonidan amalga oshiriladi.

Ushbu nazorat organlarining har biri o'z vakolatlari doirasida o'ziga Yuklangan boshqaruv funksiyalariga muvofiq nazorat harakatlarini amalga oshiradi. Davlat moliyaviy nazorati davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirish, moliyaviy barqarorlashtirish uchun sharoit yaratish uchun mo'ljallangan. Bu, birinchi navbatda, barcha darajadagi byudjetlarni va byudjetdan tashqari fondlarni ishlab chiqish, tasdiqlash va ijro etish, shuningdek, davlat korxonalari va muassasalari, davlat banklari va moliya korporatsiyalarining moliyaviy faoliyatini nazorat qilishdir.

Iqtisodiyotning nodavlat sektorini davlat tomonidan moliyaviy nazorat qilish faqat davlat oldidagi pul majburiyatlarini bajarish sohasiga, shu jumladan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarga, byudjet subsidiyalari va ularga ajratilgan kreditlarni sarflashda qonuniylik va maqsadga muvofiqlikka, shuningdek hukumat tomonidan belgilangan qoidalarga ta'sir qiladi. pul hisob-kitoblari, buxgalteriya hisobi va hisobot.

Asosiy maqsad ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida mamlakat moliyaviy resurslaridan safarbarlik va oqilona va samarali foydalanishni ta'minlashdan iborat.

Davlat moliyaviy nazorati quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) davlat mablag'larini shakllantirishning o'z vaqtida va to'liqligini tekshirish;

2) davlatning moliyaviy resurslarining o'sishi uchun zaxiralarni aniqlash;

3) davlat mablag'larini sarflash sohasidagi loyihalar, qonunlar, nizomlarning moliyaviy ekspertizasi;

4) davlat moliyaviy nazorati sohasida kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish.

Davlat moliyaviy nazorati quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- Prezident nazorati moliyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy va qonunosti hujjatlarini imzolashda, shuningdek moliyaviy boshqaruv organlari faoliyati jarayonida kadrlar masalalarini hal qilishda namoyon bo'ladi.

– Qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarining nazorati-parlament tomonidan loyihalar, qonunlar, kodekslarni ko'rib chiqish jarayonida, moliyaviy Qonunchilik sohasidagi hujjatlarni tasdiqlash jarayonida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi hukumati byudjet loyihasini, o'tgan davr uchun byudjetning bajarilishi to'g'risidagi hisobotni ko'rib chiqish jarayonida, iqtisodiy va moliyaviy siyosat sohasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish jarayonida nazoratni amalga oshiradi.

- Moliya va kredit organlarining nazorati-Moliya vazirligi va mahalliy moliya organlari, Davlat soliq qo'mitasi va uni tekshirish, Davlat bojxona qo'mitasi va bojxona organlari, Mapkaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish Kengash tomonidan quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- nazorat faoliyatini amalga oshirishda qonun hujjatlari ijrosini ta'minlash;

- nazorat qiluvchi organlarning ishini rejalashtirish, shu jumladan nazorat faoliyatini muvofiqlashtirish rejasini ishlab chiqish orqali;

- tadbirkorlik subyektlarini birgalikda tekshirishlarni tashkil etish;

- nazorat qiluvchi organlarning nazorat sohasidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, tegishli ma'lumotlar almashinuvi, bunday ma'lumotlarning yagona bankini yaratish bo'yicha harakatlarini muvofiqlashtirish;

- tekshirish va tekshirish natijalari bo'yicha qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish samaradorligini ta'minlash;

- nazorat faoliyati natijalarini tahlil qilish, ular asosida davlat organlari va boshqa tashkilotlar uchun takliflar ishlab chiqish, shu jumladan iqtisodiy munosabatlar sohasidagi qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha;

- nazorat ishlari bo'yicha tajriba almashishni tashkil etish;

- nazorat qiluvchi organlar xodimlarini o'qitish va malakasini oshirish samaradorligini ta'minlash.

- Moliya va kredit organlarining nazorati-Moliya vazirligi va mahalliy moliya organlari, Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi va bojxona organlari, Markaziy Bank tomonidan amalga oshiriladi.

Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish Kengash tomonidan quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- nazorat faoliyatini amalga oshirishda qonun hujjatlari ijrosini ta'minlash;

- nazorat qiluvchi organlarning ishini rejalashtirish, shu jumladan nazorat faoliyatini muvofiqlashtirish rejasini ishlab chiqish orqali;

- tadbirkorlik subyektlarini birgalikda tekshirishlarni tashkil etish;

- nazorat qiluvchi organlarning nazorat sohasidagi ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, tegishli ma'lumotlar almashinuvi, bunday ma'lumotlarning yagona bankini yaratish bo'yicha harakatlarini muvofiqlashtirish;

- tekshirish va tekshirish natijalari bo'yicha qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish samaradorligini ta'minlash;

- nazorat faoliyati natijalarini tahlil qilish, ular asosida davlat organlari va boshqa tashkilotlar uchun takliflar ishlab chiqish, shu jumladan iqtisodiy munosabatlar sohasidagi qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha;

- nazorat ishlari bo'yicha tajriba almashishni tashkil etish;

- nazorat qiluvchi organlar xodimlarini o'qitish va malakasini oshirish samaradorligini ta'minlash.

O'zbekiston Respublikasida nazorat faoliyatini muvofiqlashtirish Kengashi tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashi rahbariyati, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ma'muriyati, Davlat nazorat qo'mitasi, Milliy Bank, O'zbekiston Respublikasining barcha

huquqni muhofaza qilish organlari, moliyaviy vakillar va kredit organlari kiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, davlat moliyaviy nazorati boshqa nazorat turlari orasida ustun mavqega ega.

Idoraviy nazorat vazirliklar, idoralar, korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga nisbatan boshqa boshqaruv organlari, shuningdek ushbu boshqaruv organi tizimiga kiruvchi boshqa tarkibiy bo'linmalar tomonidan amalga oshiriladi. Yuqori organlar o'zlarining quyi tarkibiy bo'linmalarida moliyaviy-xo'jalik faoliyatining hujjatli tekshiruvlarini muntazam ravishda o'tkazishlari shart.

Ushbu maqsadlar uchun vazirlik va idoralar tarkibida nazorat-taftish bo'limlari, bo'limlar va guruhlar tashkil etilmoqda. Idoraviy nazoratning asosiy afzalligi uning sanoatni boshqarish funksiyasi bilan bevosita bog'liqligi, ishlab chiqarishni tashkil etish, texnologiyasi va iqtisodiyotining tarmoq xususiyatlariga nisbatan ixtisoslashuvidadir.

Xo'jalik nazorati xo'jalik yurituvchi subyektning boshqaruv tuzilmasida nazarda tutilgan maxsus bo'linmalar, shuningdek alohida mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi. **Xo'jalik ichidagi nazorat bir qator xususiyatlarga ega:**

uni amalga oshiradigan xodimlar bevosita rahbarga bo'ysunadi;

moliyaviy nazoratning bu turi vaqti-vaqti bilan emas, doimiy ravishda amalga oshiriladi;

bundan tashqari, nazorat tartib-taomillarining ko'lami va tabiati, ularni hujjatlashtirish tartibi (belgilangan) yagona tartibga solinmagan, qoida tariqasida, tashkilotning o'zi tomonidan). Ichki xo'jaliki nazorati asosan o'rta va yirik korxonalarda tashkil etiladi.

To'g'ri tashkil etilgan taqdirda uni amalga oshirish quyidagilarga yordam beradi:

- mansabdor shaxslar va xodimlarning mas'uliyatini oshirish;
- saqlash va tashkilotning moliyaviy resurslaridan oqilona foydalanish;
- tashkilotning moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi salbiy hodisalarning oldini olish;

boshqaruv uchun zarur tezkor ma'lumotlarni olish.

Moliyaviy nazorat turlariga an'anaviy ravishda jamoatchilik nazorati kiradi, bu to'g'ridan-to'g'ri fuqarolar, shuningdek jamoat

tashkilotlari va birlashmalari tomonidan amalga oshiriladigan nazorat sifatida tushuniladi, ya'ni, maxsus davlat organlarining ishtirokisiz. Jamoatchilik nazorati, shuningdek, fuqarolarning huquqni muhofaza qilish organlari nazorati organlariga, gazeta tahririyatlariga moliyaviy sohadagi suiiste'mollik faktlari to'g'risida xabar beradigan xat va signallarni o'z ichiga oladi.

Mustaqil (auditorlik) nazorati-bu auditorlik tashkilotlari yoki auditorlar tomonidan tashkilotlar va yakka tartibdagi tadbirkorlarning buxgalteriya va moliyaviy (buxgalteriya) hisobotlarini mustaqil tekshirish uchun amalga oshiriladigan faoliyat. Auditning maqsadi moliyaviy (buxgalteriya hisobi) hisobotlarining ishonchliligi va buxgalteriya hisobi tartibining amaldagi qonunchilikka muvofiqligi to'g'risida fikr bildirishdan iborat bo'lib, bu uning foydalanuvchisiga xo'jalik faoliyati natijalari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy va mulkiy holati to'g'risida to'g'ri xulosalar chiqarish va hisobot asosida asosli qarorlar qabul qilish imkonini beradi. bu xulosalar, audit qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan moliyaviy (buxgalteriya) hisobotlarning ishonchliligini davlat nazorati o'rnini bosmaydi.

Audit natijalarini aks ettiruvchi rasmiy yakuniy hujjat auditorning hisoboti hisoblanadi. U tashkilot a'zolari yoki uning mol-mulki egalari, soliq organlari, statistika organlarini o'z ichiga olgan moliyaviy (buxgalteriya) hisobotlardan foydalanuvchilar uchun mo'ljallangan.

Auditning mohiyati va maqsadlariga muvofiq, ayrim xo'jalik yurituvchi subyektlarga (muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanadigan yoki ma'lum tashkiliy-huquqiy shaklda shakllantirilgan) va tashabbuskor auditga nisbatan majburiy bo'lgan audit shakllari mavjud.

Majburiy auditning maqsadi tashkilotning moliyaviy ahvoli to'g'risida ma'lumot olishdir, ulardan foydalanuvchilar: tashkilotning ijro etuvchi organi, uning ishtirokchilari (egalari), shuningdek moliyaviy munosabatlarning ayrim sohalarida ham nazoratni amalga oshiradigan davlat organlari (masalan, qo'shimcha faoliyat byudjet mablag'lari) va davlat mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayoni. Tashabbus auditi tashkilotning moliyaviy holati, uning kontragentlar, soliq organlari va boshqalar bilan munosabatlarining holati to'g'risida ma'lumot olish uchun o'tkaziladi, bu ijro etuvchi organ yoki

tashkilot ishtirokchilari (egalari) boshqaruv qarorlarini qabul qilishlari uchun zarurdir.

Audit nazorati o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- audit shartnoma asosida amalga oshiriladi;
- xo'jalik yurituvchi subyekt auditorlik tashkilotini (auditorni)tanlashda ma'lum bir mustaqillikka ega;
- audit davomida aniqlangan amaldagi qonunchilikning buzilishi auditorlik tashkilotining bayonotlarning ishonchliligi to'g'risidagi fikrini ifodalash shakliga ta'sir qiladi, ammo moliyaviy sanksiyalarni qo'llashga olib kelmaydi (masalan, soliq nazorati organlaridan farqli o'laroq).

Nazorat subyektlari tomonidan amalga oshiriladigan nazorat harakatlari va operatsiyalarining umumiyligi bir qator omillarga qarab u yoki bu shaklda ifodalanishi mumkin.

Ushbu omillarni hisobga olgan holda (nazorat qilish vaqti va joyi, uni o'tkazish chastotasi va boshqalar.), moliyaviy nazoratning quyidagi shakllarini ajratish mumkin.

Tadbir vaqtiga qarab moliyaviy nazoratning quyidagi shakllari ajratiladi:

- Dastlabki nazorat;
- Joriy nazorat;
- Kuzatuv nazorati.

Dastlabki nazorat-bu moliyaviy-iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishdan oldin amalga oshiriladigan nazorat; u korxonalarning moliyaviy rejalarini tuzish, ko'rib chiqish va tasdiqlash, muassasalar va tashkilotlarning daromadlari va xarajatlari smetalari, byudjetlar loyihalari, shartnomalari matnlari, ta'sis hujjatlari va boshqalar bosqichida amalga oshiriladi. Bu moliyaviy Qonunchilik buzilishining oldini olishda katta ahamiyatga ega.

Dastlabki nazorat moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning noto'g'ri, mantiqsiz sarflanishini, shuningdek umuman xo'jalik organlarining salbiy moliyaviy natijalarini oldini olishga yordam beradi. Hatto moliyaviy rejalar (prognozlar) va xarajatlar va daromadlar smetalarini tuzish bosqichida ham uning yordami bilan qo'shimcha resurslarni aniqlash mumkin. Bu, ayniqsa, korxonalarning moliyaviy ahvoli uchun javobgarligini oshirish sharoitida juda muhimdir.

Moliyaviy nazoratning ushbu shakli qonun va qoidalar buzilishining oldini olishga imkon beradi. Dastlabki nazorat uyushmalar va korxonalar xodimlari tomonidan ham amalga oshiriladi. Shunday qilib, buxgalteriya xodimlari ishlab chiqarish va iqtisodiy ehtiyojlar uchun materiallarni sarflash uchun hujjatlarni rasmiylashtirishda ularning xarajatlari uchun tasdiqlangan chegara mavjudligini va undan qanday foydalanilishini, xarajatlar ish normalari va hajmlariga mos kelishini va hokazolarni tekshiradilar. Shu tarzda yoqilg'i, energiya va boshqa xarajatlar xarajatlari nazorat qilinadi.

Joriy nazorat moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari jarayonida, masalan, parlament eshituvlari paytida byudjet ijrosining ayrim masalalarini ko'rib chiqishda va deputatlik so'rovlari bilan bog'liq holda, g'aznachilik organlari tomonidan byudjet xarajatlari uchun to'lov hujjatlarini tekshirishda amalga oshiriladi.

Joriy moliyaviy nazoratning asosiy vazifasi joriy moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi og'ishlarni aniqlash, ularni bartaraf etish uchun zarur choralarni ko'rishdir. Joriy nazoratning asosiy obyektlari operatsion hisobot ko'rsatkichlari, ayrim xo'jalik operatsiyalarini aks ettiruvchi dastlabki hujjatlardir.

Joriy moliyaviy nazorat xo'jalik yurituvchi subyektlarning xo'jalik xizmatlari xodimlariga, ishlab chiqarish dasturining o'z vaqtida bajarilishini va tayyor mahsulotni sotishni, byudjet oldidagi majburiyatlarning bajarilishini, mablag'lardan maqsadli foydalanilishini va hokazolarni nazorat qiluvchi boshqa yuridik shaxslarga beriladi. Boshqacha qilib aytganda, joriy nazorat korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning barcha xizmatlari, ularning bosh tashkilotlari, shuningdek boshqa nazorat qiluvchi organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Joriy nazoratni dastlabki nazorat bilan birlashtirish ayniqsa samarali bo'lib, bu noishlab chiqarish xarajatlarining oldini olish, mumkin bo'lgan o'g'irlik va moddiy resurslar va pullarning yo'qolishini o'z vaqtida bostirish uchun muhimdir.

Keyingi nazorat xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini chuqurroq o'rganish bilan tavsiflangan moliyaviy-xo'jalik operatsiyalari tugagandan so'ng amalga oshiriladi. Bu subyektlarning iqtisodiy faoliyatini nazorat qiluvchi barcha organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Uning asosiy vazifalari:

- xo'jalik operatsiyalarining to'g'riligini tekshirish;
- ishdagi kamchiliklarni, qoidabuzarlik va huquqbuzarliklarni aniqlash;
- qayd etilgan kamchiliklarni bartaraf etish choralarini ishlab chiqish. Keyingi nazorat obyektlari birlamchi hujjatlardir,

tugallangan xo'jalik operatsiyalarini, buxgalteriya hisobi va hisobot registrlarini aks ettirish. Amaldagi qonunchilikka muvofiq keyingi nazorat barcha subyektlarning faoliyatini qamrab oladi, bu esa dastlabki va doimiy nazorat bilan birgalikda ko'payish jarayonlarini nazorat qilishning yaxlit tizimini yaratishga imkon beradi. Keyingi nazoratning o'ziga xos xususiyati-bu tekshirilayotgan obyektlarni qamrab olishning to'liqligi, ishlab chiqarish potensialidan foydalanish samaradorligini har tomonlama baholash, subyekt mulkining xavfsizligini ta'minlash. Keyingi nazorat moliya organlari ishida eng ko'p uchraydi.

Moliyaviy nazoratni amalga oshirishda ma'lum usullardan foydalaniladi, ularga quyidagilar kiradi:

kuzatish;
ekspertiza;
tekshirish;
iqtisodiy tahlil;
nazorat;
audit va boshqalar.

Kuzatish nazorat obyektining moliyaviy faoliyati holati bilan umumiy tanishishni o'z ichiga oladi.

So'rov-bu batafsil tekshirishning maqsadga muvofiqligini aniqlash uchun ma'lum bir masala bo'yicha ma'lumotlarni to'plash va umumiy tahlil qilish. So'rov davomida so'rovlar, anketalar o'tkaziladi, jadvallar tuziladi, ular tahlil qilinadi, xulosalar chiqariladi. So'rov amaldagi mexanizmni takomillashtirish tendensiyalarini (rivojlanish istiqbollari, ishlab chiqarishni qayta tashkil etish yoki qayta yo'naltirish zarurati), qonun hujjatlarini aniqlashtirish maqsadida o'tkazilishi mumkin. So'rov natijalari kelajakda tekshirish uchun asos sifatida ishlatilishi mumkin.

Tekshiruv-bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning ayrim moliyaviy-xo'jalik operatsiyalariga nisbatan yagona nazorat harakati yoki nazorat

harakatlari tizimi. Bu moliyaviy nazoratning eng keng tarqalgan turi. Uning jarayonida tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatining muayyan masalalari va ayrim jihatlari hujjatlar asosida, majburiy shaxslardan tushuntirishlar olish, shuningdek binolar va boshqa obyektlarni tekshirish asosida o'rganiladi.

Iqtisodiy tahlil moliyaviy nazorat usuli sifatida davriy va moliyaviy buxgalteriya hisobotlarini batafsil o'rganishga asoslangan. Bu sizga rejalashtirilgan vazifalarning bajarilishini, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan fondlarga mablag' va badallarni sarflash me'yorlariga rioya etilishini, moliyaviy intizomga, rejalashtirish holatiga va boshqa operatsiyalarga rioya qilinishini nazorat qilish imkonini beradi.

Nazorat-bu muayyan faoliyat sohasida uni amalga oshirish uchun belgilangan sharoitlarni nazorat qilish uchun davriy nazorat harakatlari tizimi. Masalan, tadbirkorlik subyektlarining litsenziyalash shartlariga rioya qilishlari uchun ularning faoliyati ustidan nazorat olib boriladi.

Reviziya-bu tekshirilayotgan davrda amalga oshirilgan moliyaviy-xo'jalik operatsiyalarining qonuniyligi, maqsadga muvofiqligi va samaradorligini, shuningdek mansabdor shaxslarni harakatlarining qonuniyligi va to'g'riligini hujjatli va faktik tekshirish uchun majburiy nazorat harakatlari tizimi. Reviziya auditdan farqli o'laroq, tekshirilayotgan tashkilotdagi ishlarning holati to'g'risida eng to'liq va ishonchli ma'lumotlarni taqdim etadi, chunki u tekshirilayotgan hujjatlarni doimiy ravishda qamrab olishni nazarda tutadi; tekshirish selektivlikni nazarda tutadi va shuning uchun ko'proq darajada belgilangan normalar, qoidalar, parametrlardan ma'lum og'ishlarni aniqlamaslik xavfini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, reviziya natijalarida pul va moddiy resurslarning aniqlangan tanqisligi va yo'qotishlarining aniq hujjatlashtirilgan ta'rifi mavjud.

Subyektning iqtisodiy faoliyatini qamrab olishning to'liqligiga ko'ra, reviziyalar farqlanadi:

- to'liq-obyektning moliyaviy-xo'jalik faoliyatining barcha tomonlarini tekshirishni ta'minlash;

- qisman-alohida tomonlarni yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati sohalarini tekshirish uchun amalga oshiriladi;

- tematik – korxonalar, muassasalar, vazirliklar va idoralarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatining aniq masalalari bo'yicha bir vaqtning o'zida bir nechta o'xshash nazorat obyektlarida o'tkaziladi, bu sizga odatdagi qoidabuzarlik yoki kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish choralarini ko'rish imkonini beradi;

- kompleks-tekshirilayotgan korxona, muassasa, tashkilot faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladigan, nazorat predmetining iqtisodiy va moliyaviy faoliyatini, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning xavfsizligi va samarali foydalanish masalalarini, buxgalteriya hisobi va hisobotining sifati va holatini qamrab oladigan eng to'liq hisoblanadi.

Reviziya o'tkaziladigan materialning tabiati bo'yicha ikkinchisi hujjatli va faktlarga bo'linadi. Hujjatli audit dastlabki buxgalteriya hisobi va boshqa hujjatlarni tekshirishni o'z ichiga oladi, haqiqiy esa – mablag'lar va moddiy boyliklarning mavjudligini tekshiradi.

Moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarini qamrab olish darajasiga qarab auditlar ajratiladi:

- qattiq-ko'rib chiqilayotgan butun davr uchun ma'lum bir faoliyat sohasidagi barcha operatsiyalarni tekshirishni nazarda tutadi;

- selektiv-bu ma'lum vaqt davomida birlamchi hujjatlarning ma'lum bir qismini tekshirish. Qoida tariqasida, ular chorakda bir oyni tekshiradilar, agar buzilishlar aniqlansa, ular doimiy tekshiruvga o'tadilar;

- kombinatsiyalangan – ba'zi saytlarni uzluksiz usul bilan, boshqalarini esa selektiv usul bilan tekshirishni ta'minlang, bu sizga yirik iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshiradigan yuqori hujjat aylanishi bilan yirik obyektlarni tekshirishga imkon beradi.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida moliyaviy nazoratni takomillashtirish

O'zbekiston Respublikasida nazoratni rivojlantirishda yangi tendensiyalar mavjud. Davlat moliyaviy nazorati ko'lami toraymoqda. U makroiqtisodiy jarayonlar, shu jumladan yalpi ichki mahsulot, pul massasi harakatining xarajatlar nisbatlarini nazorat qilish sohasida tobora ko'proq to'planmoqda.

Davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish va kuchaytirish muammolari bugungi kunda bir yil yoki hatto besh yil avvalgidan kam

emas. Yaxshisi uchun hech qanday o‘zgarishlar yo‘q deb bahslasha olmaydi. Biroq, ko‘plab hal qiluvchi masalalar ochiq qolmoqda.

Moliya organlari nazorat-iqtisodiy ishlarining samaradorligini oshirish yo‘llari nafaqat reviziya va tekshiruvlar sonini ko‘paytirish, balki ularning faoliyatini boshqa nazorat qiluvchi organlar, birinchi navbatda Davlat nazorat qo‘mitasi bilan o‘zaro hamkorlik va muvofiqlashtirishni kuchaytirishdir.

Gap shundaki, muvofiqlashtirish bo‘lmasa, nazorat qiluvchi organlar va nazorat obyektlari kuchlarini bir nechta chalg‘itishi mumkin, balki turli xil vazifalarga ega bo‘lgan nazorat qiluvchi organlar bir xil dastlabki ma’lumotlarga asoslanib, bir xil boshqaruv tamoyillari pozitsiyasidan turli xulosalar chiqarishi mumkin, turli pozitsiyalardan moliyaviy qoidabuzarliklarning ildizlarini istisno qilish uchun mo‘ljallangan.

Boshqa tomondan, turli kuchlar tomonidan to‘liq nazoratni ta’minlash mumkin emas. Ushbu maqsadlarga barcha nazorat qiluvchi organlarning faqat muvofiqlashtirilgan harakatlari bilangina erishiladi. Ammo bu holda, nazorat organlarining bir-biriga bo‘lgan ishonchlarida muammolar mavjud.

Ijtimoiy sohada moliyaviy nazoratga alohida e’tibor qaratish lozim – bu ta’lim, sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, madaniyat va san’at, ijtimoiy siyosatni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan mablag‘lardan maqsadli va samarali foydalanishni nazorat qilishdir. Bular butun jamiyat uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan sohalardir.

Shuningdek, ishlab chiqarishning pasayishiga, rentabellik darajasining pasayishiga imkon beradigan korxona va tashkilotlardagi ishlarning holatiga katta e’tibor qaratish lozim. O‘tkazilgan tekshiruvlar, tahlillar tavsiflovchi bo‘lmasligi kerak, bu ko‘pincha shunday bo‘ladi. Ularning asosida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, samarasiz xarajatlar va yo‘qotishlarni kamaytirish bo‘yicha aniq takliflarni ishlab chiqish zarur. Binobarin, bu qo‘shimcha zaxiralarni topish, qarzni tugatish va byudjet daromadlari rejasini ta’minlash imkonini beradi.

Muayyan muammo tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning og‘ir moliyaviy ahvolidan kelib chiqadi, bu yerda byudjet va moliyaviy qonunchilikni buzish faktlari aniqlangan, bu byudjetga

noqonuniy ravishda va ishlatilgan byudjet mablag'lari va iqtisodiy sanksiyalarning maqsadlari uchun yemas, balki qoplashga imkon bermaydi. Ushbu summalarni to'lash uchun hujjatlar yillar davomida banklarning kartotekasida fayllarida bo'lgan.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, ko'pincha o'rganiladigan materialning katta hajmi va amalda odatiy vaqt yetishmasligi tufayli aniq masalalarni tekshirish revizorlarga qaraganda tez-tez tayinlanadi.

Ammo shuni unutmasligimiz kerakki, revizor moliyaviy nazoratning eng samarali va ishonchli usuli bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda, ayniqsa keyingi nazorat maqsadlari uchun.

Samaradorlikni nazorat qilish-bu buxgalteriya hisobining aniqligi va qonuniyligi sohasidagi nazoratdan chiqish, bu nazoratchilardan xarajatlarning maqsadga muvofiqligi, ayrim qonun hujjatlarining samaradorligi to'g'risida hukm va baho berishni talab qiladi. Va agar qonunlar yoki boshqa qoidalar real vaziyat talablariga javob bermasa, nazorat organlari ularni bekor qilish, yangi huquqiy normalarni o'zgartirish yoki qabul qilish tashabbusi bilan chiqishi kerak.

Amalga oshirilgan funksiyalarning murakkabligiga qarab boshqarish jarayonini quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

- to'g'ri hisoblash;
- qonunlar, qoidalar, ko'rsatmalarga rioya qilish;
- iqtisodiy rentabellik, rentabellik;
- ishlash monitoringi.

Zamonaviy sharoitda nazorat organlarining asosiy vazifasi tekshirilishi kerak bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan amalga oshiriladigan iqtisodiy va moliyaviy operatsiyalarning samaradorligini aniqlashdan iborat bo'lishi kerak.

Bugungi kunda davlat moliyaviy nazorati samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri nazorat jarayoniga yangi texnologiyalarni joriy etish, byudjet tizimi resurslaridan foydalanishni monitoring qilish jarayonida tezkor ma'lumot olish muammosini hal qilishni tezlashtiradigan nazorat choralari natijalarining yagona axborot tizimini yaratish masalasidir.

Shu bilan birga, kelajakda davlat moliyaviy nazoratining yagona axborot tizimi nodavlat auditorlik firmalari va mustaqil auditorlar

tomonidan o‘tkazilgan audit natijalari bilan to‘ldirilishi mumkin. Nazorat faoliyati natijalarini ishonchli amalga oshirishga nafaqat nazorat faoliyati natijalarini, balki tegishli statistik hisobotlarni joriy etish orqali ularni amalga oshirish natijalarini ham ommaga yetkazish orqali erishish mumkin.

Hisobot davlat moliyaviy nazorati organlari faoliyatining turli jihatlarini tavsiflovchi zarur mezon va ko‘rsatkichlarni, shuningdek ijro etuvchi hokimiyat organlarining byudjet mablag‘larini oluvchilar tomonidan sodir etilgan moliyaviy va boshqa huquqbuzarliklarni bartaraf etish choralari bilan birgalikda nazorat choralari natijalarini o‘z ichiga olishi kerak.

Moliyaviy nazoratning rivojlanishiga uni tartibga soluvchi tartibga solishning nomukammalligi to‘sqinlik qilmoqda. Ushbu muammo mamlakatimizda moliyaviy nazorat tartibini tartibga soluvchi Qonunchilik bazasining eskirgan deb hisoblanishi bilan bog‘liq.

Mamlakat iqtisodiyotining hozirgi rivojlanishi va xalqaro hamkorlikning ustuvor yo‘nalishlarini hisobga olgan holda moliyaviy nazoratning tartibi, usullari va tartiblarini belgilaydigan yangi hujjatlar ishlab chiqilmagan.

Ushbu holat oqilona va obyektiv moliyaviy nazoratni amalga oshirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi va nazorat choralari natijalari samaradorligining pasayishiga yordam beradi. Moliyaviy nazoratning yuqori sifatli darajasini ta’minlash, faqat nazorat harakatlarini tashkil etish va o‘tkazish jarayonlari qonunlashtirilgan, nazorat usullari, protseduralari tartibga solingan va uning natijalari rasmiylashtirilgan taqdirdagina mumkin bo‘ladi.

Moliyaviy nazoratni tartibga solish masalalari moliyaviy nazoratning yagona tasnifining yo‘qligi bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa muhim muammoga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Yetakchi iqtisodchilarning tasniflash xususiyatlari va moliyaviy nazorat turlari haqidagi fikrlari noaniq.

Iqtisodiyot uchun eng katta amaliy ahamiyat moliyaviy nazoratni davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan tashqi va muayyan xo‘jalik yurituvchi subyekt darajasida amalga oshiriladigan ichki qismlarga bo‘lishdir. Tashqi va ichki nazorat, ular orasidagi farqlarga qaramay,

o‘zaro bog‘liq va boshqaruv jarayonining eng muhim yakuniy funksiyasi hisoblanadi.

Tashqi moliyaviy nazorat byudjet ijrosi to‘g‘risidagi ma’lumotlarning obyektivligini baholashga, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning ishonchliligini aniqlashga, hozirgi va kelgusi yillarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining barqarorligini o‘rnatishga imkon beradi.

Tashqi nazorat yordamida davlat organlari xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati auditini o‘tkazadilar, amaldagi qonunchilikni buzish va mulkni o‘g‘irlash holatlarini aniqlaydilar. Ichki moliyaviy nazoratni to‘g‘ri tashkil etish xo‘jalik yurituvchi subyektga mulkiy kompleksni yanada samarali boshqarishga, tashkilot uchun salbiy iqtisodiy oqibatlarning oldini olishga yordam beradi.

Moliyaviy nazoratni takomillashtirishning muhim yo‘nalishi dastlabki nazoratning rolini oshirishdir. Aslida, dastlabki nazorat nazoratning eng samarali shakli hisoblanadi, chunki u profilaktika xususiyatiga ega. Resurslardan oqilona foydalanishning oldini olish orqali dastlabki nazorat tadbirkorlik subyektlari faoliyatining yakuniy iqtisodiy natijalarini yaxshilashga yordam beradi.

Malakali inson resurslarini shakllantirmasdan moliyaviy nazoratni takomillashtirish mumkin emas. Nazorat o‘qitish va tajribasi nazorat vazifalari ko‘lami va murakkabligiga mos keladigan mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi kerak. Xodimlar o‘z vazifalarini to‘g‘ri bajarish uchun zarur bilimlarga ega bo‘lishlari kerak: mahorat (mahorat, tajriba) va intizom.

Nazorat tadbirlarini o‘tkazishda ular yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan bilishlari va aniq baholashlari, tanqidiy vaziyatlarda malakali harakat qilishlari va ular bilan bog‘liq barcha masalalarni mustaqil ravishda hal qilishlari kerak. mamlakatda bozor munosabatlarining rivojlanishi moliyaviy xavflarning oshishi, tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi raqobatning kuchayishi bilan bog‘liq, shuning uchun kelgusi yillarda auditorlik xizmatlariga talab sezilarli darajada oshadi. Buning uchun mavjud auditorlarning malakasini oshirish, auditorlik xizmatining yangi xodimlarini tayyorlash, shuningdek audit sohasidagi huquqiy normalarni takomillashtirish talab etiladi

Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiyot sohasidagi milliy boshqaruv tizimini jahon amaliyotidan ajratilgan holda qurish mumkin emas, chunki O'zbekiston Respublikasining yaqin va uzoq xorij bilan iqtisodiy aloqalari yanada kengroq va xilma-xil bo'lib, bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Binobarin, respublikaning nazorat organlari iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar nazoratchilari amaliyotida keng qo'llaniladigan, masalan, yakuniy natijalarga yo'naltirish kabi yangi nazorat vositalariga e'tibor qaratishlari kerak.

Moliyaviy-iqtisodiy nazoratning butun tizimining ishonchli ishlashi zamonaviy sharoitda milliy iqtisodiyot oldida turgan vazifalarni bajarishda zarur tarkibiy qism hisoblanadi. Ishlab chiqarishni boshqarish vositalarini o'z ichiga olgan barcha murakkab sun'iy tizimlar har doim u yoki bu sabablarga ko'ra nazoratdan chiqib ketishga moyildir. Tartibsizlik tendensiyalariga boshqaruv kuchi, nazorat kuchi qarshi turadi.

Moliyaviy-iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimi real yechimlarni, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa rejalarni ishlab chiqish va amalga oshirishga, iqtisodiyotni oqilona va intensiv boshqarishga, belgilangan maqsadlarga erishishga yordam beradi. Mavjud boshqaruv tizimini bozor iqtisodiyoti talablariga va zamonaviy iqtisodiy ehtiyojlarga javob beradigan darajaga yetkazish eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy, iqtisodiy va ilmiy vazifadir. Uning yechimi butun moliyaviy-iqtisodiy nazorat tizimini takomillashtirish dasturining ajralmas qismiga aylanishi kerak.

Shunday qilib, moliyaviy nazorat xo'jalik yurituvchi subyektlarning samaradorligini va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish rejalari, prognozlari va dasturlarining samaradorligini oshirishga qaratilgan. Bu qonun ustuvorligi, davlat, shartnoma va ijro intizomini mustahkamlashga yordam beradi. Yaxshi tashkil etilgan nazorat barcha boshqaruv darajasidagi xodimlar o'rtasida yuqori professionallik, malaka, samaradorlikni shakllantiradi, bu bozor iqtisodiyoti sharoitida siyosiy va iqtisodiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishda muhim omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida nazorat yuqori harakatchanlik va samaradorlik bilan tavsiflanishi kerak. Moliyaviy nazoratni rivojlantirish amaldagi qonunchilikni takomillashtirishga, investorlar uchun qulay huquqiy muhitni yaratishga, huquqbuzarliklarni

aniqlash va oldini olishga yordam beradigan zamonaviy usul va protseduralardan foydalanishga qaratilgan bo'lishi kerak. Davlat moliyaviy nazoratini kuchaytirish hmda uni davlat va uning fuqarolarining moliya sohasidagi manfaatlarini tashkil etadigan barcha narsalarni qamrab oladigan keng ko'lamli tizim sifatida yanada rivojlantirish uchun ushbu tizimning asosiy elementlarining hozirgi holatini Real baholash va ularni takomillashtirish yo'llarini izlash kerak.

7.3. Moliyaviy nazoratning mohiyati, uning bozor sharoitida rivojlanishi

Moliyaviy nazorat (MN) - bu barcha darajadagi qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarining, shuningdek maxsus tashkil etilgan institutlarning barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarning (davlat, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar) moliyaviy faoliyati ustidan maxsus usullardan foydalangan holda nazorati.

Bunga quyidagilar kiradi:

mablag'larni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida moliyaviy-iqtisodiy qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilish;

moliyaviy-iqtisodiy operatsiyalarning iqtisodiy samaradorligini va ishlab chiqarish xarajatlarining maqsadga muvofiqligini baholash.

Moliyaviy nazorat xarajatlarni nazorat qilishdir, shuning uchun boshqa nazorat turlaridan farqli o'laroq (ekologik, ma'muriy va boshqalar.) u ijtimoiy takror ishlab chiqarishning barcha sohalarida amalga oshiriladi va pul oqimining butun jarayoniga, shu jumladan moliyaviy natijalarni tushunish bosqichiga hamroh bo'ladi.

Davlatning moliya tizimi pul mablag'larining barcha turlarini qamrab olganligi sababli, moliyaviy nazorat ko'p darajali va keng qamrovli hisoblanadi.

Davlat moliyaviy nazorati moliyaviy barqarorlashtirish uchun sharoit yaratish bilan davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirish uchun mo'ljallangan. Bular, birinchi navbatda, barcha darajadagi va byudjetdan tashqari darajadagi byudjetlarni ishlab chiqish, tasdiqlash, ijro etish, shuningdek, davlat korxonalari va muassasalari, davlat banklari va moliya korporatsiyalarining moliyaviy faoliyatini nazorat qilishdir.

Iqtisodiyotning nodavlat sohasini davlat tomonidan moliyaviy nazorat qilish faqat davlat oldidagi pul majburiyatlarini bajarish sohasiga, shu jumladan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarga, byudjetga ajratilgan subsidiyalar va kreditlarni sarflashda qonuniylik va maqsadga muvofiqlikka, shuningdek pul hisob-kitoblarini, buxgalteriya hisobini va hisobotini tashkil qilish uchun hukumat tomonidan belgilangan qoidalarga rioya qilishga ta'sir qiladi.

Korxonalar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat, shuningdek, kredit tashkilotlari, aksiyadorlar tomonidan nazoratni, shuningdek ichki nazoratni, pul resurslaridan foydalanish samaradorligini tekshirishni o'z ichiga oladi: o'z, qarz va jalb qilingan, haqiqiy moliyaviy natijalarni prognoz qilingan natijalar bilan tahlil qilish va taqqoslash, investitsiya loyihalari natijalarini moliyaviy baholash, to'g'riligi va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, moliyaviy holat va likvidlikni nazorat qilish.

Katta tijorat tuzilmasidagi moliyaviy menejer kapitalni investitsiyalashning butun jarayonini nazorat qiladi. Bu post-audit deb ataladi, unga ishlab chiqarish va investitsiya faoliyatining har bir bosqichidagi haqiqiy moliyaviy natijalarni biznes-rejaning moliyaviy qismida bashorat qilingan natijalar bilan taqqoslash, ularning nomuvofiqligi sabablarini tahlil qilish va bartaraf etish, xarajatlarni kamaytirish va moliyaviy prognozlash usullarini takomillashtirish yo'llarini topish kiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimi, qoida tariqasida, quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

1. Parlamentga yoki mamlakat Prezidentiga bevosita bo'ysunadigan bosh auditor (hisob palatasi) idorasi.

2. hukumatga yoki Moliya vazirligiga bo'ysunadigan soliq agentligi.

3. Bo'ysunuvchi muassasalarni tekshirish va tekshirishni amalga oshiradigan bo'limlar tarkibidagi nazorat tuzilmalari va davlat nazorati xizmatlari, ichki nazorat xizmatlari.

7.4. Moliyaviy nazoratning turlari, shakllari va usullari

Moliyaviy nazoratni turli mezonlarga ko'ra shartli ravishda tasniflash mumkin:

1. O'tkazish vaqtiga ko'ra:

* Dastlabki nazorat;
* Joriy (operatsion) nazorat;
* Keyingi nazorat.

2. Nazorat subyekti bo'yicha:

* Prezident nazorati;
* Vakillik organlarining nazorati;
* Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini nazorat qilish;
* Ijro etuvchi hokimiyat organlarining nazorati;
* Moliya va kredit organlarining nazorati:

- idoraviy,
- ichki xo'jalikda,
- auditorlik nazorati;

3. Moliyaviy faoliyat sohasida:

O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi;
Soliq nazorati;
Valyuta nazorati;
Kredit nazorati;
Sug'urta nazorati;
Investitsiya nazorati;
Pul massasi ustidan nazorat.
Nazorat shakllari:

* Majburiy (tashqi) nazorat;
* Proaktiv (ichki) nazorat.

Nazorat usullari:

* • tekshirishlar;
* Tadqiqotlar;
* Nazorat;
* Moliyaviy faoliyatni tahlil qilish;
* Kuzatuv (monitoring);
* Reviziyalar.

Dastlabki moliyaviy nazorat moliyaviy operatsiyalardan oldin amalga oshiriladi va moliyaviy qoidabuzarliklarning oldini olish uchun muhimdir. Mikro darajada bu moliyaviy rejalar va smetalarni, kredit va naqd pul dasturlarini ishlab chiqish jarayoni.

Joriy moliyaviy nazorat moliyaviy operatsiyalar vaqtida amalga oshiriladi.

Keyingi moliyaviy nazorat buxgalteriya hisobi va buxgalteriya hujjatlarini tahlil qilish va tekshirish orqali amalga oshiriladi.

7.5. Davlat moliyaviy nazoratining asosiy turlari va uni amalga oshiruvchi organlar

O'zbekiston Konstitutsiyasida va mahalliy subyektlari Konstitutsiyasida mustahkamlangan vakolatlarni ajratish prinsipi ijro etuvchi hokimiyat organlarining moliyaviy faoliyati ustidan nazoratni ta'minlaydi. Bunday nazorat, birinchi navbatda, respublika va quyi byudjetlar, davlat va mahalliy byudjetdan tashqari jamg'armalarning loyihalarini ko'rib chiqish va tasdiqlashda, shuningdek ularning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tasdiqlashda amalga oshiriladi.

Vakillik organlari tomonidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish uchun maxsus tuzilmalar yaratilgan: Respublika Kengashi va parlament qo'mitalari va komissiyalari, hisob palatasi. Taftish palatasining vakolatlari doirasi o'z va respublika mablag'lar ustidan nazoratdir.

Barcha yuridik shaxslar, davlat organlari va muassasalari, shu jumladan davlat byudjetdan tashqari jamg'armalari va Markaziy bank, mahalliy davlat hokimiyati organlari, tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari va boshqalar nazoratga olinadi.

Hisob palatasi tomonidan amalga oshiriladigan nazoratning asosiy shakllari doimiy tekshiruvlar va auditlardir. Moliyaviy nazoratning muayyan funksiyalari prezidentga hisobot beradigan nazorat bo'limi tomonidan amalga oshiriladi. Nazorat bo'limi davlat organlari, tashkilotlar va korxonalar rahbarlaridan (mulkchilik shaklidan qat'i nazar) tekshirish va audit o'tkazish uchun zarur bo'lgan.

Ijro etuvchi organlar tomonidan moliyaviy nazorat tizimida muhim o'rinni moliya vazirligi egallaydi, u nafaqat mamlakatning moliyaviy siyosatini ishlab chiqadi, balki uning bajarilishini bevosita nazorat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi doirasida operatsion moliyaviy nazorat boshqaruvi va respublika G‘aznachilik organlari tomonidan amalga oshiriladi.

7.6. Nodavlat moliyaviy nazorat

Buyruqbozlik iqtisodiyotini boshqarishning ma’muriy-buyruqbozlik usullaridan voz kechish davlat nazorat organlarining bevosita ishtirokisiz, lekin davlat qonunlari va qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan moliyaviy nazoratning barcha turlarining rolini oshiradi.

Nodavlat nazorat turlari:

* ichki xo‘jalikda;
* audit.

Xo‘jalik ichidagi moliyaviy nazoratni korxonaning o‘zi, uning iqtisodiy xizmatlari: buxgalteriya hisobi, moliya bo‘limi, o‘z korxonasi, uning filiallari va sho‘ba korxonalarining moliyaviy-xo‘jalik faoliyati uchun moliyaviy menejment xizmati amalga oshiradi.

Milliy iqtisodiyotni boshqarishni markazsizlashtirish, davlat va kommunal korxonalarni xususiylashtirish, yangi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning paydo bo‘lishi moliyaviy menejmentning jahon tajribasi yutuqlarini hisobga olgan holda moliyaviy menejmentning yangi usullarini, shu jumladan nazoratni izlash va o‘zlashtirish zarurligiga olib keldi.

- Operatsion (joriy) nazorat;
- Strategik nazorat.

Operatsion moliyaviy nazorat bosh buxgalter tomonidan kundalik iqtisodiy va moliyaviy faoliyat jarayonida buxgalteriya hisobi va pul oqimlarini nazorat qilishni aniq tashkil etish yordamida amalga oshiriladi. Bosh buxgalterning imzosi barcha pul hujjatlarida majburiydir. Bosh buxgalter davlat moliyaviy intizomiga va moliyaviy qonunchilikka rioya qilish uchun javobgardir.

Strategik moliyaviy nazorat optimal yechimlarni, kapital qo‘yilmalar uchun moliyaviy resurslardan foydalanish, iqtisodiy samaradorlik va maksimal foydani ta’minlash bo‘yicha qarorlarni ishlab chiqishni o‘z ichiga oladi.

Xo‘jalik ichidagi nazorat korxona rahbariyati yoki uning egalari (ta’sischilar va aksiyadorlar) tashabbusi bilan jalb qilingan mutaxassislar ishtirokida ham amalga oshirilishi mumkin.

Audit nazorati-bu moliyaviy nazoratning yangi turi. Bozorga asoslangan iqtisodiy boshqaruv tizimiga o'tish va turli tijorat tuzilmalarining paydo bo'lishi bilan moliyaviy holatni baholashda moliyaviy ishonchlilik va obyektivlikka talablar keskin oshib bormoqda.

Audit nazoratining asosiy vazifalari:

1. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini va moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining O'zbekiston respublikasida amaldagi me'yoriy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash.

2. To'lov va hisob-kitob hujjatlarini, soliq deklaratsiyalarini va boshqalarni tekshirish. Majburiyatlar.

Audit bo'lishi mumkin:

- majburiy;
- o'z xohishiga asosan.

Agar tekshirish tashabbuskor bo'lsa va xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi qarori bilan amalga oshirilsa, majburiy tekshirish hukumat qarorida nazarda tutilgan barcha hollarda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy nazoratning bevosita predmeti qanday xarajatlar ko'rsatkichlari hisoblanadi?
2. Moliyaviy nazoratning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Amalga oshiruvchi subyektlarga qarab moliyaviy nazoratning qanday turlarga ajratiladi?
4. Davlat moliyaviy nazorati qanday vazifalarni bajaradi?
5. Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish Kengash tomonidan qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?
6. Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirish Kengash tomonidan qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?
7. Xo'jalik ichidagi nazorat qanday xususiyatlarga ega?
8. Audit nazorati o'ziga xos qanday xususiyatlarga ega?
9. Moliyaviy nazoratni amalga oshirishda qanday usullardan foydalaniladi?
10. Subyektning iqtisodiy faoliyatini qamrab olishning to'liqligiga ko'ra, reviziyalar farqlanishi?
11. Amalga oshirilgan funksiyalarning murakkabligiga qarab boshqarish jarayonini qanday bosqichlarga bo'lish mumkin?

8. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR MOLIYASI

8.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyasi moliya tizimining yetakchi bo‘g‘ini sifatida, ularning takror ishlab chiqarish jarayonidagi roli

Korxonalar va tashkilotlar (xo‘jalik yurituvchi subyektlar) moliyasi yagona moliya tizimining ajralmas qismi sifatida ular moliyaning asosiy, boshlang‘ich qismini tashkil etadi, chunki ular mamlakatdagi pul munosabatlarining eng muhim sohasini qamrab oladi. Moliyaning paydo bo‘lishi birlamchi muhitda – moddiy tovarlar ishlab chiqarishda sodir bo‘ladi.

Korxonalar moliyasi pul shaklida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy jihatlarini ifodalaydi va uni iqtisodiy qonunlar talablariga muvofiq amalga oshirishga yordam beradi, ular milliy iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan pul daromadlari va jamg‘armalarini yanada taqsimlash va ulardan foydalanish uchun ishlatiladi. Ishlab chiqarish sohasida paydo bo‘lgan moliya korxonalarni rivojlantiradi, ularni resurslar bilan ta’minlaydi, ularga keyinchalik umumdavlat moliyasi bog‘liq bo‘ladi.

Iqtisodiy rivojlanishni korxonalar va biznes tashkilotlarining kuchli va yaxshi tashkil etilgan mablag‘larisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Korxonalar moliyasi mamlakat milliy iqtisodiyotini boshqarish tizimining muhim iqtisodiy vositasi bo‘lib, iqtisodiy o‘sish va jamiyat a’zolarining ijtimoiy foydalari manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Korxona va tashkilotlarning moliyasiga quyidagilar kiradi: korxonalar, firmalar, jamiyatlar, konsernlar, uyushmalar, tarmoq vazirliklari va boshqa xo‘jalik organlari, qishloq xo‘jaligi, qurilish, transport, maishiy xizmat, turli moliyaviy, kredit sug‘urtasi, ilmiy, marketing va boshqa ijtimoiy foydali faoliyatning turli sohalarida xizmatlar ko‘rsatish.

O‘zbekistonda mulkchilik shakllarining rivojlanishi yangi turdagi korxonalarning paydo bo‘lishiga olib keldi: xususiy, kooperativ, aksiyadorlik, aralash, xorijiy mamlakatlar korxonalari va firmalari bilan qo‘shma korxonalar, biznes sheriklik. Yangi Qonunchilik asosida rivojlanayotgan turli xil mulkchilik shaklidagi korxonalar moliya toifasiga

bevosita bog'liqdir, chunki ularning barchasi pul fondlarini yaratadi va daromad oladi.

Turli korxona va tashkilotlarning ta'sischilari va ishtirokchilari o'z hissalarini naqd pul, turli xil mulk turlari (binolar, inshootlar, jihozlar va boshqalar) shaklida amalga oshiradilar.), mulk huquqi (yer, tabiiy resurslar, mulk, intellektual mulkdan foydalanish huquqi).

"Xo'jalik shirkatlari to'g'risida" gi qonunda xo'jalik shirkati-bu o'z faoliyatining asosiy maqsadi sifatida foyda olish, uni taqsimlash va undan keyingi takror ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga ega bo'lgan ustav fondi muassislarning (ishtirokchilarning) hissalariga (ulushlariga) bo'lingan yuridik shaxs bo'lgan tijorat tashkiloti ekanligi belgilab qo'yilgan.

Aksiyadorlik jamiyatlariga kelsak, moliyaviy munosabatlarning ayrim xususiyatlari aksiyalardan ishlab chiqarish va tijorat ehtiyojlarini moliyalashtirish vositasi sifatida foydalanishda namoyon bo'ladi. Mulkchilikning aksiyadorlik shakli iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda samarali bo'lib, jahon amaliyotida tan olingan. Iqtisodiyotning rivojlangan bozor tizimi moliyaviy resurslar bozorini aksiyalar hisobiga kengaytirishni nazarda tutadi.

Iqtisodiyotda muhim o'rinni davlat sektori egallaydi. Ushbu sektorda quyidagi turdagi korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda:

1. Iqtisodiy boshqaruv huquqi asosida.
2. Operatsion boshqaruv huquqi asosida (davlat korxonalari).

Davlat korxonalari davlat buyurtmasini bajarishlari shart.

Biznesni yuritishning samarali tashkiliy-huquqiy shakllaridan biri bu xorijiy firmalar ishtirokidagi qo'shma korxonalardir. Qo'shma korxonalar amaldagi qonunchilikka rioya qilishlari, o'z rejalari, tijorat hisob-kitoblari, o'zini o'zi ta'minlash va o'zini o'zi moliyalashtirish asosida ishlashlari, umumiy ustav kapitaliga, mustaqil balansga ega bo'lishlari kerak. Qo'shma korxonalar manfaatlari birinchi navbatda, mahalliy korxonalar, ham xorijiy sheriklar manfaatlarini aks ettirishi kerak.

Iqtisodiyotning kooperativ sektori yagona milliy iqtisodiy kompleksning bo'g'inlaridan biridir. Kooperativ tizimida kooperativlarning ikkita asosiy turi mavjud: ishlab chiqarish va iste'mol kooperativlari. Ishlab chiqarish kooperativlari korxonalar, tashkilotlar,

muassasalar va fuqarolarga tovarlar, mahsulotlar, ishlar, pullik xizmatlar ishlab chiqarishni amalga oshiradilar, iste'mol kooperativlari esa o'z a'zolari va boshqa fuqarolarning savdo va ulgurji xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradilar.

Korxonalar moliyasi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

ko'paytirish - ishlab chiqarishni qayta tiklash uchun qiymat yaratiladi;

taqsimlovchi-boshqa ishtirokchilar tomonidan davlat oldidagi moliyaviy majburiyatlarni bajarish bilan turli xil pul fondlarini shakllantirish; nazorat-pul mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish ustidan to'liq buxgalteriya hisobi va nazoratini amalga oshirish, korxonalar moliyasi juda faol, ko'p qirrali, harakatchan va butun moliya tizimining boshlang'ich asosini tashkil etadi.

8.2. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning tasnifi, belgilari. Moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasini moliyalashtirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkdorlarning xilma–xilligi (davlat, xususiy, aksiyadorlik, kooperativ va boshqalar) va ular o'rtasidagi raqobat ilmiy-texnik taraqqiyotga va ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'zgarishlarga moyil bo'lgan moslashuvchan, dinamik iqtisodiyotni yaratishga imkon beradi. Faqat mulkchilikning turli shakllari, turli xo'jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish, taqsimlash jarayonlarida ishtirok etadigan, moliyaviy munosabatlarga kirishadigan aholining turli qatlamlari manfaatlarini aks ettirishga qodir.

Tovarlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va aylanish sohalarida monopolizmni bartaraf etish, iqtisodiy qarorlar qabul qilish, iqtisodiyotni naturalizatsiya qilishning oldini olish, respublika hududlarini izolyatsiya qilish va o'zini o'zi izolyatsiya qilish muhim muammo hisoblanadi.

Ushbu muammoni hal qilish mulkiy munosabatlarni o'zgartirish, erkin tadbirkorlik va raqobatni rivojlantirish, monopoliyaga qarshi siyosatni amalga oshirish, ishlab chiqarishni ajratish va diversifikatsiya qilish hisobiga milliy iqtisodiyotda parallel ishlab chiqarish tuzilmalarini shakllantirish yo'nalishida amalga oshiriladi.

Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish orqali boshqa shakllarga aylantirish ushbu shakllarning xilma-xilligini

ta'minlaydi, buning asosida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida haqiqiy mulkdorlarni shakllantirish uchun obyektiv shart-sharoitlar yaratiladi, tadbirkorlik va raqobatni rag'batlantiradi, xodimlarning ishining yuqori yakuniy natijalariga turtki beradi.

Bu yerda davlatning iqtisodiy va moliyaviy siyosati alohida ahamiyatga loyiqdir, unga o'zgarishlarning borishi, ularning sifati va kamchiliklarning mavjudligi bog'liqdir.

Davlat tasarrufidan chiqarish-bu davlat mulkini uning boshqa shakllariga o'tkazish.

Agar davlat va mahalliy korxonalar fuqarolar tomonidan xususiy mulkka aylantirilsa yoki aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilsa, unda biz xususiylashtirish haqida gapiramiz.

O'zbekistonda iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va mulkni xususiylashtirishning asosiy shakllari:

-davlat korxonasini aksiyadorlik jamiyatiga, boshqa biznes kompaniyasiga yoki sheriklikka aylantirish;

- davlat korxonasi mol-mulkini yoki davlat aksiyalarini fuqarolar, shuningdek mol-mulki davlat mulki bo'lmagan yuridik shaxslar tomonidan tender yoki kim oshdi savdosi orqali sotib olish;

-aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalari egasining qarori bilan xoldinglar va aksiyadorlik jamiyatlarini, shuningdek agrosanoat majmuasining qayta ishlash va xizmat ko'rsatish korxonalarining aksiyalarini diversifikatsiya qilish bilan qayta sotib olish.

Shaxsiy loyihalarni xususiylashtirish doirasida obyektlar strategik investorga (nazorat ulushiga egalik qiluvchi) to'g'ridan-to'g'ri ochiq sotishdan tashqari (aksiyalashtirilgandan keyin) ishonchli boshqaruvga, shu jumladan xorijiy yuridik shaxslarga, keyinchalik davlat ulushini sotib olish bilan o'tkazilishi mumkin.

O'zbekiston davlat mulkini xususiylashtirish va qayta qurish dasturini ikki-uch bosqichda qabul qildi, unda xususiylashtirish jarayonini davlat mulkida qolgan obyektlarni qayta qurish bilan yakunlash ko'zda tutilgan edi.

Ushbu dastur davlat korxonalari mol-mulkini sotishning ikki turini nazarda tutgan:

1. auksion va tender asosida kim oshdi savdosida sotish;

2. to‘g‘ridan-to‘g‘ri maqsadli sotish.

Qayta tashkil etish protseduralari to‘lov qobiliyatini tiklash imkonsiz deb topilgan korxonalar sudda bankrot deb e’lon qilinadi. Ular "bankrotlik to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunida nazarda tutilgan maxsus belgilangan tartibda tugatilishi lozim.

Umuman olganda, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tijorat hisob-kitoblari rejimini birlashtiradi va moliyaviy tiklanishning muhim omili hisoblanadi. Ular tadbirkorlikni rivojlantirish uchun kafolatlar yaratadi, bu esa ishlab chiqarishning barcha zaxiralaridan foydalanish imkonini beradi.

Bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida mulkchilik shakllari rivojlanishining hozirgi bosqichida O‘zbekistonda iqtisodiyotning kooperativ sektorini yangi faoliyat sohalarida tiklash va an’anaviy sohalarda kengaytirish uchun keng imkoniyatlar ochmoqda, buni bir qator mamlakatlar tajribasi tasdiqlaydi: Angliya, Shvetsiya, Finlyandiya, Xitoy va boshqalar.

Kooperativ faoliyatining, shu jumladan iste’molchilar kooperatsiyasining o‘ziga xos xususiyati shundaki, asosiy va aylanma mablag‘lar aksiyadorlarning kirish va ulush badallari va iqtisodiy faoliyatdan olingan foyda hisobiga shakllantiriladigan kooperativ (qo‘shma) mulkdir.

Kooperativ korxona, tashkilot turi uning ichki moliyaviy munosabatlarida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shunday qilib, asosiy moliyaviy munosabatlardan biri byudjetga daromad solig‘i, mol-mulk solig‘i, yer solig‘i, bilvosita soliqlarni to‘lashdir.

Kooperativning moliyaviy resurslari mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum, amortizatsiya ajratmalari, kooperativ a’zolari, boshqa korxona va tashkilotlarning aksiyalari va badallari, shuningdek qimmatli qog‘ozlarni (aksiyalarni) sotishdan olingan kreditlar va mablag‘lar hisobidan shakllantiriladi.

Iqtisodiy mexanizmni demokratlashtirish ham kooperativlarning tashqi iqtisodiy faoliyatdagi keng huquqlariga asoslanadi. Bu mahsulotlar, xizmatlar va ishlarning eksporti va importi, shuningdek qo‘shma hamkorlikdan iborat. Xorijiy sheriklar bilan va transchegaraviy savdo tartibida valyutasiz operatsiyalar keng rivojlanmoqda. Eksport-import

operatsiyalarini amalga oshirish uchun banklar kooperativlarga kreditlar beradi, ular import qilinadigan tovarlarni sotishdan olingan mablag'lar hisobidan to'lanishi kerak.

Ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirishda kooperativlarga ko'proq huquqlar berish ularga boshqa korxona va tashkilotlar, shuningdek banklar oldida ish natijalari uchun javobgarlikni yuklaydi. Kooperativ o'z shartnomalari bo'yicha nafaqat mavjud mablag'lar, balki barcha mol-mulk, shu jumladan asosiy vositalar bilan ham javobgar bo'ladi. To'lovga qodir bo'lmagan kooperativ tugatiladi va uning mol-mulki kooperativ a'zolari va xodimlar bilan hisob-kitoblardan so'ng, davlat va banklar, boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarni bajarish boshqa kooperativga yoki yuqori tashkilotga o'tkazilishi mumkin.

8.3. Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik organlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy jihatlari. Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasini tashkil etish tamoyillari

Xo'jalik yurituvchi subyekt iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini sifatida mulkchilik va boshqaruvning turli shakllari bilan ishlaydi. tovar-pul munosabatlari va bozorning rivojlanishi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashkiliy-huquqiy shakllar bo'yicha tabaqalashtirish ularning moliyasini tashkil etishdagi farqlarni keltirib chiqaradi: kapitalni shakllantirish, ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini moliyalashtirish, biznes natijalarini taqsimlash.

Mulkchilik shakllariga qarab tadbirkorlik subyektlarining mablag'larini shakllantirish xususiyatlari mavjud. Masalan, sanoat xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy mablag'lari o'z manbalari hisobidan shakllantiriladi (amortizatsiya ajratmalari, sof daromad;

bank kreditlari; qimmatli qog'ozlar chiqarilishidan olingan mablag'lar; davlat korxonalari ushbu mablag' manbalariga, agar kerak bo'lsa, byudjet va byudjetdan tashqari mablag'lari bilan to'ldiriladi;

kooperativlarda kooperativ egalarining ulush badallaridan mablag'mavjud.

Amalda, ko'pincha mulkchilikning aralash shakllari tufayli mablag'larni ularning manbalari asosida shakllantirishning aralash shakllari mavjud. Masalan, davlat asosiy va aylanma mablag'larning katta

qismiga egalik qiladigan davlat kooperativlarida xodimlarning ulushlari ikkinchi darajali rol o'ynaydi. Xuddi shu narsa davlat aksiyadorlik jamiyatlarida ham amal qiladi.

Dastlabki ishlab chiqarish fondlarining shakllanishiga ko'ra, iqtisodiy faoliyatning moliyaviy natijalari taqsimlanadi va ishlatiladi:

sof daromad;

foizli daromadlar;

dividendlar;

hissa daromadlari;

byudjet xarajatlarini qoplash (byudjet kreditlari) va byudjetdan tashqari mablag'lar.

Hissa asosida faoliyat yurituvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyasini tashkil etish - xo'jalik shirkatlari, kooperativlar, qo'shma korxonalar - bunday korxonalar mablag'larini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi va keyinroq olingan daromadni har bir ishtirokchining mulkidagi ulushga muvofiq taqsimlash.

Bunday xo'jalik yurituvchi subyektlarning ta'sischilari va ishtirokchilari o'zlarini naqd pul, turli xil mulk turlari (binolar, inshootlar, jihozlar), mulk huquqi (yer, tabiiy resurslar, mulk, intellektual mulkdan foydalanish huquqi).va boshqalar shaklida amalga oshiradilar.

Qonun hujjatlarida tadbirkorlik sherikligi yuridik shaxs bo'lgan, ustav fondi ta'sischilarning (ishtirokchilarning) hissalariga (ulushlariga) bo'lingan, o'z faoliyatining asosiy maqsadi sifatida foyda olish imkoniyatiga ega bo'lgan tijorat tashkiloti ekanligi belgilab qo'yilgan.

Iqtisodiy sheriklikning quyidagi shakllari o'rnatildi:

1) to'liq;

2) oddiy;

3) cheklangan;

4) mas'uliyati cheklangan sheriklik;

5) qo'shimcha javobgarlik bilan hamkorlik;

6) aksiyadorlik kompaniyasi.

To'liq shirkatning daromadlari va zararlari, agar ta'sis shartnomasida yoki ishtirokchilarning kelishuvida boshqacha qoida nazarda tutilmagan boo'lsa, ishtirokchilar o'rtasida ularning shirkat ustav fondiga boo'lgan badallari miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi;

mas'uliyati cheklangan jamiyat uchun ham xuddi shunday holat nazarda tutilgan.

Aksiyadorlik jamiyatlariga kelsak, moliyaviy munosabatlarning ayrim xususiyatlari aksiyalardan ishlab chiqarish va tijorat ehtiyojlarini moliyalashtirish vositasi sifatida foydalanishda namoyon bo'ladi, bunga aksiyadorlik jamiyatlarining turli xil tashkiliy shakllari yordam beradi: ular to'liq yoki mas'uliyati cheklangan jamiyat bo'lishi mumkin. Aksiyalarning turli toifalari (korxonalar aksiyalari, mehnat jamoasining aksiyalari, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari), ularning turlari (imtiyozli, ro'yxatdan o'tgan, masalan, ariza beruvchi) moliya tashkilotiga ta'sir qiladi. Aksiyadorlik jamiyatining balans sof daromadi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda belgilanadi. Sof daromad (soliqlardan keyin) kompaniya ixtiyorida qoladi va aksiyadorlar o'rtasida ishlab chiqarishni rivojlantirish yoki kompaniyaning yig'ilish qarorida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar uchun zaxiralarga o'tkaziladigan divident shaklida taqsimlanadi. Aksiyadorlik jamiyati ustav fondining 15 foizidan kam bo'lmagan miqdorida zaxira fondini yaratishi shart.

Aksiyadorlik jamiyati oddiy aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lay olmaydi:

1) kompaniyaning salbiy kapitali bilan;

2) agar kompaniya to'lovga layoqatsizlik yoki to'lovga layoqatsizlik mezonlariga javob bersa.

Ustavga muvofiq, kompaniya soliqlardan keyin daromadning ma'lum foizini xodimlar o'rtasida taqsimlash uchun, shu jumladan pul mukofoti yoki aksiyalar shaklida taqsimlashi mumkin. Dividendlar aksiyalar (daromadlarni kapitallashtirish), obligatsiyalar, tovarlar shaklida to'lanishi mumkin, agar bu ustavda nazarda tutilgan bo'lsa.

Mulkchilikning aksiyadorlik shakli iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda samarali bo'lib, jahon amaliyotida tan olingan. Bu davrda eng samarali bo'lgan korxonalar yoki tarmoqlarning mablag'larini shakllantirishda ishtirok etish uchun ko'plab kichik mulkdorlar - aksiyalar egalarini jalb qiladi, moliyaviy resurslarni faoliyatning eng ustuvor yo'nalishlariga o'tkazish imkoniyatini yaratadi. Aksiyadorlik shaklining afzalliklari orasida mablag'larning alohida egalari va hatto alohida moliya institutlari uchun mavjud bo'lmagan yetarlicha yirik korxonalarni yaratish

imkoniyati mavjud. Aksiyadorlik jamiyatining hajmi faqat uning mahsulotlariga bo'lgan bozor talabi ko'lami, boshqarilishi va bozorni rivojlantirish istiqbollariga mos keladi. Aksiyadorlik shaklining eng muhim afzalligi, shuningdek, bir korxonaning o'z aksiyalarini sotib olish orqali boshqasining faoliyatida ishtirok etish imkoniyatidir.

Shu bilan birga, turli xil variantlar qo'llaniladi:

1) xomashyo yetkazib beruvchilar korxonalarda ishtirok etish;

2) bozorga egalik qilish uchun boshqa mintaqalarda joylashgan shunga o'xshash korxonalarda ishtirok etish;

3) mahsulotlarning barqaror sotilishini ta'minlaydigan savdo va transport korxonalarida ishtirok etish;

4) foyda olish uchun eng daromadli korxonalarda ishtirok etish.

Bozor sharoitida aksiyadorlik jamiyatlari boshqa tashkiliy-huquqiy shakllardagi subyektlarga nisbatan barqarorlikka ega. Bunga jamiyatni shakllantirish, bozorni egallash, barqaror rentabellikni ta'minlashga va kelajakda daromadlarning sezilarli o'sishini ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha investitsiyalarni amalga oshirish manfaatlari uchun daromadlarni (foydani) taqsimlashdan vaqtincha voz kechish orqali erishiladi.

"Cheklangan javobgarlik" tamoyilining ta'siri, ya'ni faqat aksiyalarga qo'yilgan mablag'lar uchun moddiy javobgarlik, individual mablag'lar asosida vujudga kelmaydigan yetarlicha xavfli (tez daromad olish va yuqori rentabellik nuqtayi nazaridan) korxonalarni tashkil etish uchun zarur shartdir.

Iqtisodiyotda muhim o'rinni davlat sektori egallaydi. Ushbu sektorda quyidagi turdagi korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda:

1) mulkni davlatdan mulk sifatida olgan va qonun hujjatlari doirasida ushbu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini amalga oshiradigan korxonaning mulkiy huquqi bo'lgan xo'jalik boshqaruvi huquqiga asoslanadi;

2) mulkni egasidan olgan va uni o'z faoliyatining maqsadlariga, egasining vazifalariga va mulkning maqsadiga muvofiq Qonunchilik doirasida amalga oshiradigan korxonaning mulkiy huquqi bo'lgan operatsion boshqaruv (davlat korxonalari) huquqiga asoslanadi ushbu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi.

Korxonalar moliyasini tashkil etish ishlab chiqarishning umumiy maqsad va vazifalari va uning rivojlanishining umumiy iqtisodiy qonunlari bilan shartlangan bir xil prinsiplarga asoslanadi.

Korxonalar moliyasi murakkab, ko'p qirrali, o'z mohiyatiga ega, funksiyani bajaradi. Korxonalar moliyasi moddiy ishlab chiqarish sohasida turli xil faoliyat bilan shug'ullanadigan turli firmalar, konsernlar, aksiyadorlik jamiyatlari, kompaniyalar, birlashmalar, xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari moliyalarini birlashtiradi, korxonalar esa mulkchilikning barcha shakllarida bo'lishi mumkin: davlat, xususiy, kooperativ, jamoaviy, qo'shma va boshqalar.

Mulkchilik shakllari, ishlab chiqarish va texnologik xususiyatlarning farqiga qaramay, mamlakatdagi barcha korxonalar umumiy boshlanishga, boshqaruv usullari tamoyillarining asosiga ega.

Korxonalar moliyasining mohiyati ularning ichki mazmuni bo'lib, unda xarajatlar asoslanadi. Ishlab chiqarish va taqsimlash munosabatlarining o'zaro bog'liqligi asosida yangi yaratilgan qiymat yangi pul fondlariga aylantiriladi.

Moliyaning namoyon bo'lish shakllari moliya ishtirokchilarining o'zaro munosabatlariga qarab farq qilishi mumkin, ammo mohiyat umuman saqlanib qoladi, garchi unga nisbatan maxsus adabiyotlarda turli xil mulohazalar mavjud.

Korxonalar moliyasini tashkil etishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

tijorat hisobi,

rejalashtirish,

mulkchilikning barcha shakllarining tengligi,

moliyaviy zaxiralarning mavjudligi.

Korxona va tashkilotning iqtisodiy va moliyaviy faoliyatini amalga oshirishning asosiy prinsipi va asosiy usuli bu tijorat hisob-kitobidir. Tijorat hisob-kitobi prinsipi shuni anglatadiki, korxonalar doimiy foydalanish uchun ajratilgan, ularning faoliyati uchun zarur bo'lgan asosiy va aylanma mablag'lar (kapital), ularning ustav kapitalini tashkil qiladi. Ushbu tamoyil daromad (foyda) olishga qaratilgan tadbirkorlik shaklida amalga oshiriladi.

O‘z-o‘zini ta’minlash va o‘zini o‘zi moliyalashtirish tijorat hisob-kitoblarining asosiy belgilari bo‘lib, ular zararsiz faoliyatni va tartibga soluvchi foyda olishni nazarda tutadi. Tijorat hisob-kitobini amalga oshirishda moliyaviy mustaqillik, mas’uliyat va moliyaviy manfaatlarni rivojlantirish kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliya asosan tijorat hisob-kitoblari orqali rivojlanadi.

Rejalashtirish prinsipi shuni anglatadiki, korxonaning moliyaviy faoliyati ishlab chiqarishning maqsadlari, vazifalari, rejalashtirilgan usullari, ularga erishish, ketma-ketligi va erishish muddatlari asosida uning parametrlarini hisoblash orqali oldindan ta’minlanadi.

Korxonalarda moliyaviy rejalar va prognozlar tuziladi va bozor munosabatlari sharoitida ular bir yilgacha ishlab chiqiladi. Reja va bozor mos tushunchalar bo‘lishi kerak, chunki prognozlash va rejalashtirishsiz yuqori tijorat effektiga erishish mumkin emas.

8.4. Tijorat xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy mablag‘lari. Ishlab chiqarish fondlarini moliyalashtirish manbalari

Korxona va tashkilotlarning moliyasi moliyaning asosi va moddiy ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan yagona moliya tizimining bir qismidir. Aynan korxonalarning moliyasi taqsimot munosabatlariga asoslangan iqtisodiy o‘sish manbasini yaratadi, yangi yaratilgan qiymat taqsimlanganda, o‘z ta’minotini talab qiladi.

Moddiy ishlab chiqarishni moliyalashtirishning bir qismi sifatida tijorat asosida ishlaydigan, mahsulot ishlab chiqarish va sotish, xizmatlar ko‘rsatish asosida daromad keltiradigan korxona va tashkilotlarning mablag‘lari muhim rol o‘ynaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarni moliyalashtirishni tashkil etishda sezilarli o‘zgarishlar ro‘y bermoqda: sherik korxonalar o‘rtasidagi gorizontal aloqalarga, yangi shakllarga, ularning o‘zaro munosabatlariga va bank tizimi bilan munosabatlardagi o‘zgarishlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Natijada ishlab chiqaruvchilarning haqiqiy moliyaviy mustaqilligi va boshqaruvning yakuniy natijalari uchun javobgarligi yaratiladi.

Korxona va tashkilotlarning iqtisodiy va moliyaviy faoliyati jarayonida moliyaviy fondlar – ma’lum maqsadlar uchun mo‘ljallangan

fondlar shakllantiriladi va foydalaniladi. Fondlarda mablag‘lar doimiy harakatda-ular qabul qilinadi, to‘planadi va sarflanadi.

Moliyaviy mablag‘lar ushbu ma’lumotlardan ishlab chiqarish, iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy faoliyatni boshqarishda foydalanish uchun korxona va tashkilotlarning mol-mulki harakatini to‘liq yoki qisman aks ettiradi. Korxona va tashkilotlar faoliyati uchun eng muhim va muhim fondlar: iste’mol fondi, ish haqi fondi, valyuta va ta’mirlash fondlari.

Davlat korxonalarida ustav kapitali ishlab chiqarish fondlarini shakllantirish uchun mo‘ljallangan o‘z mablag‘larining asosiy manbai bo‘lib, uning qiymati iqtisodiy faoliyat jarayonida o‘zgaradi.

Korxonalar ixtiyorida qolgan mablag‘lar asosida, ya’ni soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlardan so‘ng korxonalar va tashkilotlar murakkab iste’mol fondlari va jamg‘arma fondini shakllantiradilar.

Iste’mol fondi mehnatga haq to‘lash uchun ajratilgan mablag‘lar, xodimlarni moddiy rag‘batlantirish va turli ijtimoiy nafaqalar uchun korxona ixtiyorida qolgan foydaning bir qismi hisobidan shakllantiriladi.

Jamg‘arma fondi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta’minlash xarajatlarini moliyalashtirish uchun ishlatiladi. Ushbu fond qoldiq foyda, amortizatsiya ajratmalari, sotishdan tashqari daromadlar, bank kreditlari va boshqa manbalar hisobidan shakllantiriladi.

Mehnat jamoasining xohishiga ko‘ra korxonalar moliyaviy zaxirani (zaxira fondi, risk fondi, sug‘urta fondi) shakllantirishi mumkin. Uning maqsadi iqtisodiy va moliyaviy ahvolning vaqtincha yomonlashishi davrida korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash va qo‘shimcha xarajatlarni qoplashdir. Moliyaviy zaxira korxonaning moliyaviy rejasini ishlab chiqish va tasdiqlashda standartlarga muvofiq foyda yoki daromaddan shakllanadi.

Korxona va tashkilotlarning valyuta mablag‘lari quyidagi manbalar hisobidan valyuta mablag‘lari hisobidan shakllantiriladi:

eksport,

valyuta tushumlari,

ustav fondiga badallar,

banklardan chet el valyutasidagi kreditlar,

vakolatli banklar va ayirboshlash shoxobchalari orqali ichki bozorda valyuta sotib olish,

moliyaviy yordam.

Korxona va tashkilotlarga umumiy vazifalarni hal qilish uchun o'z valyutasidagi mablag'larini ixtiyoriy ravishda birlashtirish huquqi berildi.

Ta'mirlash fondi korxonalarda asosiy vositalarni ta'mirlashning barcha turlarini amalga oshirish uchun tashkil etiladi:

kapital,

o'rta,

joriy.

Korxonalarning barcha pul mablag'lari jamoaning ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlaydigan moliyaviy resurslarni anglatadi. Tijorat asosida ishlaydigan korxonalar o'zlarining moliyaviy resurslarini shakllantirishni, shuningdek davlatga majburiy to'lovlar va soliqlarni ta'minlashlari shart.

Har qanday korxonada ishlab chiqarish jarayonining moddiy-texnik asosi asosiy ishlab chiqarish aktivlari hisoblanadi:

asosiy va aylanma.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy vositalarning dastlabki shakllanishi, ularning ishlashi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi moliyaning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi, ularning yordamida mehnat vositalarini sotib olish, ishlatish va tiklash vositachiligida maxsus maqsadli fondlar shakllantiriladi va foydalaniladi.

Asosiy vositalarning qiymatini o'tkazish jarayoni amortizatsiya deb ataladi, o'tkazilgan qiymatning ulushi amortizatsiya stavkasi va ushbu ulushning pul ifodasi amortizatsiya to'lovlari hisoblanadi.

Amortizatsiya to'lovlari ishlab chiqarish xarajatlariga kiritiladi va mahsulot sotishdan tushgan tushum hisobidan shakllantiriladi, asosiy vositalarning amortizatsiya stavkalari korxonaning iqtisodiy sharoitlariga bog'liq. Bir xillik (chiziqli) usul butun xizmat muddati davomida asosiy vositalarning balans qiymatiga yagona aksiyalarni o'rnatishni nazarda tutadi.

Regressiv usul-bu asosiy vositalarga xizmat ko'rsatish muddati oxiriga qadar hisobdan chiqarish stavkasining asta-sekin pasayishi bilan birinchi yillarda yuqori stavkalarni o'rnatish. Tezlashtirilgan amortizatsiya usuli texnologik taraqqiyotni rag'batlantirish bilan bog'liq va birinchi yilda yarmi miqdorida, so'ngra yana yarmi qoldiq qiymati bilan hisoblanadi.

Aylanma fondlarga aylanma ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag‘lar kiradi, ular turli sohalarga – ishlab chiqarish va muomalaga mansubligi bilan farqlanadi.

Joriy ishlab chiqarish aktivlari ishlab chiqarishning turli jihatlarini ifodalaydi: ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlar, kelgusi davr xarajatlari. Ushbu elementlarning har biri o‘z tarkibida ishlab chiqarish holatini, ishlab chiqarish faoliyatining tabiati va natijasini yaqindan aks ettiradigan boshqa elementlarga ega.

Aylanma mablag‘lar muomala sohasi bilan bog‘liq: ularga omborlardagi va iste’molchilarga jo‘natilgan tayyor mahsulotlar, naqd pul va bank hisobvaraqlaridagi naqd pullar, hisob-kitoblardagi mablag‘lar, debitorlik qarzlari kiradi. Aylanma mablag‘lar ishlab chiqarish va muomalada vositachilik qiladi. Aylanma mablag‘lar aylanma mablag‘larning eng harakatchan qismidir, umuman mablag‘larning aylanishi ularning tezligiga bog‘liq

Korxonalarda ishlab chiqarish aktivlarini moliyalashtirish, yaratish va o‘sish manbalari quyidagi turlarga bo‘linadi:

o‘z, jalb qilingan va qarzga olingan.

Agar o‘z mablag‘lari korxonalarning moliyaviy faoliyati natijasi bo‘lsa, unda jalb qilingan mablag‘lar korxonalar moliya-kredit tizimi tomonidan qay darajada tan olinganligini va bankdan kredit olishlari mumkinligini ko‘rsatadi. Korxonalar aylanma mablag‘lar va aylanma mablag‘larni moliyalashtirishning uchta manbasini birlashtirishi kerak, ammo o‘z aylanma mablag‘larining mavjudligi ushbu korxonaning moliyaviy barqarorligining ko‘rsatkichidir

Ishlab chiqarish aktivlaridan foydalanishning samarali va samarasizligi korxonani moliyaviy boshqarish samaradorligini ko‘rsatadi. Ushbu samaradorlik mahsulot, ish yoki xizmatlarni sotishdan tushgan daromad, korxona xarajatlari, foyda yoki daromad nuqtai nazaridan belgilanadi.

Mahsulotlarni sotishdan tushgan daromad-bu mahsulotni sotish, ishlarni bajarish va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun kompaniya tomonidan olingan pul miqdori. Bunga quyidagilar kiradi:

xarajat,

foyda,

aksiz solig'i,

qo'shilgan qiymat solig'i.

Korxonaning xarajatlari bu xarajatlar, moddiy resurslar (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya va boshqalar) to'plamidir va mahsulot ishlab chiqarish va sotish korxonaga qancha xarajat qilishini ko'rsatadigan zarur mehnat. Xarajatlarning pul ifodasi tannarx narxidir.

Korxonaning moliyaviy holatini baholashda tannarx narxi foyda pirovardida bog'liq bo'lgan miqdorning asosiy sifat ko'rsatkichidir. Xarajat narxi tasdiqlangan Nizom asosida belgilanadi, unda qaysi xarajatlar xarajatlarga tegishli bo'lishi kerakligi ko'rsatilgan. **Shu munosabat bilan xarajatlar quyidagi mezonlarga muvofiq guruhlanadi:**

- moddiy xarajatlar;
- mehnat xarajatlari;
- ijtimoiy hissalar;
- asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya to'lovlari;
- boshqa ajratmalar.

Har bir korxonada xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini aniqlashda mahsulot ishlab chiqarish va sotishning sanoat xususiyatlari xarajatlarga ta'sir qiladi. **Mahsulotlar, ishlar va xizmatlar birligining tannarxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblashda xarajatlar quyidagi moddalar bo'yicha guruhlanadi:**

1. bevosita;
2. bilvosita;
3. shartli doimiylar;
4. o'zgaruvchilar;
5. boshlang'ich;
6. murakkab.

Tijorat korxonasi uchun eng muhim narsa foyda olishdir, bu mahsulot sotishdan tushgan daromad (QQS va aksiz solig'i bundan mustasno) va korxonaning haqiqiy xarajatlari o'rtasidagi farqni anglatadi.

Korxonadagi foyda quyidagilardan iborat: asosiy faoliyatdan olingan foyda (mahsulot sotish), asosiy vositalarni va korxonaning boshqa mol-mulkini sotishdan olingan foyda va operatsion bo'lmagan daromad. Ushbu uchta manbaning barchasi korxonaning umumiy balans foydasini

tashkil qiladi. Demak, agar haqiqiy xarajatlar me'yorlardan oshsa, siz zarar ko'rishingiz mumkin. Umuman olganda, kompaniya balansni yo'qotishi mumkin.

Tijorat asosida ishlaydigan korxonalar daromad olib, undan foydalanishni va tarqatishni boshlaydilar. Korxonaning butun umumiy daromadi korxona xarajatlarining butun miqdoriga kamayadi.

Nizomga muvofiq foydani taqsimlash sxema bo'yicha amalga oshiriladi: umumiy balans foydasi (soliq solinadigan foyda) hisoblab chiqiladi, undan soliqlar davlat byudjetiga to'lanadi. Soliqlardan keyin qolgan foyda (sof foyda) korxona tomonidan turli xil fondlarni yaratish uchun taqsimlanadi: ishlab chiqarishni rivojlantirish, jamoaning ijtimoiy ehtiyojlari, moddiy rag'batlantirish, moliyaviy zaxirani yaratish, yuqori tashkilotlarga, xayriya maqsadlarini moliyalashtirishga va boshqalarga tushishi mumkin.

8.5. Notijorat faoliyatning xususiyatlari, uning turlari.

Tashkilotlar va muassasalarni moliyalashtirish manbalari va tamoyillari.

Notijorat faoliyat bilan shug'ullanadigan muassasalar va tashkilotlar turli xil ijtimoiy, boshqaruv, jamoat tartibi, milliy mudofaa, aholini ijtimoiy himoya qilish, madaniyat va san'at, atrof-muhitni muhofaza qilish, xayriya va gumanitar tashkilotlar va fondlarni ta'minlaydi.

Ushbu faoliyat sohalarining umumiy xususiyati shundaki, tashkilotlar yoki muassasalar faoliyatining asosiy sababi bunday faoliyat natijalaridan foyda yoki daromad olish emas, balki xususiy sektor istamagan yoki ta'minlay olmaydigan davlat ehtiyojlarini qondirishdir.

Asosan, notijorat faoliyat jamoat tovarlari, tovarlar va xizmatlarni taqdim etish zarurati bilan belgilanadi.

Notijorat tashkilotlar va muassasalar faoliyatining moddiy asosini tabiiy va pul shakllariga ega bo'lgan noishlab chiqarish fondlari tashkil etadi. Natura shaklidagi mablag'lar tashkilot va muassasalar tomonidan ma'lum narxga sotib olish va sotish tartibida tovar sifatida sotib olinadi va iste'mol jarayonida o'z qiymatini yo'qotadi. Shu asosda yaratilgan tovarlar va xizmatlar faqat iste'mol qiymatiga ega, ammo ularning qiymati yo'q, u iste'mol paytida yo'qoladi va shu bilan notijorat tashkilotlar va

muassasalar tomonidan yaratilgan milliy mahsulotning bir qismidan foydalanish tugaydi.

Nomoddiy mahsulot va xizmatlarni yaratish jarayonida amalga oshiriladigan noishlab chiqarish fondlari harakati shakllari, shuningdek takror ishlab chiqarish shartlari sohaga xos xususiyatlarga ega. Ushbu turdagi faoliyatda asosan yuqori malakali aqliy mehnat qo'llaniladi, shuning uchun, qoida tariqasida, xarajatlarda asosiy o'rinni ish haqi egallaydi. Nomoddiy mahsulot to'planmaydi, uni aksiyaga aylantirish mumkin emas, lekin u muassasalar va tashkilotlar xarajatlari yig'indisiga teng pul qiymatiga ega emas.

Notijorat faoliyatning iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish usullari hisoblangan moliyalashtirish - bepul xizmatlar va imtiyozlar bilan, hisoblash va o'zini o'zi ta'minlash boshida kompensatsiya bilan. Bozor sharoitida tobora ko'proq tashkilotlar tijorat hisob-kitoblarining boshlanishiga o'tmoqdalar-ular o'z-o'zini rivojlantirish uchun yetarli tejashni shakllantirish bilan taqdim etilayotgan xizmatlarni talab narxlarida sotadilar.

1. Smetali moliyalashtirish-o'z daromadiga ega bo'lmagan tashkilot va muassasalarning xarajatlarini qoplash uchun davlat byudjetidan mablag' ajratish.

Bu yerda pul asosiy vositalarni sotib olish, moddiy zaxiralar, xizmatlarni to'lash, ish haqini to'lash va boshqa iqtisodiy ehtiyojlar uchun sarflanadi.

2. Xo'jalik hisobidagi o'z-o'zini hisobga olish usuli xarajatlari nomoddiy xizmatlar va tovarlarni sotishdan tushgan tushum hisobidan qoplanadigan muassasa va tashkilotlarda qo'llaniladi. Ushbu usul notijorat tashkilotlar va muassasalarning iqtisodiy organlari tomonidan qo'llaniladi.

3. Xarajatlarni qoplash usuli haq evaziga xizmatlarga asoslangan iqtisodiy faoliyatni tashkil etishni nazarda tutadi, uning narxi yig'ilmagan xarajatlar miqdoriga nisbatan belgilanadi.

Moliyani tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari jamoat xayriya va gumanitar tashkilotlari va jamg'armalariga (xayriya fondlari, bolalar fondlari, tabiatni muhofaza qilish, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqalar) xosdir. Ular belgilangan maqom asosida, avtonom asosda

ishlaydi, pullik xodimlarga ega bo‘lgan yoki o‘z vazifalarini sharafli vazifa sifatida bepul bajaradigan boshqaruv organlariga ega.

Iqtisodiyotning notijorat sektori muassasalari va tashkilotlarining moliyaviy resurslari ular tomonidan o‘z faoliyatini amalga oshirish va kengaytirish uchun turli manbalardan jalb qilingan mablag‘lardir.

Moliyaviy resurslarning manbalari ikki omilga bog‘liq-ko‘rsatilayotgan xizmatlar turi va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning tabiati.

Har qanday tovarlar, xizmatlar va imtiyozlarni ishlab chiqarish xarajatlar bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, ularni ko‘paytirish jarayonini ta’minlash uchun notijorat tashkilotlar va muassasalar faoliyati moliyalashtirilishi kerak. Notijorat tashkilotlar va muassasalar faoliyatini moliyalashtirish manbalari ham xilma-xildir.

Notijorat faoliyatning har bir yo‘nalishi o‘ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi, moddiy sohaga va tijorat faoliyatiga xos funksiyalarni bajaradigan tuzilmalarni o‘z ichiga oladi.

Notijorat faoliyat bilan shug‘ullanadigan tashkilot va muassasalarni moliyalashtirish manbalari ushbu tuzilmalar faoliyatida davlatning ishtirok etish darajasiga qarab guruhlanishi mumkin. Davlat tegishli funksiyalarni to‘liq bajargan taqdirda, tashkilotlarni saqlash xarajatlari davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. Bularga quyidagilar kiradi: davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish, qisman ta’lim va sog‘liqni saqlash.

Notijorat tashkilotlar va muassasalarni moliyalashtirishning ikkinchi muhim manbai bu ko‘rsatilayotgan xizmatlardan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashkilotning o‘zi tomonidan amalga oshirilgan ishlardan, shuningdek, bo‘ysunuvchi korxonalarda mahsulot ishlab chiqarishdan olingan foyda yoki daromad, daromad shaklida olingan o‘z mablag‘lari. tashkilotga tegishli boshqa mol-mulkdan foydalanish.

O‘z manbalariga, shuningdek, tashkilotning binolari, jihozlari va boshqa mol-mulkini ijaraga berishdan olingan mablag‘lar, mol-mulk va binolarning garoviga qarshi berilgan mablag‘lar kiradi.

Grant usuli ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish uchun ishlatiladi.

Notijorat faoliyat tashkilotlari va muassasalarini saqlash va rivojlantirish uchun mablag‘larni to‘ldirishning ma’lum manbai bu ular uchun mavjud bo‘lgan resurslarning bir qismini tijorat va jamg‘arma

kassalari depozitlariga, shuningdek moliya bozoridagi qimmatli qog'ozlarga joylashtirishdan olingan daromaddir.

Ro'yxatda keltirilgan moliyalashtirish manbalari notijorat faoliyati tashkilotlari va muassasalarining mablag'larini ushbu manbalar to'plamining turli nisbatlarida va to'liqligida shakllantirishi mumkin.

Notijorat tashkilotlar va muassasalarning xarajatlari ularning Nizomda, ustavda yoki boshqa tasdiqlangan hujjatda nazarda tutilgan funksional faoliyatini ta'minlashga qaratilgan. Xarajatlarning tarkibi va tarkibi tashkilot yoki muassasa ishtirokchilarining faoliyatdan biriga bog'liqligi, shuningdek ushbu faoliyatni amalga oshirishda foydalaniladigan usul bilan belgilanadi.

O'z-o'zini moliyalashtirish va o'zini o'zi ta'minlash asosida ishlaydigan tashkilotlar va muassasalar ishning moliyaviy natijalarini hisoblab chiqadilar va rejalashtiradilar va ularni oddiy moliyaviy reja yoki biznes-reja asosida rasmiylashtiradilar.

Byudjet tomonidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar va muassasalar muassasa faoliyatining xarakterli ko'rsatkichlarini va mablag'larni moddalar bo'yicha taqsimlashni aks ettiradigan faoliyat smetasini ishlab chiqadilar.

"Joriy xarajatlar" toifasiga quyidagi sinflar kiradi:

1. Subklasslarning bir qismi sifatida tovarlar va xizmatlar uchun xarajatlar:

- Xususiyatli ish haqi;
- Ish beruvchilar tomonidan ajratmalar va hokazo.

2. Subklasslarning bir qismi sifatida foizlarni to'lash:

- Ichki kreditlar bo'yicha foizlarni to'lash va hokazo.

3. Subklasslarning bir qismi sifatida subsidiyalar va boshqa joriy transfert to'lovlari:

- Moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan institutlar va korxonalar uchun subsidiyalarning o'ziga xos xususiyatlari, tovarlarni, xizmatlarni sotish bilan bog'liq zararlar va notijorat tashkilotlarning, boshqa korxonalarning zararlari uchun subsidiyalar.

"Kapital xarajatlar" toifasiga quyidagi sinflar kiradi:

1. Subklasslarning bir qismi sifatida asosiy kapitalni sotib olish va yaratish:

- Asosiy kapitalni sotib olish;
- asosiy kapitalni yaratish;
- zaxiralarni yaratish uchun tovarlarni sotib olish va boshqalar.

"Kreditlar berish, kapital ishtiroki va moliyalashtirish" toifasiga quyidagi sinflar kiradi:

1. Kreditlar berish va subklasslarda ishtirok etish:

* Ichki kreditlash;
* Tashqi kreditlash;
* Xorijiy muassasalarda aksiyalarni sotib olish.

"Moliyalashtirish" toifasiga subklasslar kiradi:

1. Milliy bankka ichki qarzni to'lash, ichki kreditlarni to'lash va boshqalar.

2. Xalqaro moliya tashkilotlari, tijorat banklari va firmalar oldidagi tashqi qarzni to'lash.

Bozor munosabatlari sharoitida, byudjet tashkilotlarini moliyalashtirishda shuni yodda tutish kerakki, byudjet tashkilotlari deb ataladigan mablag'larni moliyalashtirish o'z xizmatlarini taqdim etish dasturlarini tanlov asosida tashkil etilishi kerak, bunda muassasa yoki tashkilotning xizmatlari dasturi. byudjetdan moliyalashtirish uchun eng katta samaradorlik tanlanadi.

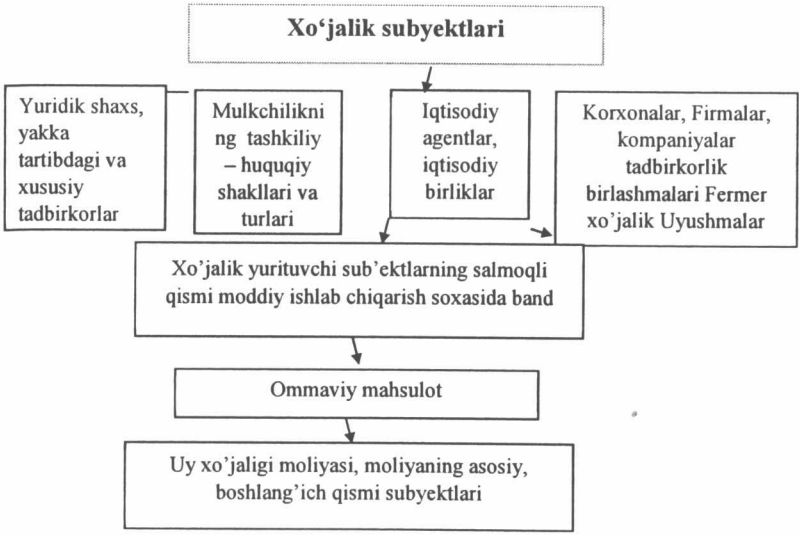

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasining o'ziga xos xususiyatlari:

1. Munosabatlarning xilma-xilligi (kengaytirilgan guruhlar);
2. Moliyaviy munosabatlarning ko'p qirraliligi;
3. Maqsad va shakllarning xilma-xilligi;
4. Ishlab chiqarish fondlarining mavjudligi (kapital)
- aylanma kapital
- asosiy kapital
5. Moliya oliy faoliyati:
1. Munosabatlarning xilma-xilligi (kengaytirilgan guruhlar);
2. Moliyaviy munosabatlarning ko'p qirraliligi;
3. Maqsad va shakllarning xilma-xilligi;
6. Ishlab chiqarish fondlarining mavjudligi (kapital):
- aylanma kapital
- asosiy kapital

Nazorat savollari

1. Korxonalar va tashkilotlar (xo'jalik yurituvchi subyektlar) moliyasi?
2. Korxona va tashkilotlarning moliyasiga nimalar kiradi?
3. Korxonalar moliyasi qanday funksiyalarni bajaradi?
4. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning tasnifi, belgilari?
5. O'zbekistonda iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va mulkni xususiylashtirishning asosiy shakllari?
6. Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik organlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy jihatlari?
7. Iqtisodiy sheriklikning qanday shakllari o'rnatilgan?
8. Korxonalar moliyasini tashkil etishning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
9. Tijorat xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy mablag'lari?
10. Xarajatlar quyidagi mezonlarga muvofiq guruhlanadi?
11. Korxonadagi foyda nimalardan iborat?
12. Notijorat faoliyatning xususiyatlari, uning turlari?

9. DAVLAT MOLIYASI

9.1. Davlat moliyasining tarkibi va mazmuni

Davlat moliyasi mamlakat moliya tizimining muhim qismi bo'lib, davlatni o'zi (davlat) bajarishi uchun zarur bo'lgan mablag'lar bilan ta'minlashga mo'ljallangan: – diniy, - siyosiy va - boshqa funksiyalar. Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, davlat moliyasi (davlatning moliya tizimi) - bu davlat va uning korxonalari ixtiyorida moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan davlat mahsuloti va milliy boylikning bir qismi qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq pul munosabatlari majmui. ishlab chiqarishni kengaytirish, jamiyat a'zolarining ijtimoiy–madaniy ehtiyojlarini, mudofaa mamlakatlari va ma'muriyatlarining ehtiyojlarini qondirish xarajatlari uchun davlat mablag'lari.

funksional nuqtayi nazardan, davlatning moliya tizimi bu davlatda faoliyat yuritadigan pul munosabatlari to'plamidir. Institutsional nuqtayi nazardan moliya tizimi bu moliya institutlari (banklar, birjalar va boshqalar) to'plamidir.

Davlat moliyasi-bu davlat boshqaruvi organlarining moliyaviy operatsiyalarining yagona majmuasi bo'lib, ular yordamida ular mablag' to'playdi va pul xarajatlarini amalga oshiradi.

O'zbekiston respublikasi moliya tizimi (davlat moliya) o'z ichiga oladi:

- milliy moliya;
- hududiy moliya, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyasi;
- fuqarolarning moliyasi.

Moliya tizimining har bir bo'g'ini o'ziga xos vazifalarni bajaradi va moliyaviy munosabatlarning ma'lum bir guruhiga xizmat qiladi.

Bir-biri bilan munosabatlarga kirishib, ushbu subyektlar moliya tizimini tashkil etuvchi tovar-pul munosabatlarida qatnashadilar.

Davlat moliyasining vazifasi moliyaviy resurslarni davlat ixtiyorida jamlash va ularni milliy ehtiyojlarni moliyalashtirishga yo'naltirishdir. Ular quyidagilar hisobidan shakllantiriladi: - soliqlar; -yig'imlar; - davlat bojlari; - davlat korxonalarini sotib olishdan olingan summalar;-ijro etilgan korxonalar va respublika mulkchilik xo'jalik yurituvchi subyektlaridan

olingan daromadlar;- va hokazo. **Milliy moliya tarkibiga quyidagilar kiradi:**

a) respublika byudjeti;

b) davlat sug'urtasi;

d) davlat krediti;

e) respublika byudjetdan tashqari mablag'lar.

Respublika byudjet umumiy funksiyalarni bajarish uchun tuziladi. Uning resurslari davlat maqsadli kompleks dasturlarini moliyalashtirish, respublika funksiyalarni bajarish, qurolli kuchlar va davlat boshqaruv organlarini saqlash bilan bog'liq davlat xarajatlarini ta'minlash uchun mo'ljallangan. Respublika byudjet tufayli: - iqtisodiyotni barqarorlashtirish bo'yicha milliy chora-tadbirlarni amalga oshirish; - ijtimoiy sohani rivojlantirish; - ilgari tuzilgan xalqaro iqtisodiy va xalqaro shartnomalarni amalga oshirish; - tashqi chegaralarni himoya qilish; - qurolli kuchlarni saqlash.

Davlat sug'urtasi-bu pul mablag'lari shakllantiriladigan va aholini moddiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya qilish uchun sarflanadigan munosabatlar tizimi. Majburiy: - ijtimoiy sug'urta; - tibbiy sug'urta. Ijtimoiy sug'urta-bu moddiy ta'minotga bo'lgan konstitutsiyaviy huquqni amalga oshirish usuli – - fuqarolar, mehnat qobiliyatini tiklash va saqlash; - mehnat qobiliyatini yo'qotgan yoki unga ega bo'lmagan shaxslar. Ijtimoiy sug'urta fondlari: - to'lovlar (pensiya va nafaqalar); - xizmatlarni moliyalashtirish; - imtiyozlar berish.

Tibbiy sug'urta har qanday sababdan sog'lig'i yo'qolgan taqdirda aholini ijtimoiy himoya qilish shakli bo'lib, tibbiy yordam olish va sog'lig'ini saqlash bilan bog'liq xarajatlarni qoplash bilan bog'liq.

Davlat krediti-bu yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy boylikning bir qismi qiymatini ikkilamchi taqsimlash munosabati bo'lib, jamiyat ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Davlat kreditining o'ziga xos xususiyati uning: - qaytarish, - shoshilinchlik va – to'lov.

Qarzga olingan mablag'lar davlat organlari ixtiyoriga beriladi va odatda byudjet taqchilligini qoplashga yo'naltiriladi. Davlat kreditlarini to'lash va ular bo'yicha foizlarni to'lash manbai byudjet mablag'lari hisoblanadi.

Jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun davlat kreditidan foydalanishning obyektiv zarurati ushbu ehtiyojlarning kattaligi va davlatning ularni byudjet daromadlari hisobiga qondirish qobiliyati o'rtasidagi doimiy qarama-qarshilik bilan bog'liq. Respublika byudjetidan tashqari mablag'lar-bu davlat tomonidan jalb qilingan va operatsion mustaqillik asosida har tomonlama sarflanadigan moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash va ulardan foydalanish shakli.

Byudjetdan tashqari mablag'lar yordamida quyidagilar mumkin:

- mahalliy korxonalarni moliyalashtirish, subsidiyalash, kreditlash orqali ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir o'tkazish;

- atrof - muhitni ifloslantirganlik uchun maxsus manbalar va jarimalar hisobidan atrof-muhitni muhofaza qilish choralarini ko'rish; - nafaqalar, pensiyalar, subsidiyalar va ijtimoiy infratuzilmani moliyalashtirish orqali aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish; - kreditlar berish. Byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirish manbalari ko'p jihatdan ular yaratilgan vazifalarning tabiati va ko'lami bilan belgilanadi va nisbatan doimiy va vaqtinchalik xususiyatga ega.

Byudjetdan tashqari fondlarga sarflanadigan mablag'larni sarflash yo'nalishi ishlab chiqilayotgan va amalga oshirilayotgan dasturlarning aniq iqtisodiy mazmuni va shartlari bilan belgilanadi. Respublika darajada tashkil etilgan byudjetdan tashqari mablag'lar, qoida tariqasida, hududiy hokimiyat ixtiyoriga berilgan qismni ajratish bilan tavsiflanadi.

Bunga respublika, va mahalliy byudjetdan tashqari jamg'armalar tomonidan olinadigan soliqlar ulushini aniqlash orqali erishiladi. Ushbu tamoyilga muvofiq quyidagilar quriladi: - pensiya jamg'armasi, - davlat ijtimoiy sug'urta jamg'armasi; - respublika majburiy tibbiy sug'urta jamg'armasi.

Hududiy Moliya milliy moliya bilan bir xil vazifani bajaradi – moliyaviy resurslarni davlat ixtiyorida to'plash va ularni ma'muriy-hududiy ehtiyojlarni moliyalashtirishga yo'naltirish. **Ularga quyidagilar kiradi:** – hududiy byudjetlar va-byudjetdan tashqari fondlar (majburiy tibbiy sug'urtaning hududiy fondlari); - va hokazo. Hududiy moliya soliqlar, yig'imlar, jarimalar, mahalliy kreditlar, lotereyalar va boshqa manbalar hisobidan shakllantiriladi.

Mahalliy moliyaga quyidagilar kiradi:

- mahalliy byudjet mablag'lari;

-mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga tegishli munitsipal qimmatli qog'ozlar;

- boshqa moliyaviy vositalar. Mahalliy moliyani shakllantirish va ulardan foydalanish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- mustaqillik,

- davlat moliyaviy ko'magi; - oshkoralik. Mahalliy moliya bo'yicha mulkdorning huquqlari munitsipalitet aholisi nomidan mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari yoki to'g'ridan-to'g'ri munitsipalitet aholisi tomonidan ushbu subyektning Ustaviga muvofiq amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasining vazifasi ushbu subyektlar tomonidan ularning pul mablag'larini shakllantirish va ulardan ishlab chiqarish, savdo va moliyaviy faoliyatini amalga oshirish, foyda olish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash maqsadida pul oqimlarini samarali boshqarish asosida foydalanishdir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyasi davlatning moliya tizimidagi roli bo'yicha yetakchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. **Bu quyidagi omillarga bog'liq:**

- moliyaviy manbalar (foyda, amortizatsiya va boshqalar.) asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarda shakllanadi;

- xo'jalik yurituvchi subektlarning moliyaviy resurslari hajmi fuqarolarning kapital sifatida foydalaniladigan mablag'lari miqdoridan sezilarli darajada oshadi.

1. Byudjet-bu davlat hokimiyatining ishlashini ta'minlash uchun ta'lim va mablag ' sarflash shakli. Byudjet munosabatlarining obyektiv tabiati davlatga Yuklangan vazifalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan milliy daromadning ma'lum bir qismi davlat qo'lida to'planishi kerakligi bilan bog'liq.

Davlat-bu jamiyatni boshqarish, uning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tuzilmalarini himoya qilish funksiyalari yuklatilgan davlat muassasasi. Byudjet munosabatlarining o'ziga xos xususiyati bu munosabatlarning tengsiz xarakterga ega bo'lishida namoyon bo'ladi. Byudjet munosabatlariga qiymat qonuni, ya'ni ekvivalent almashinuv qonuni

bevosita ta'sir qilmaydi. Davlat boshqaruvining byudjet usullari majburiy xususiyatga ega va raqobat ta'siridan xoli.

O'zbekistonda byudjet munosabatlari ishtirokchilarining huquqiy maqomi quyidagilar bilan tartibga solinadi:

- O'zbekiston Respublikasining byudjet kodeksi (26.12.2013 yilda qabul qilingan, 01.01.2014 yildan kuchga kirgan);
- Federatsiya ta'sis subyektlari federal organlarining tegishli maxsus qonunlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish vakillik organlarining normativ-huquqiy hujjatlari;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari:
- O'zbekiston Respublikasi hukumatining normativ-huquqiy hujjatlari;
- respublika ijro etuvchi hokimiyat organlarining tegishli hujjatlari.

9.2. Byudjet tizimi tushunchasi

Byudjet tizimi barcha darajadagi byudjetlar, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari, byudjet tizimi byudjetlarini tuzish va tashkil etish prinsiplari, ular o'rtasida byudjet jarayoni mobaynida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar yig'indisini o'zida ifodalaydi. Moliya yili uchun byudjet tizimi byudjetlarini shakllantirish, tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash va ijro etish O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi - so'mda amalga oshiriladi.

Byudjet tizimi prinsiplari

Byudjet tizimi quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

byudjet tizimining yagonaligi;

byudjet tizimining O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi;

byudjet tizimi byudjetlarining balansliligi va o'zaro bog'liqligi;

byudjet tizimi byudjetlari daromadlarini prognoz qilish va xarajatlarini rejalashtirish;

byudjet tizimi byudjetlari mablag'laridan foydalanishning aniq yo'naltirilganligi va maqsadlilik xususiyati;

byudjet tizimi byudjetlarining mustaqilligi;

byudjet tizimi byudjetlari mablag'laridan foydalanishning natijadorligi;

kassaning yagonaligi;

byudjet jarayoni ishtirokchilarining javobgarligi;

ochiqlik.

Byudjet tizimining yagonaligi prinsipi

Byudjet hujjatlari va byudjet hisobotlarining shakllari, byudjet tasnifi yagona bo'lishi hamda byudjet tizimi byudjetlarining daromadlari va xarajatlarini shakllantirish hamda ijro etish, byudjet hisobini yuritish va byudjet hisobotini tuzishning yagona tartibini nazarda tutishi lozim.

Byudjet tizimining O'zbekiston Respublikasi

ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi prinsipi

Byudjet tizimi O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiq bo'lishi lozim.

Byudjet tizimi byudjetlarining balansliligi

va o'zaro bog'liqligi prinsipi

Byudjet tizimi byudjetlarida nazarda tutilgan xarajatlar hajmi ularning daromadlari va taqchillikni qoplash manbalari yig'indisining hajmiga muvofiq bo'lishi kerak.

Byudjet tizimi byudjetlarini tuzish va ijro etishda byudjetlarning mablag'lari mazkur byudjetlarning balansliligini ta'minlash uchun ular o'rtasida qayta taqsimlanishi mumkin.

Byudjet tizimi byudjetlari daromadlarini

prognoz qilish va xarajatlarini rejalashtirish prinsipi

Byudjet tizimi byudjetlarini tuzishda byudjet tasnifiga muvofiq, daromadlar ularning aniq manbalari bo'yicha prognoz qilinadi, xarajatlar esa yo'nalishlar bo'yicha rejalashtiriladi.

Byudjet tizimi byudjetlarining

iqtisodiy belgilar bo'yicha xarajatlari

Byudjet tizimi byudjetlarining iqtisodiy belgilar bo'yicha xarajatlari quyidagi xarajatlar guruhlarini o'z ichiga oladi:

birinchi guruh - ish haqi, pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar, kompensatsiya to'lovlari va kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam;

ikkinchi guruh - ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar;

uchinchi guruh - kapital qo‘yilmalar (rivojlanish davlat dasturlarida nazarda tutilgan aniq yo‘naltirilgan ro‘yxatlarga muvofiq);

to‘rtinchi guruh - boshqa xarajatlar.

Xarajatlar guruhlari bo‘yicha aniq moddalar byudjet tasnifiga muvofiq belgilanadi.

Davlat byudjeti taqchilligini qoplash manbalari tasnifi

Davlat byudjeti taqchilligini qoplash manbalari tasnifi ularni ichki va tashqi manbalar bo‘yicha guruhlashdan iborat bo‘ladi.

9.3. Byudjet sohasidagi vakolatlar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining byudjet sohasidagi vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

navbatdagi yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasini (bundan buyon matnda Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasi deb yuritiladi) va byudjetnomani ishlab chiqish jarayonini tashkil etadi hamda muvofiqlashtirib boradi;

birinchi va ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilar ro‘yxatini tasdiqlaydi;

Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasini va byudjetnomani ko‘rib chiqish hamda tegishli xulosa taqdim etish uchun O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;

byudjetnomani O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga taqdim etadi;

Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasini O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritadi;

davlat boshqaruvi organlarining Davlat byudjetini va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarini ijro etish borasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib boradi hamda nazorat qiladi;

Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni har chorakda ko‘rib chiqadi;

o‘tgan moliya yili uchun Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tashqi audit o‘tkazish hamda baholash uchun O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;

Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tasdiqlash uchun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalariga taqdim etadi;

O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan ajratiladigan mablag‘larga va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi takliflarni ko‘rib chiqadi;

O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risidagi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi qonun loyihasini O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasining tegishli xulosasi bilan birgalikda ko‘rib chiqish uchun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritadi;

O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining qo‘shimcha manbalaridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira jamg‘armasi mablag‘laridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi;

birinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovlariga O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan ajratiladigan mablag‘lar doirasida ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarga ajratiladigan byudjet mablag‘larining cheklangan miqdorlarini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasining
byudjet sohasidagi vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi:

O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasi va o‘rta muddatli davr uchun fiskal strategiya bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining loyihalari bo‘yicha tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlariga xulosa taqdim etadi;

vazirliklarning, davlat qo‘mitalarining, idoralarning hamda banklarning byudjet tizimi byudjetlari daromadlari va xarajatlari moddalarining maqsadli ijrosini boshlang‘ich ma’lumotlar bo‘yicha

nazorat qilish imkonini beruvchi axborot tizimlari va resurslaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ladi;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va Moliya vazirligining bank hisobvaraqlaridagi mablag‘larning qonuniy shakllantirilganligi, maqsadli hamda samarali sarflanishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi, shuningdek belgilangan tartibda tashkil etilgan boshqa jamg‘armalar mablag‘larining shakllantirilishi hamda ulardan foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari daromad qismining ijrosi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

byudjet tizimi byudjetlari mablag‘laridan maqsadli foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi yillik hisobot bo‘yicha tashqi auditni va baholashni amalga oshiradi hamda ular yuzasidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga xulosa taqdim etadi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi yillik hisobotni tashqi auditdan o‘tkazishni va baholashni amalga oshiradi hamda ular yuzasidan tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlariga xulosa taqdim etadi;

O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risidagi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi qonun loyihasi bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga xulosa taqdim etadi;

o‘z vakolatiga kiradigan masalalarga doir normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesining,
xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar
va shaharlar Kengashlarining byudjet sohasidagi vakolatlari

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlari:

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarini, tumanlar va shaharlar byudjetlarini tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga muvofiq ko'rib chiqadi va qabul qiladi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga muvofiq har chorakda ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi;

Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari, Toshkent shahrining shahar byudjeti hamda tumanlar va shaharlar byudjetlari daromadlarining prognozlarini ma'lumot uchun qabul qiladi;

Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahrining mahalliy byudjetlariga, tumanlar va shaharlar byudjetlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida qarorlar qabul qiladi;

tegishli byudjetlardan moliyalashtiriladigan hududiy byudjet mablag'larini taqsimlovchilarning byudjet mablag'laridan samarali foydalanilishi hamda erishilgan natijalar to'g'risidagi hisobotlarini eshitadi;

mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning stavkalarini qonunchilikda belgilangan miqdorlar doirasida belgilaydi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlaridan hamda Toshkent shahrining shahar byudjetidan tumanlar va shaharlar byudjetlariga ajratiladigan tartibga soluvchi byudjetlararo transfertlarning cheklangan miqdorlarini ko'rib chiqadi hamda tasdiqlaydi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlari

qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining,
viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar
hokimlarining byudjet sohasidagi vakolatlari

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlari:

tegishli byudjet loyihasini ishlab chiqish va uni ijro etish jarayonini tashkil etadi hamda muvofiqlashtirib boradi;

byudjet so‘rovi olinishiga qarab tegishli byudjetlarning loyihalarini tuzish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi, ularni tayyorlash tartibi va muddatlarini belgilaydi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti loyihasini, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlari loyihalarini tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesiga, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlariga ko‘rib chiqish va qabul qilish uchun taqdim etadi;

yili mobaynida Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlari parametrlariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi takliflarni ko‘rib chiqadi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesiga, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlariga tasdiqlash uchun taqdim etadi;

Davlat byudjetiga va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlariga tushumlar to‘liq va o‘z vaqtida tushishi ustidan nazoratni tashkil etadi;

byudjet mablag‘larining maqsadli sarflanishi ustidan nazoratni tashkil etadi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlaridan va Toshkent shahrining shahar byudjetidan, tumanlar va shaharlar byudjetlaridan hududiy byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarga byudjet so‘rovini tuzish uchun

ajratiladigan byudjet mablag'larining cheklangan miqdorlarini ko'rib chiqadi hamda tasdiqlaydi;

qonunchilikda belgilanadigan alohida soliqlar bo'yicha belgilangan stavkalarga pasaytiruvchi va oshib boruvchi koeffitsiyentlarni kiritish to'g'risida hududlarning faoliyatni amalga oshirish joyining xususiyatlarini inobatga olgan holda qarorlar qabul qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlari ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan vakolatlar bilan bir qatorda tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjetining, tumanlar va shaharlar byudjetlarining zaxira jamg'armalari mablag'laridan foydalanish to'g'risida qarorlar qabul qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlari ushbu moddaning birinchi va ikkinchi qismlarida ko'rsatilgan vakolatlar bilan bir qatorda mahalliy byudjetlarning parametrlarini hamda ularning ijrosi haqidagi hisobotlarni Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar xalq deputatlari Kengashlari tomonidan ko'rib chiqish hamda tasdiqlash jarayonining ommaviy axborot vositalarida yoritilishini ham ta'minlaydi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga:

navbatdagi yil uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining loyihalarini ko'rib chiqish hamda tegishli xulosani taqdim etish uchun;

o'tgan moliya yili uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi yillik hisobotni tashqi auditdan o'tkazish hamda baholash uchun yuboradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlari qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining

byudjet sohasidagi vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi:

Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasini va byudjetnomani ishlab chiqadi;

davlat maqsadli jamg‘armalarining byudjetlari loyihalarini, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining daromadlari va xarajatlarini ko‘rib chiqadi;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qonun loyihasini va byudjetnomani ko‘rib chiqish uchun taqdim etadi;

O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat bojxona qo‘mitasiga Davlat byudjetining daromadlari prognozini har chorakda yetkazadi;

birinchi va ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarga ular uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘larni taqsimlash, shuningdek navbatdagi yil uchun xarajatlar smetasini tuzish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalarni yuboradi;

o‘rta muddatli byudjetni tayyorlash jarayonini ikki bosqichda (tuzish va tayyorlash) amalga oshirish bo‘yicha yagona uslubiy qo‘llanmalar to‘plamini (sirkulyarni), shuningdek Davlat byudjetini shakllantirishda byudjetdan ajratiladigan mablag‘larning cheklangan miqdorlarini yetkazish hamda qayta ko‘rib chiqish tartibini ishlab chiqadi va tasdiqlaydi;

birinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarning takliflari asosida Davlat byudjeti to‘g‘risidagi Qonun qabul qilingan kundan e’tiboran bir oylik muddatda birinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilar uchun O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan ajratiladigan tasdiqlangan mablag‘lar doirasida ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarga ajratiladigan byudjet mablag‘larining cheklangan miqdorlarini tasdiqlash uchun O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritadi;

birinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarning takliflari asosida ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilar uchun tasdiqlangan byudjetdan ajratiladigan mablag‘larga o‘zgartirishlar kiritish

to‘g‘risidagi takliflarni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga ma’qullash uchun kiritadi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining, tumanlar va shaharlar byudjetlarining hududiy byudjet mablag‘larini taqsimlovchilar ro‘yxatini tasdiqlaydi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklariga mahalliy byudjetlarning loyihalarini tayyorlash bo‘yicha tavsiyalar yuboradi;

birinchi va ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarning xarajatlar smetalarini va jamlanma xarajatlar smetalarini, shtat jadvallarini, shuningdek ularga kiritilgan o‘zgartirishlarni ro‘yxatdan o‘tkazadi;

O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining xarajatlari yoyilmasiga moliya yili mobaynida o‘zgartirishlar kiritadi;

O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan ajratiladigan mablag‘larga va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlariga o‘zgartirishlar kiritish bo‘yicha takliflar taqdim etadi;

soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni ularning manbalari kesimida to‘liq va o‘z vaqtida tushishi ustidan monitoringni amalga oshiradi;

byudjet tizimi byudjetlarining mablag‘laridan maqsadli foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlar, shuningdek byudjet tashkilotlari hamda byudjet mablag‘lari oluvchilarning moliyaviy hisobotlari shakllarini va ularni taqdim etish tartibini tasdiqlaydi;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risida hisobot taqdim etadi;

byudjetdan tashqari maxsus hisobvaraqlarda zaxiralar tashkil etadi;

Davlat byudjetini ijro etish jarayonida unga tushumlarni ko‘paytirish bo‘yicha qo‘shimcha zaxiralarni aniqlaydi;

byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlarini maqbullashtirishni amalga oshiradi;

byudjet ssudalarini beradi;

davlat tomonidan mablag‘lar jalb qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining shartnomalari va davlat kafolatlarini ro‘yxatdan o‘tkazadi;

davlat qarzining hisobini va monitoringini yuritadi;

byudjet tizimi byudjetlarining kassa ijrosini yuritadi;

byudjet tizimi byudjetlarining Yagona g‘azna hisobvarag‘idagi va boshqa bank hisobvaraqlaridagi mablag‘larini boshqaradi;

byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarning tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalarini ro‘yxatdan o‘tkazadi;

byudjet tizimi byudjetlarida mablag‘lar nazarda tutilgan yuridik yoki jismoniy shaxslar nomidan va ularning topshirig‘iga ko‘ra to‘lovlarni amalga oshiradi;

byudjet tizimi byudjetlari ijrosining byudjet hisobini yuritadi va byudjet hisobotini qabul qiladi;

davlat qarzi bo‘yicha xizmat ko‘rsatadi, O‘zbekiston Respublikasining davlat kafolatlarini bajaradi;

O‘zbekiston Respublikasiga kelayotgan insonparvarlik yordami hamda texnik ko‘maklashish mablag‘lari hisobini yuritadi;

prognoz yil uchun Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining loyihalari hamda kelgusi ikki yilga oid byudjet mo‘ljallari, shuningdek Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlar O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalariga yuborilishidan oldin ularning jamoatchilik muhokamasini ta’minlaydi;

byudjet tizimi byudjetlari daromadlari va xarajatlarining balansliligiga ta’sir ko‘rsatuvchi normativ-huquqiy hujjatlarni moliyaviy hamda iqtisodiy ekspertizadan o‘tkazadi;

o‘z vakolatiga kiradigan masalalarga doir normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Hududiy moliya organlarining byudjet sohasidagi vakolatlari

Hududiy moliya organlari:

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlari loyihalarini tayyorlaydi hamda ularni tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimliklariga ko‘rib chiqish uchun kiritadi;

soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni ularning manbalari kesimida to‘liq va o‘z vaqtida tushishi ustidan monitoringni amalga oshiradi;

tegishli byudjetning ijro etilishi jarayonida unga tushumlarni ko‘paytirish bo‘yicha qo‘shimcha zaxiralarni aniqlaydi;

byudjet tashkilotlariga va byudjet mablag‘lari oluvchilarga ular uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘lar hajmlarini yetkazadi;

byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetalari va shtat jadvallarini hamda byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetalarini, shuningdek ularga kiritilgan o‘zgartirishlarni ro‘yxatdan o‘tkazadi;

tegishli byudjetlar parametrlariga moliya yili mobaynida o‘zgartirishlar kiritadi;

tegishli byudjetlarning mablag‘laridan maqsadli foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

yuqori turuvchi moliya organlariga hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashiga, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimliklariga tegishli byudjetning ijrosi to‘g‘risida har choraklik hisobotlarni taqdim etadi;

byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilar xarajatlarini maqbullashtirishni amalga oshiradi;

tegishli byudjetlar ijrosining byudjet hisobini yuritadi va byudjet hisobotini qabul qiladi;

mahalliy davlat hokimiyati organlarining tegishli byudjetlar daromadlari va xarajatlari balansliligiga ta’sir ko‘rsatuvchi normativ-huquqiy hujjatlarini moliyaviy va iqtisodiy ekspertizadan o‘tkazadi.

Davlat byudjeti daromadlari prognozini davlat soliq xizmati organlari va bojxona organlariga har chorakda tegishli ma’muriy-hududiy birliklar bo‘yicha yetkazadi;

byudjet ssudalarini beradi.

Hududiy moliya organlari qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Byudjet mablag'larini taqsimlovchilarning byudjet sohasidagi vakolatlari

Byudjet mablag'larini taqsimlovchilar:

byudjetdan ajratiladigan mablag'larni olish uchun byudjet so'rovlarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga taqdim etadi;

byudjet buyurtmalarini tuzish uchun ko'rsatkichlarni va materiallarni o'z tasarrufidagi tashkilotlarga yetkazadi;

xarajatlar smetalari va shtat jadvallarini tuzish uchun o'z tasarrufidagi tashkilotlarga ularning tegishli moliya yiliga byudjetdan ajratiladigan mablag'lari hajmlarini yetkazadi;

o'z tasarrufidagi tashkilotlarning xarajatlar smetalari va shtat jadvallarini, shuningdek ularga kiritilgan o'zgartirishlarni ro'yxatdan o'tkazadi;

tasdiqlangan xarajatlar smetalarini va jamlanma xarajatlar smetalarini, shtat jadvallarini, shuningdek ularga kiritilgan o'zgartirishlarni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etadi;

xarajatlar smetalari va shtat jadvallaridagi o'zgartirishlar to'g'risida o'z tasarrufidagi tashkilotlarni xabardor qiladi;

o'z tasarrufidagi tashkilotlarda byudjet hisobi yuritilishini tashkil etish va nazorat qilishni ta'minlaydi;

o'z tasarrufidagi tashkilotlardan moliyaviy hisobotlarni qabul qiladi;

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga tegishli davr uchun jamlanma moliyaviy hisobotlar taqdim etadi.

Byudjet mablag'larini taqsimlovchilar qonunchilikka muvofiq byudjet sohasida boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

9.4. O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjetini tuzish maqsadlari

O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjeti O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan moliya yili yakunlari bo'yicha tahliliy maqsadlar uchun hamda byudjet tizimi byudjetlarining barcha tushumlari va xarajatlarini hamda O'zbekiston Respublikasi

Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'larini, ular o'rtasidagi transfertlarni hisobga olmagan holda hisobga olib borish uchun tuziladi.

O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjeti tarkibi

O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjeti tarkibiga quyidagilar kiradi:

Davlat byudjeti;

davlat maqsadli jamg'armalarining byudjetlari;

byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari;

O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari.

O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjeti mablag'lari hisobidan shakllantiriladigan, biroq uning tarkibiga kirmaydigan jamg'armalarni tashkil etishga yo'l qo'yilmaydi.

Nazorat savollari

1. Davlat moliyasining tarkibi va mazmuni?
2. O'zbekiston respublikasi moliya tizimi (davlat moliya) o'z ichiga oladi?
3. Milliy moliya tarkibiga nimalar kiradi?
4. Byudjetdan tashqari mablag'lar yordamida nimalar mumkin?
5. Mahalliy moliyaga nimalar kiradi?
6. O'zbekistonda byudjet munosabatlari ishtirokchilarining huquqiy maqomi quyidagilar bilan tartibga solinadi?

10. DAVLAT BYUDJETI

10.1. Davlat byudjetining iqtisodiy mohiyati

Davlat byudjeti ikki ma'noda tushuniladi:

- iqtisodiy jihatdan-moliya (pul, qimmatbaho metallar, qimmatli qog'ozlar va boshqalar.) davlat ixtiyorida;

- huquqiy ma'noda, davlat daromadlari manbalari va yo'nalishlari, pul sarflash kanallari ko'rsatilgan holda tuzilgan, ma'lum bir vaqt uchun davlat daromadlari va xarajatlari smetasini o'z ichiga olgan qonun.

Davlat byudjeti hukumat tomonidan tuziladi va eng yuqori qonun chiqaruvchi organlar tomonidan tasdiqlanadi. Moliyaviy yil oxirida

O‘zbekiston hukumati byudjetning bajarilishi to‘g‘risida hisobot berishi kerak.

Davlat byudjeti (ingliz byudjetidan — sumka, hamyon) - bu daromadlarni yig‘ish va olingan mablag‘larni ma’lum bir davr uchun respublika yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining xarajatlarini qoplash uchun ishlatishning konsolidatsiyalangan rejasi.

Davlat byudjeti hukumat tomonidan tuziladi va oliy qonun chiqaruvchi organ tomonidan tasdiqlanadi. O‘zbekistonda davlat byudjeti loyihasi har yili oliy Majlis tomonidan muhokama qilinadi va qonun shaklida qabul qilinadi. Moliya yili yakunida o‘zbekiston Respublikasi hukumati byudjet ijrosi to‘g‘risida hisobot berishi shart.

Davlat byudjetining eng muhim qismlari uning daromad va xarajatlar qismidir. Daromad qismida byudjet mablag‘larining manbalari ko‘rsatilgan; xarajatlar qismida davlat tomonidan to‘plangan mablag‘lar qanday maqsadlarga yo‘naltirilganligi ko‘rsatilgan.

Daromad manbalari:

- jismoniy yoki yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar;
- davlat korxonalari faoliyatidan olingan daromadlar;
- davlat mulkini sotishdan olingan daromad;
- vaqtincha bo‘sh davlat pullarini qimmatli qog‘ozlar shaklida joylashtirishdan olingan daromadlar va boshqalar;
- davlat kreditlari (qimmatli qog‘ozlar, treasurypromissory yeslatmalar, va boshqalar.) aholi va tijorat korxonalaridan;
- qog‘oz va kredit pullarini chiqarish (qo‘shimcha chiqarish);
- xalqaro tashkilotlar va boshqa mamlakatlarning kreditlari.

Rivojlangan mamlakatlarda byudjetning xarajatlar qismi tarkibi quyidagi variantda keltirilgan:

ijtimoiy ehtiyojlar (barcha xarajatlarning kamida 50%);

mamlakatning mudofaa qobiliyatini saqlab qolish (taxminan 20% gacha);

davlat qarziga xizmat ko‘rsatish;

korxonalarga subsidiyalar berish;

infratuzilmani rivojlantirish (yo‘llar, aloqa, transport, tashqi energiya ta’minoti, obodonlashtirish va boshqalar). Byudjetning xarajatlar qismining tuzilishi vazifalarning dolzarbligi va ularni iqtisodiy siyosat

konsepsiyasiga muvofiq hal qilish yo'llari bilan belgilanadi. Byudjetning xarajatlar qismi davlatning ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlarini baholashga imkon beradi. Masalan, agar davlat byudjeti ta'lim va tibbiyotga katta davlat xarajatlarini o'z zimmasiga olsa, siyosatning ushbu yo'nalishlari hokimiyat uchun ustuvor ahamiyatga ega degan xulosaga kelish mumkin.

Byudjetning xarajatlar va daromad qismlari hajmidan kelib chiqib, ularning turlarini ajratish mumkin:

- byudjet profitsiti-byudjet daromadlari kutilgan xarajatlardan ko'p;
- muvozanatli byudjet-unda daromadlar taxminan hisoblangan xarajatlarga teng;
- kamomad byudjeti-xarajatlarni qoplash uchun mablag' yetarli emas; xarajatlar daromaddan ko'proq. Bunday holda, davlat kredit berishga majbur bo'ladi (ichki-o'z xalqidan yoki korxonalaridan; tashqi-boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlardan) yoki inflatsiya bilan to'la bo'lgan qo'shimcha pul berish (naqd pul berish).

Byudjet taqchilligi va profitsiti

Byudjetni tuzish va ijro etish jarayonida davlat, qoida tariqasida, uning daromadlari va xarajatlari qismlarining tengligiga erishishning iloji yo'qligiga duch keladi.

Davlat byudjeti daromad va xarajatlar qismlari o'rtasidagi nisbat variantlari.

Byudjet taqchilligini qoplash manbalari:

1. Davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish orqali firmalar va uy xo'jaliklaridan mablag'larni jalb qilish —> davlat qarzi oshadi, chunki davlatning obligatsiyalari va boshqa qarz majburiyatlarini sotib olgan shaxslar davlatga qarz berishgan va bir muncha vaqt o'tgach, bu pulni o'z kreditorlariga qaytarishlari shart.

Balansli byudjetByudjet taqchilligi

Byudjet profitsiti (ot fr. profit — pribыl)

Davlat byudjeti xarajatlari daromadlarga teng. Byudjetning eng maqbul holati. Davlat barcha turdagi soliqlar va to'lovlardan daromad olishi mumkin bo'lganidan ko'proq pul sarflashni rejalashtirganda yuzaga keladigan moliyaviy holat. Davlat barcha turdagi soliqlar va to'lovlardan

daromad olish mumkin bo‘lganidan kamroq mablag‘ sarflashni rejalashtirayotgan moliyaviy holat.

Agar davlat xarajatlarini moliyalashtirish xususiy investitsiyalarning qisqarishini qoplasa, davlat kreditlari iqtisodiyotga foydali ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu siyosat defitsit byudjetini moliyalashtirish deb nomlandi, bu xususiy investitsiyalar va iste’molning pasayishiga va shuning uchun bandlikning qisqarishiga qarshi muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

2. Davlat majburiyatlari evaziga ma’lum miqdordagi banknotalarni chiqaradigan va shu bilan pul muomalasi kanallariga qo‘shimcha pul massasini kiritadigan Markaziy bankning kreditlaridan foydalanish inflatsiya xavfini keltirib chiqaradi, chunki tovarlar va xizmatlarga qo‘shimcha talab yaratiladi. Agar inflatsiya tahdidli nisbatlarga ega bo‘lsa, shoshilinch ravishda byudjet xarajatlarini kamaytirish kerak.

Eng yaxshi byudjet profitsitdir. U qo‘shimcha pul zaxirasiga ega. Davlatning rivojlanish holatlari oldindan aytib bo‘lmaydigan bo‘lishi mumkin va zaxira yordam berishi mumkin.

O‘zbekistonda murakkab byudjet tizimi mavjud. U ikki darajadagi byudjetlar bilan ifodalanadi:

- O‘zbekiston Respublikasining respublika - Markaziy byudjeti;
- mahalliy-viloyatlar, avtonom viloyatlar, respublika ahamiyatiga ega shaharlar byudjetlari (respublika subyektlari);
- shaharlar, qishloq joylari va boshqalarning shahar-mahalliy byudjetlari. (ya’ni mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari).

Byudjetlararo munosabatlar turli darajadagi byudjetlar o‘rtasida rivojlanadi. Ularning maqsadi-turli mintaqalar byudjetlaridan mablag‘lar miqdorida ortiqcha tafovutning oldini olish. Byudjetlararo munosabatlarning mohiyati turli darajadagi byudjetlar o‘rtasida mablag‘larning harakati hisoblanadi. Byudjetlararo munosabatlarning asosiy turlarini ajratish mumkin:

- o‘tkazmalar-yuqori byudjetdan pastroqqa beg‘araz asosda moliyaviy yordam; yoki byudjetning ijtimoiy xarajatlari. Masalan, pensiya to‘lovlari federal byudjetdan amalga oshiriladi-bu transfer (byudjetning ijtimoiy xarajatlari).

- subsidiyalar-har qanday dasturlarni amalga oshirish uchun bir byudjetdan boshqasiga qo'shimcha to'lovlar. Masalan, Qrim Respublikasi yarim Orol hududida turizmni rivojlantirish dasturini qabul qildi. Ushbu dastur mintaqaviy va federal byudjetlardan moliyalashtiriladi. O'zbekiston byudjeti uchun bu xarajatlar subsidiya (qo'shimcha to'lov) hisoblanadi.

10.2. O'zbekistonda 2023 yilda davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari

1-ilova

O'zbekiston Respublikasining 30 yil 2022 dekabrdagi Qonuniga. ZRU-813

O'zbekiston Respublikasining 2023 yilgi konsolidatsiyalangan byudjetining qisqacha parametrlari va 2024-2025 yillardagi byudjet maqsadlari, mlrd. so'm

млрд. сўм

№	Birlashtirilgan byudjet daromadlari Davlat byudjeti daromadlari*	2023 yil uchun prognoz	byudjet uchun ko‘rsatmalari:	
			2024 yil	**2025** yil
I.	Davlat maqsadli jamg‘armalarining daromadlari*	**310 677,9**	**353 697,7**	**397 219,4**
1.	O‘zbekiston Respublikasi tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasiga tushumlar	232 107,1	269 965,6	309 829,9
2.	Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari hisobvaraqlariga tushumlar	41 250,7	46 793,8	50 609,2
3.	Birlashtirilgan byudjet xarajatlari	11 712,0	11 394,2	9 959,0
4.	Davlat byudjeti xarajatlari *	25 608,1	25 544,1	26 821,3
II.	Davlat maqsadli jamg‘armalarining xarajatlari	**343 212,6**	**387 197,1**	**428 363,7**
1.	O‘zbekiston Respublikasi tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larining sarflanishi	227 866,6	255 324,1	285 570,5
2.	Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari hisobvaraqlari mablag‘larining sarflanishi	70 212,9	77 565,2	85 342,8
3.	Tashqi qarz hisobidan davlat dasturlari bo‘yicha xarajatlar	11 712,0	17 474,6	17 765,5
4.	Davlat maqsadli jamg‘armalariga o‘tkazmalar	25 608,1	25 033,2	26 284,9
5.	Konsolidatsiyalangan byudjet balansi (profitsit +, defitsit -)	7 813,0	11 800,0	13 400,0
III.	Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari balansi (profitsit +, defitsit -)	**29 867,6**	**34 341,7**	**37 775,5**
IV.	Davlat qarzini to‘lash	**-32 534,7**	**-33 499,4**	**-31 144,3**
V.	Birlashtirilgan byudjet daromadlari	**-24 721,7**	**-16 129,9**	**-10 474,2**
VI.	Davlat byudjeti daromadlari*	19 173,7	31 498,8	26 657,5

4-ilova

O‘zbekiston Respublikasining 30 yil 2022 dekabrdagi Qonuniga. O‘RQ-813

O‘zbekiston Respublikasining 2023 yilgi respublika byudjeti daromadlari prognozi milliard so‘m

№	Ko‘rsatkichlar	Miqdori
O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining daromadlari		
1.	**To‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlar**	**47 127,1**
1.1.	Foyda solig‘i	37 140,4
	ulardan "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik kompaniyasi va "Olmaliq kon-metallurgiya kombinati"aksiyadorlik kompaniyasi tender bo‘yicha	*16 518,1*
1.2.	Shaxsiy daromad solig‘i	9 986,7
2.	**Bilvosita soliqlar**	**84 515,5**
2.1.	Qo‘shilgan qiymat solig‘i	63 775,4
2.2.	Aktsiz solig‘i	13 988,1
2.3.	Bojxona boji	6 752,0
3.	**Resurs to‘lovlari**	**14 780,1**
3.1.	Mineral ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ	14 780,1
4.	**Dividendlar**	**29 532,2**
	ulardan "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati va "Olmaliq kon-metallurgiya kombinati"aksiyadorlik jamiyati uchun	25 532,2
5.	Boshqa daromadlar va boshqa soliqsiz tushumlar	**7 488,0**

5-ilova

O‘zbekiston Respublikasining 30 yil 2022 dekabrdagi Qonuniga. ZRU-813

2023 yil uchun O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan birinchi darajali byudjet rahbarlariga ajratiladigan byudjet mablag‘larining maksimal hajmi

mln sum

№	Ko‘rsatkichlar	Сумма
	Respublika byudjetidan ajratilgan mablag‘lar,	
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	129 725 742,1
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari bo‘yicha xarajatlar	25 676 093,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonsruktsiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	8 982 332,4
	davlat maqsadli jamg‘armalariga o‘tkazmalar	27 401 986,0
	O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetlariga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga ajratiladigan o‘tkazmalarni tartibga solish	24 280 823,7
	taqsimlanadigan taqsimotlar	13 346 396,9
1.	**O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi**	**29 629 219,7**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	28 409 219,7
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	601 346,0
	xalq ta'limi sohasidagi islohotlarga ko‘maklashish jamg‘armasiga ajratilgan mablag‘lar	150 000,0
	Xalq ta'limi vazirligi tizimidagi muassasalarni sport anjomlari bilan jihozlash xarajatlari	62 079,0

	umumta'lim maktablarini milliy musiqa asboblari bilan ta'minlash xarajatlari	59 767,0
	maktablarda eskirgan kompyuter sinflarini yangilash xarajatlari	100 000,0
	Xalq ta'limi vaziri fondiga ajratilgan mablag‘lar,	150 000,0
	shu jumladan qayta taqsimlanadigan ajratmalar:	
	maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida kompyuter va IT texnologiyalari sohasida barcha zarur jihozlar bilan ta'minlangan 100 mingdan ortiq bepul klublar faoliyatini tashkil etish xarajatlari	79 500,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonsruktsiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	300 000,0
	respublika maqsadli kitob fondiga o‘tkazmalar	920 000,0
2.	**O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi**	**8 032 161,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	8 009 161,0
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	2 446 372,8
	Maktabgacha ta'limni rivojlantirish jamg‘armasiga ajratilgan mablag‘lar	127 000,0
	, shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	davlat-xususiy sheriklik asosida shakllantirilgan maktabgacha ta ' lim tashkilotlariga subsidiyalar	2 259 372,8
	bolalarni boshlang‘ich ta'limga majburiy bir yillik tayyorlash xarajatlari	60 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	23 000,0
3.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta maxsus ta'lim vazirligi**	**5 980 475,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	5 389 006,4
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	503 052,0
	, shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	oliy o‘quv yurtlari magistraturasida tahsil olayotgan barcha ayollarning shartnomaviy to‘lovlarini qaytarib bo‘lmaydigan asosda moliyalashtirish xarajatlari	200 000,0
	davlat-xususiy sheriklik va davlat oliy ta'lim	210 000,0

	tashkilotlarining arizalari asosida talabalar turar joyini qurish loyihalari uchun subsidiyalar	
	davlat-xususiy sheriklik asosida qurilgan yotoqxonalarda istiqomat qiluvchi talabalar uchun davlat hamkoriga ajratiladigan subsidiyalar	74 052,0
	shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	amaliyot davrida "yoshlar daftarchasi" ga kiritilgan yoshlar uchun asosiy hisoblangan qiymatdan ikki baravar ko‘p oylik subsidiyalar	19 000,0
	, obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	591 469,0
4.	**O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi**	**3 713 586,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	3 453 486,1
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	1 496 599,0
	bolalarni emlash bilan bog‘liq xarajatlar	200 000,0
	onalar va bolalar, reproduktiv yoshdagi ayollar salomatligini muhofaza qilish uchun zarur bo‘lgan dori-darmonlar va tibbiy mahsulotlar ("k" vitamini, sirt faol moddalar va boshqalar) bilan ta'minlash xarajatlari	31 500,0
	bolalar tibbiyot va tug‘ruq muassasalarida yuqori texnologiyali laboratoriya jihozlaridan to‘liq va samarali foydalanish uchun reaktivlar, sarf materiallari va texnik xizmat ko‘rsatish xarajatlari	8 800,0
	nefrologik va gemodializ yordami xarajatlari	79 292,0
	sensorinevral karlik yoki eshitish qobiliyatini yo‘qotgan bolalarda koxlear implantatsiya operatsiyasining xarajatlari	31 815,0
	buyrak va jigar transplantatsiyasi operatsiyasidan o‘tgan bemorlarni dori-darmon bilan ta'minlash xarajatlari	23 111,0
	noyob (etim) va boshqa irsiy genetik kasalliklarga chalingan bolalarga tibbiy va ijtimoiy yordam ko‘rsatish xarajatlari	35 525,0
	bolalar, shuningdek homilador ayollar, tug‘ish yoshidagi ayollar va emizikli onalar uchun profilaktik maxsus dori-darmonlarni bepul taqdim etish xarajatlari	145 200,0
	elektron sog‘liqni saqlash tizimini keng joriy etish, yagona milliy standartlar asosida integratsiyalashgan	50 000,0

	axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalarini yaratish xarajatlari	
	fizioterapiya uskunalarini jihozlash xarajatlari	104 760,0
	orqa miya mushaklari atrofiyasi tashxisi qo‘yilgan kasal bolalarga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish va dori-darmonlarni bepul yetkazib berish xarajatlari	118 000,0
	tibbiy va tibbiy sifatni yanada yaxshilash bo‘yicha chora-tadbirlarni moliyalashtirish xarajatlari nogironlarga ko‘rsatilayotgan ijtimoiy xizmatlar	12 446,0
	qon xizmati muassasalarini qon tarkibiy qismlari zaxirasini yaratish uchun zarur miqdordagi qon idishlari bilan ta'minlash xarajatlari	10 000,0
	Har yili 1000 okluderni sotib olish xarajatlari	23 000,0
	endokrin kasalliklarning oldini olish, erta tashxislash va davolash bo‘yicha tadbirlarni moliyalashtirish xarajatlari	97 100,0
	gematologiya va transfuziologiya xizmatlarini rivojlantirish va onkogematologik va davolab bo‘lmaydigan kasalliklarga chalingan shaxslarni yanada qo‘llab-quvvatlash xarajatlari	100 000,0
	"C" va "B" virusli gepatitlarini erta tashxislash va maxsus antiviral davolashni tashkil etish xarajatlari	23 900,0
	narkologiya muassasalarini tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlash xarajatlari	24 450,0
	, shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	onkologik yordamni takomillashtirish va onkologik xizmatlarni yanada rivojlantirish bilan bog‘liq xarajatlar	137 500,0
	onkogematologik va davolab bo‘lmaydigan kasalliklarga chalingan shaxslarni reabilitatsiya qilishga ko‘maklashish uchun fondga ajratilgan mablag‘lar	180 000,0
	iqtidorli va malakali tibbiyot mutaxassislarini qo‘llab-quvvatlash va tibbiyot muassasalariga jalb etish uchun fondga ajratilgan mablag‘lar	50 000,0
	yangi tug‘ilgan chaqaloqlarda eshitish buzilishlarini erta aniqlash uchun tibbiy asbob-uskunalar sotib olish xarajatlari	10 200,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	260 100,8
5.	**O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi**	**722 691,1**
	shu jumladan:	

	joriy xarajatlar	593 148,1
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	53 779,1
	bolalar musiqa va san'at maktablari, madaniyat markazlarini milliy cholg'u asboblari bilan ta'minlash xarajatlari	6 779,1
	Madaniyat vazirligining byudjetdan tashqari jamg'armasi mablag'larini shakllantirish	47 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo'yilmalar	129 543,0
6.	**O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi**	**1 036 259,2**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	273 113,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo'yilmalar	13 145,5
	fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash fondiga o'tkazmalar	750 000,0
7.	**O'zbekiston Respublikasi uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligi**	**1 272 008,7**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	19 508,7
	obektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo'yilmalar	250 000,0
	ulardan:	
	issiqlikni qurish, rekonstruksiya qilish va modernizatsiya qilish xarajatlari	250 000,0
	ta'minot obyektlari suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg'armasiga o'tkaziladi	1 002 500,0
8.	**O'zbekiston Respublikasi uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligi**	**657 118,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	457 118,8
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo'yilmalar	
	ulardan:	94 030,0
	issiqlikni qurish, rekonstruksiya qilish va modernizatsiya qilish xarajatlari	16 700,0
	ta'minot obyektlari suv ta'minoti va kanalizatsiya	77 330,0

	tizimlarini rivojlantirish jamg‘armasiga o‘tkaziladi	
9.	**O‘zbekiston Respublikasi uy-joy kommunal xo‘jaligi vazirligi**	**3 382 371,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	2 317 371,8
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	1 809 280,0
	paxta xomashyosi ishlab chiqaruvchilar tomonidan tomchilatib sug‘orishni joriy etish xarajatlarining bir qismini qoplash xarajatlari	260 000,0
	Amudaryo daryosidagi Taxiatash gidroelektr majmuasining yuqori oqimidagi loyni drenajlar yordamida tozalash xarajatlari	30 000,0
	suv xo‘jaligi nasos stansiyalari tomonidan elektr energiyasini iste'mol qilish xarajatlari	1 349 280,0
	tizim, shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	paxta xomashyosi va g‘alla ekinlari ishlab chiqaradigan fermer xo‘jaliklarining nasos agregatlari tomonidan iste'mol qilinadigan elektr energiyasi xarajatlarini qoplash uchun subsidiyalar	170 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	1 065 000,0
10.	**O‘zbekiston Respublikasi energetika vazirligi**	**70 473,3**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	70 473,3
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
11.	**O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi**	**5 195 039,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	210 599,8
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	54 058,3
	mahalliy yo‘nalishlarga parvozlar uchun chiptalar narxining bir qismini qoplash uchun aviatashuvchilarga subsidiyalar	30 000,0
	Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatida yashovchi pensionerlar, nafaqa oluvchilar va nogironlar uchun 50 foiz chegirmali chiptalarni sotishdan tushgan temir yo‘l va aviatashuvchilarga yetkazilgan zararni	20 000,0

	qoplash xarajatlari	
	Farg‘ona shahridan Sox tumaniga kichik havo transporti qatnovlari natijasida yetkazilgan zararni qoplash xarajatlari	4 058,3
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	304 000,0
	magistral yo‘llarni rivojlantirish uchun Trast fondiga o‘tkazmalar	4 680 440,0
12.	**O‘zbekiston Respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish Davlat qo‘mitasi**	**278 398,2**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	193 398,2
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	179 562,8
	Qo‘mitadagi tahliliy laboratoriyalarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash xarajatlari	35 000,0
	yovvoyi tabiat, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va chiqindilarni yo‘q qilish joylari davlat kadastrini yuritish uchun tizim xarajatlari	5 505,0
	qo‘mitada qo‘riqlanadigan hududlarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash xarajatlari	19 000,0
	tizim, shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	aholi punktlarida sanitariya tozalash va tozalikni tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlar	120 057,8
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	85 000,0
13.	**O‘zbekiston Respublikasi Geologiya va Mineral resurslar davlat qo‘mitasi**	**1 116 810,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	1 110 377,0
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	1 090 000,0
	qidiruv ishlari uchun subsidiyalar	1 090 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	6 433,0
14.	**O‘zbekiston Respublikasi pillachilik va Jun sanoatini rivojlantirish qo‘mitasi**	**176 805,1**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	176 805,1

	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	163 220,0
	ipak qurti (xom ipak qurti)pillalarini yetishtirish bilan shug‘ullanadigan uy ishchilariga subsidiyalar	120 220,0
	yaylovlarda kon va vertikal quduqlar va nasos stansiyalarini qurish va rekonstruksiya qilish xarajatlarining bir qismini qoplash uchun subsidiyalar	20 000,0
	tomchilatib sug‘orish tizimlarini joriy etish va suv olish uchun quduqlar qurish uchun subsidiyalar, shuningdek tut plantatsiyalarida daryolar, kanallar va boshqa suv omborlaridan suv olish uchun nasos stansiyalari	20 000,0
	Qorako‘l va Qorako‘l eksportida qorako‘lchilik subyektlari uchun subsidiyalar	3 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
15.	**O‘zbekiston Respublikasi sportni rivojlantirish vazirligi**	**1 218 692,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	818 692,4
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	607 100,0
	Olimpiya o‘yinlariga samarali tayyorgarlik uchun xarajatlar	220 000,0
	Paralimpiya o‘yinlariga samarali tayyorgarlik uchun xarajatlar	34 000,0
	sport va ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlari taqvimiga kiritilgan tadbirlar uchun xarajatlar	223 000,0
	yurish, yugurish, mini-futbol, velosiped, badminton, stritbol va "mashq"kabi sport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish xarajatlari.	50 000,0
	sport maktablarini zamonaviy asbob-uskunalar, dori-darmonlar va reabilitatsiya muassasalari bilan jihozlash, zamonaviy o‘quv adabiyotlarini nashr etish va sotib olish, sport maktablari o‘quvchilari (terma jamoalari) uchun maxsus sport formasi (jihozlari) bilan ta'minlash xarajatlari	35 000,0
	"besh tashabbus Olimpiadasi"doirasida sport musobaqalarini tizimli tashkil etish va o‘tkazish xarajatlari	35 000,0

	"Kurash" xalqaro assotsiatsiyasi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash xarajatlari	10 100,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	400 000,0
16.	**O‘zbekiston Respublikasi turizm va madaniy meros vazirligi**	**363 353,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	260 075,9
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	158 850,0
	madaniy meros obyektlarini tiklash va tiklash, shuningdek arxeologik ishlar uchun xarajatlar	150 000,0
	davlat muzeylarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash xarajatlari	8 850,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	23 278,0
	turizmni qo‘llab-quvvatlash fondiga o‘tkazmalar	80 000,0
17.	**O‘zbekiston Respublikasi sanoat xavfsizligi Davlat qo‘mitasi**	**14 142,7**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	14 142,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
18.	**O‘zbekiston Respublikasi o‘rmon xo‘jaligi Davlat qo‘mitasi**	**184 255,3**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	183 550,3
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	138 000,0
	sug‘oriladigan yerlarning shamol eroziyasidan va suv xo‘jaligi obyektlarida qum harakatidan himoya plantatsiyalarini yaratish xarajatlari	88 000,0
	"Yashil Makon" milliy loyihasi doirasidagi xarajatlar	50 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	705,0
19.	**O‘zbekiston Respublikasi veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish Davlat qo‘mitasi**	**665 563,5**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	658 513,5

	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	532 000,0
	qo‘shilgan qiymat solig‘ini to‘lovchi chorvachilik, parrandachilik va baliqchilik xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan va sotiladigan mahsulotlar uchun subsidiyalar	400 000,0
	uy hayvonlarini emlash xarajatlari	125 000,0
	Qoraqalpog‘iston Respublikasi fermer xo‘jaliklari tomonidan naslli qoramol, qo‘y va echki, naslli baliq va tovuq sotib olish uchun subsidiyalar	6 500,0
	shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	qurg‘oqchil va yaylov yerlarida tomchilatib sug‘orish texnologiyalarini joriy etish xarajatlari	500,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	7 050,0
20.	**O‘zbekiston Respublikasi monopoliyaga qarshi qo‘mitasi**	**10 175,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	10 175,4
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
21.	**O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi**	**11 020,2**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	11 020,2
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
22.	**O‘zbekiston Respublikasi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi**	**478 080,6**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	15 080,6
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
	Bandlikka ko‘maklashish Davlat jamg‘armasiga o‘tkazmalar	255 000,0
	jamoat ishlari fondiga o‘t	208 000,0
23.	**O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi**	**197 654,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	197 654,4
	ulardan:	

	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	10 000,0
	aholini ro‘yxatga olish va qishloq xo‘jaligi sohasidagi ishlarni tashkil etish xarajatlari	10 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
24.	**O‘zbekiston Respublikasi qurilish vazirligi**	**232 014,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	82 014,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	150 000,0
25.	**O‘zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirligi**	**765 417,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	630 417,9
	ulardan:	
	O‘zbekiston Respublikasining chet yeldagi elchixonalari va konsullik muassasalarini saqlash xarajatlari	448 521,0
	shu jumladan:	
	konsullik yig‘imlari hisobiga hosil bo‘lgan mablag‘lar*	101 443,5
	O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan ajratiladigan mablag‘lar	347 077,6
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	18 700,0
	O‘zbekiston Respublikasi delegatsiyalarining xorijiy mamlakatlarga tashrifi, shuningdek, xorijiy delegatsiyalar, hukumat va siyosiy arboblarni qabul qilish bilan bog‘liq xarajatlar	18 700,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	135 000,0
26.	**O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi**	**931 153,1**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	931 153,1
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	712 380,0
	O‘zbekiston Respublikasi delegatsiyalarining xorijiy mamlakatlarga tashrifi, shuningdek, xorijiy delegatsiyalar, hukumat va siyosiy arboblarni qabul qilish bilan bog‘liq xarajatlar	23 100,0
	eksportni rivojlantirish agentligi tomonidan eksportni rag‘batlantirish va rag‘batlantirishni kuchaytirish uchun	178 780,0

	byudjetdan ajratilgan mablag‘lar	
	eksport paytida transport xarajatlarining bir qismini qoplash xarajatlari	418 200,0
	eksport qiluvchilardan sug‘urta xizmatlari uchun garov sifatida foydalanishda sug‘urta mukofoti xarajatlarini qoplash uchun byudjetdan ajratilgan mablag‘lar	42 300,0
	standartlar va yuqori aniqlikdagi o‘lchash vositalarini sotib olish narxi	50 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
27.	**O‘zbekiston Respublikasi axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi**	**183 654,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	183 654,4
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	4 900,0
	yosh mutaxassislarning xalqaro IT sertifikatlarini olish xarajatlarining bir qismini qoplash xarajatlari	3 900,0
	"Obuna" yagona elektron platformasi orqali bosma nashrlarga obuna bo‘lish narxining bir qismini qaytarish (naqd pul) xarajatlari	1 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
28.	**O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi**	**214 785,5**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	214 785,5
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
29.	**O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy rivojlanish va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi**	**16 157 367,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	14 957 367,8
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	14 200 000,0
	zararlarni qoplash va ichki bozorda tabiiy gazni ulgurji sotib olish va sotish bo‘yicha ixtisoslashgan kompaniyaning joriy faoliyatini moliyalashtirish	14 200 000,0

	xarajatlari	
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
	aholini tadbirkorlikka jalb qilish jamg‘armasiga o‘tkazmalar	300 000,0
	biznesni qo‘llab-quvvatlash Davlat jamg‘armasiga o‘tkazmalar	900 000,0
30.	**O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi**	**73 343 525,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	15 378 665,5
	ulardan:	
	aholini uy-joy bilan ta'minlash dasturlarini moliyalashtirish xarajatlari	1 100 000,0
	davlat qarziga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha foizlarni to‘lash xarajatlari	6 685 579,1
	byudjet taqchilligini qoplash yoki davlat dasturlarini moliyalashtirish uchun jalb qilingan xorijiy valyutadagi mablag‘larning valyuta xatarlarini boshqarish maqsadida amalga oshirilgan xedjlash operatsiyalari xarajatlari	59 649,5
	byudjetdan tashqari pensiya jamg‘armasining ijtimoiy xarajatlari	5 569 812,2
	Xalk Bank filiallari xizmatlarini to‘lash uchun bolali oilalarga nafaqalar to‘lash, bolalarni parvarish qilish bo‘yicha nafaqalar va moddiy yordam xarajatlari	31 373,0
	qayta tiklanadigan energiya qurilmalarini sotib olish xarajatlarining bir qismini qoplash uchun ajratilgan mablag‘lar	29 277,9
	lizing bo‘yicha foizlarni qoplash xarajatlari va qishloq xo‘jaligi korxonalariga qishloq xo‘jaligi texnikasini sotib olish uchun berilgan kreditlar	60 000,0
	qishloq xo‘jaligini Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasiga moliyaviy kamomadni bartaraf etish uchun jalb qilingan mablag‘larning foiz stavkalari, shu jumladan byudjet krediti va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlarini moliyalashtirish uchun tijorat banklariga joylashtirilgan resurslar, shuningdek paxta xom ashyosini mashinada yig‘ish xarajatlarining bir qismi	1 105 846,0

	o‘rtasidagi salbiy farqni qoplash uchun mablag‘lar	
	olti oy davomida doimiy ish bilan ta'minlangan 25 yoshgacha bo‘lgan xodimlar uchun ish beruvchilar tomonidan to‘lanadigan ijtimoiy soliq miqdori bo‘yicha xarajatlar	27 000,0
	"Ipoteka Bank"ATB subordinatsiyalangan qarzini taqsimlash	297 500,0
	Moliya vazirligi va uning tarkibiga kiruvchi tashkilotlarning joriy xarajatlari va boshqa	412 627,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	2 961 593,7
	shu jumladan qayta taqsimlanadigan xarajatlar:	
	maxsus iqtisodiy zonalar, kichik sanoat zonalari, yoshlar sanoat va biznes zonalarining tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini, shuningdek xorijiy va mahalliy to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etgan yirik ishlab chiqarish loyihalarini ta'minlash xarajatlari	1 500 000,0
	shu jumladan davlat-xususiy sheriklik asosida loyihalarni moliyalashtirish xarajatlari	*200 000,0*
	dasturlarni moliyalashtirish xarajatlari	296 550,0
	turistik obyektlar atrofidagi yer uchastkalarini, suv va yo‘l infratuzilmasini yaxshilash xarajatlari ostida	280 000,0
	Yangi O‘zbekiston massivlarida qurilayotgan infratuzilma obyektlari uchun xarajatlar	697 083,7
	keyingi yillarda loyihalash va tadqiqot ishlari uchun xarajatlar	87 960,0
	kreditorlik qarzlari va boshqa xarajatlar	100 000,0
	byudjetdan tashqari pensiya jamg‘armasiga o‘tkazmalar	**15 000 000,0**
	ta'lim kreditlarini moliyalashtirish fondiga o‘tkazmalar	**1 700 000,0**
	davlat tibbiy sug‘urta fondiga o‘tkazmalar	**676 046,0**
	O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetlariga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga ajratiladigan normativ o‘tkazmalar	**24 280 823,7**
	qayta taqsimlanadigan xarajatlar	**13 346 396,9**
	mahallalar infratuzilmasini yaxshilash uchun ajratilgan mablag‘lar	3 908 351,3

	ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va nafaqalarni, shuningdek xizmatlarning ayrim turlari uchun tariflarni oshirish bilan bog‘liq xarajatlar	3 797 871,6
	onalik nafaqalarini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar byudjet tashkilotlari xodimlari	665 000,0
	byudjet mablag‘lari hisobidan xususiy sektorda ishlaydigan ayollar uchun onalik nafaqalarini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar	300 710,0
	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining topshirig‘iga asosan hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish xarajatlari	3 500 000,0
	xalqaro va xorijiy davlat moliya tashkilotlari tomonidan o ' zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bo ' yicha taqdim etilgan kreditlar (kreditlar) orqali amalga oshirilgan va keyinchalik O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetidan qaytarilgan loyihalar bo ' yicha qo ' shilgan qiymat to ' lovlari va aktsiz tolovlari boyicha tolovlar bilan bogliq xarajatlar	142 903,5
	O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi	120 063,6
	shu jumladan:	100 000,0
	joriy xarajatlar	523 496,9
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	50 000,0
	O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy rivojlanish va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi	100 000,0
	shu jumladan:	50 000,0
	joriy xarajatlar	40 000,0
	ulardan:	48 000,0
31.	**O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi**	**1 522 703,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	1 522 703,0
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	50 000,0
	ma'muriy-hududiy birliklarning chegaralarini aniqlash, yer resurslarini inventarizatsiya qilish va yaylovlar va pichanzorlarni geobotanik tadqiqotlar o‘tkazish xarajatlari	50 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
32.	**O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi**	**1 948 979,0**

	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	1 468 979,0
	ulardan:	
	O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira fondi	800 000,0
	rivojlanish dasturlari bo‘yicha xarajatlar	187 000,0
	Madaniyat va san'atni rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘larini shakllantirish	165 000,0
	chet tillarni o‘rganishni ommalashtirish agentligining byudjetdan tashqari jamg‘armasi mablag‘larini shakllantirish	22 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
	jismoniy va yuridik shaxslarga davlat ehtiyojlari uchun yer uchastkalarini olib qo‘yish munosabati bilan yetkazilgan zararni qoplash uchun markazlashtirilgan fondga o‘tkazmalar	480 000,0
33.	**O‘zbekiston Respublikasi prezidenti ma'muriyati**	**1 199 844,5**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	989 844,5
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	20 000,0
	O‘zbekiston Respublikasi axborot sohasi va ommaviy kommunikatsiyalarni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasiga ajratilgan mablag‘lar	20 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	210 000,0
34.	**O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi**	**267 099,1**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	67 099,1
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
	Yel-Yurt Umidi fondiga o‘tkazmalar	200 000,0
35.	**O‘zbekiston Respublikasi hisob palatasi**	**69 004,3**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	69 004,3
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	

36.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati**	**92 798,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	92 798,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
37.	**O‘zbekiston Respublikasi oliy Majlisining Qonunchilik palatasi**	**394 533,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	394 533,0
	bundan:	
	O‘zbekiston Respublikasi oliy Majlisi huzuridagi nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo‘llab-quvvatlash jamoat fondi	226 490,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
38.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining inson huquqlari bo‘yicha komissari (Ombudsman)**	**16 438,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	16 438,8
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
39.	O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining bola huquqlari bo‘yicha komissari (bola Ombudsmani)	**1 300,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	1 300,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
40.	**O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi**	**1 504 225,7**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	1 413 925,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	90 300,0
41.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi**	**1 185 365,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	1 093 665,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruktsiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	91 700,0
42.	**O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi**	**8 815,7**

	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	8 815,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruktsiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
43.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi**	**35 058,6**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	35 058,6
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
44.	**O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi**	**23 627,7**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	23 627,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
45.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi**	**16 466,1**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	16 466,1
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
46.	**O‘zbekiston Respublikasi korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi**	**555 941,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	487 941,4
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash	68 000,0
47.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi**	**33 678,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	33 678,9
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
48.	**O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi**	**665 225,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	365 225,8
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	300 000,0
49.	**O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi**	**13 597,2**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	13 597,2

	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
50.	**O‘zbekiston Respublikasi korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi**	**187 229,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	127 547,1
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash	
	O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi	53 163,0
	shu jumladan:	53 163,0
	joriy xarajatlar	59 681,9
51.	**O‘zbekiston Respublikasi kinematografiya agentligi**	**125 820,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	109 820,4
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	97 000,0
	davlat buyurtmasi asosida milliy kino ishlab chiqarishni tashkil etish xarajatlari	70 000,0
	milliy miqyosda ishlaydigan telekanallarga milliy seriallar ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun subsidiyalar	12 000,0
	"Ipak yo‘li marvaridi"Toshkent xalqaro festivali uchun xarajatlar	10 000,0
	O‘zbekistonda filmlar ishlab chiqargan xorijiy kinokompaniyalar xarajatlarining bir qismini qoplash xarajatlari	5 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	16 000,0
52.	**O‘zbekiston Respublikasi karantin va o‘simliklarni himoya qilish agentligi**	**102 285,2**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	102 285,2
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	61 000,0
	chigirtka va zararkunandalarga qarshi kurashish, shuningdek favqulodda vaziyatlarda ekinlarning saqlanishini ta'minlash bilan bog‘liq xarajatlar	50 000,0
	tutga qarshi kurash choralari uchun xarajatlar	11 000,0
	yong‘in, obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya	

	qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
53.	**O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi strategik islohotlar agentligi**	**35 814,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	35 814,9
	loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
54.	**Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi**	**65 721,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	65 721,8
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	45 000,0
	Ma'naviyat va ijodkorlikni qo‘llab-quvvatlash maqsadli jamg‘armasiga byudjetdan ajratilgan mablag‘lar	45 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
55.	**O‘zbekiston Respublikasi Gidrometeorologiya xizmati markazi**	**166 553,7**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	165 973,7
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	580,0
56.	**O‘zbekiston Respublikasi inson huquqlari bo‘yicha Milliy markazi**	**13 391,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	13 391,8
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
57.	**O‘zbekiston Respublikasi yoshlar ishlari agentligi**	**374 923,6**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	374 923,6
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	200 000,0
	bandlikka ko‘maklashish va yoshlarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirish uchun subsidiyalar	150 000,0
	"Zakovat" intellektual klubi xarajatlari	50 000,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	

58.	**O‘zbekiston Respublikasi Mahalla va keksa avlodni qo‘llab-quvvatlash vazirligi**	**87 608,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	87 608,9
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	76 000,0
	Nuroniy jamg‘armalarini shakllantirish	50 000,0
	Obod va xavfsiz Mahalla fondini shakllantirish	26 000,0
	Obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar fondi	
59.	**O‘zbekiston Respublikasi oila va ayollar Davlat qo‘mitasi**	**92 782,2**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	42 782,2
	ulardan:	
	rivojlanish dasturlari uchun xarajatlar	13 700,0
	"Oila va xotin-Qizlar" ilmiy-tadqiqot institutining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, xodimlarni moddiy qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, ilmiy-amaliy loyihalar uchun xarajatlar	13 700,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
	ayollar va oilani qo‘llab-quvvatlash Davlat Trast fondiga o‘tkazmalar	50 000,0
60.	**O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi**	**363 310,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	322 738,5
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	40 571,5
61.	**O‘zbekiston badiiy akademiyasi**	**111 404,4**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	108 223,4
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	3 181,0
62.	**O‘zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi**	**150 000,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	150 000,0

	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
63.	**"Soglom Avlod uchun" xalqaro nodavlat xayriya jamg‘armasi**	**660,0**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	660,0
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
64.	**Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi**	**8 211,8**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	8 211,8
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	
65.	**Boshqa tashkilotlar**	**36 062 585,9**
	shu jumladan:	
	joriy xarajatlar	34 665 585,9
	obyektlarni loyihalash, qurish (rekonstruksiya qilish) va jihozlash uchun kapital qo‘yilmalar	1 397 000,0

* Ushbu mablag‘lar O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirligining davlat moliyasini boshqarish axborot tizimiga konsullik yig‘imlari shakllantirilganligi sababli byudjet tizimi byudjetlarining xarajatlari sifatida kiritilmaydi.

Nazorat savollari

1. Davlat byudjetining iqtisodiy mohiyati?

2. Byudjetning xarajatlar va daromad qismlari hajmidan kelib chiqib, ularning qanday turlarini ajratish mumkin?

3. Davlat byudjeti daromad va xarajatlar qismlari o‘rtasidagi nisbati variantlar?

4. Byudjet taqchilligini qoplash manbalari?

5. O‘zbekistonda qanday byudjet tizimi mavjud?

6. O‘zbekistonda 2023 yilda davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari?

11. UY XO‘JALIGI MOLIYASI

11.1. Moliya tizimida uy xo‘jaliklarining roli

Makroiqtisodiy tahlilda uy xo‘jaligi deganda birgalikda iqtisodiy qarorlar qabul qiladigan odamlar guruhi tushuniladi. Iqtisodiy munosabatlar tizimida uy xo‘jaliklari alohida ahamiyatga ega, chunki ular xususiy ishlab chiqarish omillarining egalari hisoblanadi. Iqtisodiy tizimda uy xo‘jaliklari quyidagi rollarni o‘ynaydi:

a) bozorda firmalar tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning xaridorlari sifatida harakat qilish;

b) bir xil firmalarni ishlab chiqarish omillari bilan ta’minlash;

d) ular Real va moliyaviy aktivlarni sotib olish orqali iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan umumiy daromadning bir qismini tejashadi.

Iqtisodiy munosabatlar xilma-xil bo‘lib, ular reproduktiv jarayonning barcha bosqichlarida, boshqaruvning barcha darajalarida mavjud. Shu bilan birga, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning har qanday sohasida doimiy ravishda yuzaga keladigan bir hil iqtisodiy munosabatlar mustaqil iqtisodiy kategoriya mazmunini tashkil etadi. Ushbu toifalardan biri uy xo‘jaliklari moliyasi bo‘lib, u obyektiv xarakterga ega va o‘ziga xos ijtimoiy maqsadga ega bo‘lgan Real iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Ma’lumki, moliyaviy munosabatlar, qoida tariqasida, pul xarakteriga ega. Naqd pul oqimi va (yoki) ularning ekvivalentlari uchun hech qanday shart bo‘lmagan joyda moliyaviy munosabatlar mavjud emas (bu holda biz ba’zi bir aniq operatsiyalardan, masalan, barter shartnomalari bilan amalga oshirilgan operatsiyalardan mahrum bo‘lamiz). Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo‘jaligini yuritish puldan foydalanmasdan mumkin emas, ya’ni uy xo‘jaliklari darajasida moliyaviy munosabatlarning paydo bo‘lishi uchun haqiqiy asos mavjud. Biroq, ma’lumki, barcha pul munosabatlarini moliyaviy deb hisoblash mumkin emas. Bularga, masalan, uy xo‘jaligi doimiy ravishda kiradigan birja munosabatlari (T – D – T) kirishi mumkin emas. Shuning uchun, bu shubhasiz bo‘lmasa-da, faqat pul mablag‘larini shakllantirish va taqsimlashdan kelib chiqadigan pul munosabatlari moliya deb hisoblanishi mumkin deb hisoblaydigan bir qator iqtisodchilarning pozitsiyasi juda asosli ko‘rinadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo‘jaligi moliyaviy munosabatlardan tashqarida bo‘lishi mumkin emas, u doimiy ravishda uy

sharoitida ham, uy xo'jaligidan tashqaridagi bozor subyektlari bilan ham yuzaga keladigan munosabatlarga kiradi.

Uy xo'jaligining ichki moliyasiga uning ishtirokchilari o'rtasida turli maqsadlarga ega bo'lgan oilaviy pul fondlarini shakllantirish bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlar kirishi mumkin: joriy iste'mol darajasini saqlab qolish uchun sug'urta zaxirasi; kapital xarajatlar darajasini oshirish uchun pul zaxirasi; uni keyingi investitsiya qilish uchun pul fondi, va hokazo.

Uy xo'jaligi moliyaviy munosabatlarga kirishishi mumkin:

- qo'shma pul mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish bo'yicha boshqa uy xo'jaliklari bilan (bu o'zaro almashinuv munosabatlarini o'z ichiga olmaydi, unda uy xo'jaliklari ham ishtirok etishi mumkin);
- moddiy ishlab chiqarish yoki xizmatlar ishlab chiqarishning turli sohalarida ishlaydigan va ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning bir qismini uning qiymat shaklida taqsimlash bo'yicha uy xo'jaliklari ishtirokchilariga nisbatan ish beruvchi sifatida ishlaydigan korxonalar bilan;
- tijorat banklari bilan iste'mol kreditlarini jalb qilish, ularni qaytarish; vaqtincha mavjud bo'lgan mablag'larni bank hisobvaraqlariga joylashtirish to'g'risida;
- turli xil sug'urta fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish bo'yicha sug'urta tashkilotlari bilan;
- byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larni shakllantirish va ulardan foydalanish bo'yicha davlat bilan.

Yuqorida sanab o'tilgan munosabatlar "uy xo'jaligini moliyalashtirish" toifasining ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini tashkil etadi. Binobarin, uy xo'jaliklari moliyasi–bu uy xo'jaliklari va uning alohida ishtirokchilari o'zlarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati davomida kiradigan pul mablag'lari mablag'larini yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq pul munosabatlari majmui.

Uy xo'jaliklarini moliyalashtirish sohasi ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot qiymati taqsimlanadigan ko'payish jarayonining ikkinchi bosqichi deb hisoblanishi kerak. Uy xo'jaligi a'zolari ishchi kuchining

egalari-ishlab chiqarish jarayonining omillaridan biri bo‘lib, shuning uchun yaratilgan mahsulot qiymatining bir qismini olish huquqiga ega.

Shuni ta’kidlash kerakki, uy xo‘jaliklari nafaqat milliy daromadni birlamchi taqsimlashda, balki davlat turli xil uy xo‘jaliklari o‘rtasida daromadlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlar tizimi, pensiya tizimi, ijtimoiy o‘tkazmalar tizimi orqali qayta taqsimlashda (masalan, uy-joy va uy-joy uchun subsidiya) ishtirok etadilar. kommunal xizmatlar).

Uy xo‘jaliklari moliyasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati ularning funksiyalari orqali namoyon bo‘ladi. Uy xo‘jaliklari moliyasining eng muhim vazifasi taqsimlash funksiyasidir. Uy xo‘jaliklari moliyasi, davlat moliyasi singari, qiymat taqsimotining obyektiv ravishda aniqlangan vositasidir. Ammo agar davlat moliyasining aniq maqsadi yalpi ijtimoiy mahsulotning pul shaklida ifodalangan qiymatini turli xil xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida taqsimlash va qayta taqsimlash bo‘lsa, unda uy xo‘jaliklari moliyasi ushbu qiymatni uy xo‘jaliklarining barcha ishtirokchilari o‘rtasida yanada taqsimlanishini ta’minlaydi. Shunday qilib, ular tarqatish jarayonining oxirgi bosqichida dominant rol o‘ynaydi.

Uydagi ishtirokchilar soniga voyaga yetmagan bolalar, kattalar, ammo turli sabablarga ko‘ra ishlamaydigan oila a’zolari kiradi. Milliy daromadning yakka tartibdagi uy xo‘jaligi ulushiga tushgan qismi u yoki bu tarzda uning barcha ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlash funksiyasi doirasida taqsimlanadi.

Tarqatish funksiyasini bajarib, uy xo‘jaliklari moliyasi ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida mehnatni ko‘paytirish jarayonining uzluksizligi uchun moddiy resurslarni ta’minlaydi. Uy xo‘jaligini moliyalashtirishning ushbu funksiyasi orqali har bir inson hayotni saqlab qolish uchun zarur bo‘lgan resurslar bilan ta’minlanadi.

Tarqatish funksiyasining obyekti uy xo‘jaligining bir martalik daromadi-soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langanidan keyin uy xo‘jaligi ixtiyorida qolgan umumiy daromadning bir qismi. Tarqatish subyektlariga oilaning barcha a’zolari kiradi.

Maishiy moliyaning yana bir vazifasi nazorat funksiyasidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida uy xo‘jaligi mustaqil iqtisodiy subyektdir, ya’ni uy xo‘jaligi a’zolarining turmush darajasi butunlay unga tegishli daromad miqdoriga bog‘liq. Bu qiymatga bir qator omillar ta’sir qiladi. Ularning

ta'siri ostida u o'sish va pasayish yo'nalishi bo'yicha ham o'zgarishi mumkin.

Shu sababli, odatdagi iste'mol darajasini saqlab qolish uchun uy xo'jaligi turli fondlar tomonidan olingan daromadlarning taqsimlanishini, shuningdek, ushbu mablag'lar mablag'laridan maqsadli foydalanishni kuzatmasdan qila olmaydi.

Uy xo'jaligi iqtisodiyoti uning turli ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning ancha murakkab majmuasiga asoslanadi. Ushbu munosabatlar yoshi, xarakter xususiyatlari, odamlarning odatlari, ularning ehtiyojlari va daromadlarining turli darajalari bilan belgilanadi. Shu bilan birga, uy xo'jaligining normal rivojlanishi, agar uning ishtirokchilari iqtisodiy qarorlar qabul qilishda o'zaro tushunishni topsalar, mumkin bo'ladi.

Uy xo'jaliklarining turli ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatlarini muvofiqlashtirish ularni tartibga solish bilan ta'minlanadi, bu har bir oila a'zosiga bir martalik daromad qismining mumkin bo'lgan o'zgarishini anglatadi.

Binobarin, maishiy moliya yana bir muhim funksiyani bajaradi – tartibga solish, bu umuman uy xo'jaligining muvozanatli rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Bunga moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash orqali erishiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, maishiy darajada uning rivojlanishini tartibga solish asosan o'zini o'zi boshqarish orqali sodir bo'ladi. Ushbu jarayonda uy xo'jaliklari ishtirokchilarining erkinligi davlat tomonidan cheklanishi mumkin emas.

Shunday qilib, uy xo'jaliklari moliyasi davlat moliya tizimining elementlaridan biridir. Ushbu elementlarning har biri ma'lum bir tarzda ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir qiladi. Moliya tizimining har bir sohasida mablag'larni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayoni faqat o'ziga xos xususiyatlarga ega. Moliya tizimining turli elementlari uni shakllantirish jarayonida o'ynaydigan roli ularning xususiyatlarini belgilaydi. Shunday qilib, korxonalarning moliyasi moliya tizimining asosidir, chunki aynan biznes sohasida yalpi ichki mahsulot yaratiladi, keyingi moliyaviy munosabatlar jarayonida taqsimlanadi.

Moliya tizimining markazlashtirilgan elementlari mablag'larni alohida tarmoqlar, iqtisodiy jarayonlar va aholining turli ijtimoiy guruhlari

o‘rtasida qayta taqsimlashda muhim rol o‘ynaydi. Uy xo‘jaliklari moliyasi ularni moliya tizimining boshqa elementlaridan ajratib turadigan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Uy xo‘jaliklari moliyasining o‘ziga xos xususiyatlari moliyaviy munosabatlarning ushbu sohasi davlat tomonidan eng kam tartibga solinishi bilan belgilanadi.

Darhaqiqat, masalan, davlat byudjeti kabi markazlashtirilgan pul fondlarini yaratish va sarflash jarayoni qat’iy davlat nazorati ostida. Korxonaning pul mablag‘larini shakllantirish jarayoni ham ma’lum darajada davlat tomonidan belgilanadi (ustav kapitalining minimal miqdoriga qo‘yiladigan talablar, soliqqa tortish tizimi, amortizatsiya ajratmalarini hisoblash tartibini tartibga solish va boshqa ba’zi xarajatlar elementlari va boshqalar).

Uy xo‘jaligi pul mablag‘larini shakllantirish zarurati va usuli, ularning hajmi va maqsadi va ulardan foydalanish vaqti to‘g‘risida mustaqil ravishda qaror qabul qiladi. Boshqacha qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat uy xo‘jaliklarining bir martalik daromadlarini taqsimlashga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan vositalarga ega yemas.

Shu bilan birga, davlat uy xo‘jaligidagi daromadning umumiy miqdoriga ta’sir ko‘rsatishga qodir. Uy xo‘jaliklarining Real daromadlari uy xo‘jaliklari va davlat o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish jarayonida umumiy ijtimoiy mahsulot qiymatini ko‘p marta taqsimlash va qayta taqsimlash natijasida shakllanadi.

Jismoniy shaxslar tomonidan to‘lanadigan soliq stavkalarining oshishi ularning real daromadlarining pasayishiga olib keladi. Shu bilan birga, soliq yig‘ish orqali jalb qilingan moliyaviy resurslar sog‘liqni saqlash, ta’lim va ijtimoiy ta’minot sohasida byudjet orqali yo‘naltiriladi, natijada uy xo‘jaliklarining Real daromadlari darajasi oshadi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish tizimida uy xo‘jaliklarini moliyalashtirishning muhim vazifasi ham investitsiyalardir. Bu uy xo‘jaliklari iqtisodiyot uchun moliyaviy resurslarning asosiy yetkazib beruvchilardan biri ekanligidadir.

Uy xo‘jaliklari daromadlarining o‘sishi ushbu funksiyani bajarish uchun moddiy asosdir. Ko‘pincha uy xo‘jaliklarining investitsiya funksiyasi faqat kapitallashtirilgan daromad ulushi bilan bog‘liq, ya’ni jamg‘arma sifatida ishlatiladi (turli moliya institutlariga va real ishlab

chiqarishga investitsiyalar). Ammo bu yondashuv bir tomonlama. Aslida, iste'mol ulushining o'sishi iqtisodiyotga investitsiyalarning o'sishiga yordam beradigan omil hisoblanadi.

Buni iste'molchi va investitsiya tarkibiy qismlaridan iborat samarali talab konsepsiyasini ishlab chiqqan J. Keyns payqadi. Iste'mol xarajatlarining kamayishi, qanday omillar sabab bo'lishidan qat'i nazar, ishlab chiqarishni rivojlantirishni cheklaydi.

11.2. Uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari

Har qanday tashkilot singari, uy xo'jaliklari ham o'z a'zolarining mavjudligini ta'minlash va farovonligini oshirish uchun hayotning turli jihatlari bilan bog'liq ko'plab qarorlarni qabul qilishadi. Biroq, qaror qabul qilish mexanizmida ham, ularning maqsadli yo'nalishida ham tub farqlar mavjud.

Ular asosan uy xo'jaligi a'zolari o'rtasida iqtisodiy emas, balki ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan turli xil aloqalar mavjudligidan kelib chiqadi. Albatta, biznes tashkilotlarida ijtimoiy munosabatlar mavjud, ammo ular iqtisodiy munosabatlarga bo'ysunuvchi rol o'ynaydi, chunki ularning asosiy maqsadlari iqtisodiy, xoh foyda o'sishi, xoh aksiyadorlar farovonligi yoki boshqa yo'l bilan. Bundan tashqari, biznes tashkilotlarida iqtisodiy munosabatlardan tashqariga chiqadigan munosabatlarning norasmiy tabiati, qoida tariqasida, ularning faoliyati samaradorligini pasaytiradigan salbiy omil hisoblanadi va shuning uchun rag'batlantirilmaydi.

Uy xo'jaliklarida ko'rib chiqilayotgan ikki turdagi munosabatlarning bo'ysunishi bevosita qarama-qarshidir. Shuning uchun ham iqtisodiy, ham moliyaviy qarorlar nafaqat iqtisodiy maqsadlarga (uy xo'jaliklari daromadlarining o'sishi, xarajatlarni tejash va boshqalar) asoslangan holda qabul qilinadi, shuningdek, ijtimoiy maqsadlar bo'yichaham (bolalarni tarbiyalash, ta'lim darajasini oshirish, yaxshi dam olish uchun sharoit yaratish va boshqalar). Iqtisodiy maqsadlar ham ijtimoiy maqsadlarga bo'ysunuvchi rol o'ynaydi va ikkinchisini to'liq amalga oshirishga qaratilgan. Uy xo'jaliklari, ayniqsa, ular oila yoki qarindoshlik bilan bog'langan boshqa odamlar guruhi bo'lsa, sotsiologiya fanida faol o'rganilishi bejiz emas.

Uy xo'jaliklari va tadbirkorlik tashkilotlari o'rtasidagi yana bir muhim farq-bu qarorlarni rasmiylashtirish mexanizmi va darajasi. Biznes tashkilotlarida qarorlarni qabul qilish usullarining butun tizimi ishlab chiqilmoqda, shu jumladan rejalashtirish, tezkor boshqarish, boshqarish va boshqaruv jarayonining boshqa bosqichlari, "menejment"tushunchasi bilan birlashtirilgan. Moliyaviy va investitsiya qarorlari moliyaviy boshqaruvni anglatadi.

Biznes tashkilotlarida operatsion va strategik maqsadlarni, ularning iyerarxiyasini va ushbu maqsadlarga erishish yo'llarini aniq belgilash muhim element hisoblanadi. Bularning barchasi ichki qoidalarda belgilanadi. Uy xo'jaliklarida maqsadlarni belgilash ham zaruriy xususiyatdir. Biroq, ularning yutug'i rasmiylashtirilgan qarorlarni qabul qilish protseduralari bilan bog'liq emas. Ikkinchisi ko'pincha hayotiy tajribaga asoslanib, injiqlik bilan qabul qilinadi.

Oila a'zolari o'rtasida norasmiy aloqalar tizimi o'rnatiladi, unda ularning har birining roli aniqlanadi. Uy xo'jaliklari, qoida tariqasida, pul daromadlari va xarajatlari balansini tuzmaydi, bu ham qabul qilingan qarorlarning norasmiy tabiatining aksidir.

Uy xo'jaligi iqtisodiy qarorlarning ikkita asosiy turini qabul qilishi kerak:

1) uning kelajakdagi aktivlari tarkibini uning mavjudlarini hisobga olgan holda qanday shakllantirish kerak, ya'ni yangi ko'chmas mulk (masalan, uy-joy, yer uchastkalari), ko'char aktivlarni (masalan, avtomobillar, kvartira mebellari va boshqalarni sotib olish kerakmi yoki yo'qmi) yoki qimmatli qog'ozlar va boshqalar.; shu bilan birga, yangi sotib olingan aktivlar o'rtasidagi nisbat aniqlanadi;

2) ish vaqti fondini qanday shakllantirish kerak (ishlaydigan uy a'zolarini aniqlash, ularning ish joyi va boshqalar).

Ikkala turdagi qarorlar ham uy xo'jaligining kelajakdagi daromadlariga ta'sir qiladi. Birinchi turdagi yechimlarni investitsiya deb atash mumkin va undan olingan daromad ham sarmoyadir. Shu bilan birga, har qanday investitsiya u yoki bu shaklda moliyaviy xarajatlarni talab qiladi.

Uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari birinchi navbatda pul mablag'laridan foydalanishga nisbatan qabul qilinadi. Moddiy tarkib

nuqtai nazaridan, uy xo'jaliklari moliyasi-bu u tomonidan yaratilgan maqsadli pul mablag'larining yig'indisi, boshqacha qilib aytganda, bu uy xo'jaligi uchun mavjud bo'lgan moliyaviy resurslarning umumiy miqdori.

Uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- joriy xarajatlar uchun mo'ljallangan mablag'lar-nisbatan qisqa vaqt ichida ishlatiladigan oziq-ovqat, nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish xarajatlari (poyabzal, kiyim-kechak va boshqalar), vaqti-vaqti bilan iste'mol qilinadigan xizmatlar uchun to'lov va hokazo;

- kapital xarajatlar uchun mo'ljallangan mablag'lar-yetarlicha uzoq vaqt davomida ishlatiladigan nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish (mebel, uy-joy, transport vositalari va boshqalar), kamdan-kam hollarda maishiy ishtirokchilari tomonidan iste'mol xizmatlari uchun to'lov (ta'lim, tibbiy jarrohlik, sayyohlik vaucher);

- naqd pul tejash;

- ko'char va ko'chmas mulkka investitsiya qilingan mablag'lar.

Har qanday uy xo'jaligi o'z iqtisodiy faoliyatini noldan boshlamaydi, ya'ni dastlab u ilgari to'plangan boylikka ega bo'lib, u asosan meros orqali, ba'zan esa xayr-ehson natijasida o'tadi. Bu boylik turli shakllarda, birinchi navbatda, ko'chmas mulk, naqd pul, shuningdek, ayrim hollarda – qimmatli qog'ozlar ko'rinishida ifodalanishi mumkin. Dastlabki manbalardan tashqari, ularning manbalari:

a) maishiy bir martalik daromad; b) iste'mol krediti;

b) ijtimoiy transfertlar;

d) boshqa manbalar (masalan, bu lotereya yutuqlari, boshqa shaxslarga shaxsiy kreditlardan olinadigan daromad va boshqalar bo'lishi mumkin).

Iqtisodiy qarorlarning barcha turlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, tejash odam qachon nafaqaga chiqishni niyat qilganiga bog'liq. Aktivlar portfelini tanlash, o'z navbatida, uy xo'jaligining joriy iste'mol va tejashdagi ustuvorliklarni qanday belgilashiga, shuningdek individual imtiyozlarga bog'liq.

Ba'zi uy xo'jaliklari hozirgi daromadlarining ko'p qismini iste'mol qilishni afzal ko'rishlari mumkin, boshqalari esa, aksincha, tejashadi. Biznesni tashkil qilishda bo'lgani kabi, aktivlar portfelining tuzilishi ko'p

jihatdan xavfga moyilligiga bog'liq. Agar uy xo'jaligi a'zolari, investor sifatida, yuqori xavfli riskka moyil bo'lsa, unda portfelning muhim qismi qimmatli qog'ozlar bo'lishi kerak degan qarorga kelish mumkin.

Bu xavfga moyillik alohida mamlakatlarda farq qiladi. Shunday qilib, Qo'shma Shtatlardan kelgan shaxslar o'z daromadlarining katta qismini qimmatli qog'ozlarga sarmoya kiritadilar, Germaniyada esa tavakkalchilikka munosabat ko'proq konservativdir.

Uydagi iqtisodiy va moliyaviy qarorlar ko'plab omillarga bog'liq, ular orasida asosiylari:

1) joriy va istiqbolli maqsadlar;

2) oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar;

3) uy xo'jaliklarining daromad darajasi;

4) afzalliklar va xavf xatarga moyilliklar uy xo'jaligi a'zolariga;

5) uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatadigan tashqi muhit.

Uydagi qarorlarga tashqi muhit juda katta ta'sir ko'rsatadi. Ular uchun tashqi muhitning eng muhim omillari daromadlar va xarajatlarni, ayniqsa bandlik, daromad solig'i, ijtimoiy nafaqalarni qonuniy tartibga solishdir; uy xo'jaliklari a'zolari ishlaydigan jamoadagi munosabatlar; ikkinchisining jamoat va siyosiy tashkilotlarda ishtirok etishi; uy xo'jaliklarining o'zlari o'rtasidagi munosabatlar.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarishning tarkibiy elementlari sifatida uy xo'jaliklari haqida gap ketganda, ularning ichki tashkiloti (alohida a'zolarning roli, ularning faoliyati, resurslarni boshqarish) va atrof-muhit bilan munosabatlarga tegishli bo'lgan bir qator muammolar paydo bo'ladi: umuman jamiyat, uning institutlari (ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy), shuningdek boshqa uy xo'jaliklari bilan. **Uy xo'jaligi faoliyatiga quyidagilar kiradi:**

a) iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorlarida pullik ish o'rinlari;

b) xonadonning o'zida to'lanmagan ish; d) boshqa uy xo'jaliklari a'zolari tomonidan yoki ular uchun bajarilgan ishlar (ular mukofotlanishi yoki bepul amalga oshirilishi mumkin).

Qanday bo'lmasin, uy xo'jaligining o'ziga xos xususiyati, biznes tashkilotlaridan farqli o'laroq, uning a'zolarining hayotiy faoliyatini (uy xo'jaligi, bolalarni tarbiyalash va h.k.) saqlab qolish uchun zarur bo'lgan to'lanmagan ishlarning muhim qismidir). Uy ishlarini ratsionalizatsiya

qilish va mexanizatsiyalash tufayli pullik va to‘lanmagan ishlarning nisbati tarixan birinchisining foydasiga o‘zgaradi, shuningdek, uy xo‘jaligi ijtimoiy tarkibga bog‘liq.

Shunday qilib, ko‘p bolali oilalarda, odatda, to‘lanmagan ishning ulushi yuqori bo‘ladi. Uy xo‘jaligida to‘lanmagan ishlarning ulushi qanchalik yuqori bo‘lsa, normal hayotni saqlab qolish uchun daromad darajasi shunchalik yuqori bo‘lishi kerak. Uy xo‘jaliklarida to‘lanmagan ishlarning darajasi va ulushi jamiyat iqtisodiy rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

Oila a’zolari ishlaydigan biznes tashkilotlari kamdan-kam hollarda ikkinchisining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishadi, ya’ni, ular ishsiz oila a’zolarini ta’minlashda xodimlarning ehtiyojlarini hisobga olmaydilar. Aslida, ular buni qilishga majbur emaslar. Shu bilan birga, faqat davlat ijtimoiy yordam tizimi orqali turli a’zolik va daromad darajasiga ega bo‘lgan uy xo‘jaliklari o‘rtasida daromadlarni taqsimlashdagi tengsizlikni yumshata oladi.

11.3. Uy xo‘jaliklari daromadlarining tarkibi, qiymati va ko‘rsatkichlari

Daromad maishiy iste’mol tovarlari va xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirishning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi, jamg‘arish va tejash, majburiy to‘lovlar, ya’ni xarajatlar. Uy xo‘jaliklari daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik, birinchi navbatda, daromadlar tarkibi va hajmiga, xarajatlar tarkibi va hajmiga qarab namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, daromadning umumiy darajasining pasayishi bilan ularning tobora kichikroq qismini tejash va tejashga sarflanishi mumkin, chunki har qanday uy xo‘jaligi taqdim etishi kerak bo‘lgan iste’mol tovarlari va xizmatlarining ma’lum bir fiziologik va ijtimoiy minimumi mavjud.

Uy xo‘jaliklari daromadlarini turli mezonlarga ko‘ra ajratish mumkin. Birinchidan, daromadni naqd va natura shaklida ajratish mumkin. Ikkinchisiga shaxsiy yordamchi dehqonchilik, bog‘dorchilik, bog‘dorchilikda olingan mahsulotlar, shuningdek, uy xo‘jaligida iste’mol qilinadigan qishloq xo‘jaligi korxonalaridan tabiat to‘lovlari kiradi. Agar uy xo‘jaligi mahsulotning bir qismini bozorda sotish maqsadida ishlab

chiqarsa, sotishdan tushgan tushum daromad sifatida ko‘rib chiqilishi kerak.

Bozor munosabatlari rivojlangan har qanday mamlakatda aholining katta qismi iqtisodiyotning davlat yoki xususiy tadbirkorlik sohalarida ishlaydi, shuning uchun pul daromadlari tabiiy daromadlardan ustun turadi. Afsuski, statistik tadqiqotlar faqat uy xo‘jaliklari daromadlarining umumiy darajasini aniqlashga imkon beradi.

Natura daromadlariga kelsak, namunaviy tadqiqotlar alohida mahsulotlar va ularning guruhlari kontekstida o‘tkaziladi. O‘zbekistonda ba’zi turdagi mahsulotlar, xususan sabzavot, meva va rezavorlar uchun tabiiy daromadning roli an’anaviy ravishda yuqori bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qolmoqda. Iqtisodiyotning xususiy va davlat sektorlarida pul daromadlarining past darajasi, ularda ish bilan band bo‘lganlarning katta qismi bir vaqtning o‘zida oziq-ovqat ishlab chiqariladigan kichik yordamchi xo‘jaliklarni saqlab turishi bilan ta’kidlanadi. Biroq, bunday fermer xo‘jaliklarida mehnat xarajatlari ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashning juda pastligi tufayli nomutanosib ravishda yuqori bo‘lib, bu oxir-oqibat shaxsiy yordamchi xo‘jalikning mantiqsiz ijtimoiy tabiatini aks ettiradi.

Uy xo‘jaliklarining pul daromadlari ko‘pincha daromad manbalari bo‘yicha, shu jumladan ularning eng umumiy tasnifidan foydalangan holda bo‘linadi:

- ish haqi turli xil hisob-kitoblar va qo‘shimcha to‘lovlar bilan birga;
- pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar va boshqa sug‘urta va ijtimoiy nafaqalar;
- tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad;
- moliya-kredit sohasidagi shaxsiy mulk va naqd pul jamg‘armalari bilan operatsiyalardan olingan daromadlar.

Olingan daromad tushunchalari, ya’ni xodimning ishi natijasida olingan va olingan daromadlar farq qilishini hisobga olish kerak. Bir tomondan, barcha olingan daromadlar uy xo‘jaliklariga o‘tmaydi. Bu, masalan, ijtimoiy sug‘urta badallari, korporativ daromad solig‘i uchun amal qiladi.

Boshqa tomondan, uy xo'jaliklariga keladigan daromadning bir qismi mehnat natijasi emas. Birinchidan, bu ijtimoiy ta'minot va aksiz hodisalar, ishsizlik va nogironlik nafaqalari va davlat tomonidan ijtimoiy yordamning boshqa turlari uchun to'lovlarni o'z ichiga olgan transfert to'lovlari. Yuqoridagi tasnifda fuqarolarning tasodifiy daromadlari, masalan, lotereya yutuqlari, kutilmagan xayr-ehsonlardan olingan daromadlar, shuningdek qonunni buzgan holda olingan daromadlar hisobga olinmaydi.

Ikkinchisi, zamonaviy O'zbekistonda juda keng tarqalgan. Bularga soliq to'lashdan bo'yin tovlash natijasida olingan summalar, noqonuniy valyuta va boshqa moliyaviy operatsiyalardan olingan daromadlar, masalan, boshqa fuqarolarga chet el valyutasidagi kreditlar berishdan, qoida tariqasida, sudxo'rlik bilan, "moliyaviy piramidalar qurish" operatsiyalaridan, taqiqlangan tovarlarni sotishdan (giyohvand moddalar, qurol va boshqalar). Tasodifiy va ayniqsa noqonuniy daromadlarni hisobga olish juda qiyin.

Uy xo'jaliklari daromadlarini o'lchash uchun aholining umumiy, bir martalik, nominal va real daromadlari tushunchalari qo'llaniladi.

Umumiy daromad deganda ijtimoiy fondlar hisobidan bepul yoki imtiyozli xizmatlar narxini hisobga olgan holda, ularni olishning barcha manbalaridan olingan naqd pul va natural daromadlarning umumiy miqdori tushuniladi. Tabiiy daromad bozorda tegishli tovarlarning o'rtacha sotish narxlarida baholanishi mumkin.

Biroq, aholi uchun bir martalik daromad yoki uy xo'jaliklari ixtiyorida qolgan daromad ko'rsatkichi muhimroqdir. Ular soliqlar va majburiy to'lovlarni chegirib tashlash yo'li bilan umumiy daromaddan shakllantiriladi. Umuman olganda, aholining bir martalik daromadlari iste'mol va jamg'arishga sarflanadigan yalpi ichki mahsulotning bir qismini tashkil qiladi.

Nominal daromad-pul shaklida ma'lum bir davr uchun maishiy daromad. Shu bilan birga, hisoblangan nominal daromadni ajratish mumkin va aslida olingan. Birinchisi haqiqiylaridan ushbu davrda hisoblangan, ammo to'lanmagan daromadlar miqdori, shuningdek davlat va tashkilotlarning oldingi davrlar uchun qarzlarini to'lash natijasida olingan daromadlar bilan farq qiladi. XX asrning 90-yillarida

O‘zbekistonda bo‘lgani kabi, ish haqini to‘lashda katta kechikishlar davrida haqiqiy va hisoblangan daromadlar o‘rtasidagi farq juda katta bo‘lgan. Xodimlar uchun, albatta, haqiqiy daromadlar muhimroqdir.

Uy xo‘jaliklarining Real daromadlari ikki omil bilan belgilanadi – bir martalik daromadlar hamda tovarlar va xizmatlar narxlari. Ular haqiqatda olingan nominal daromad bilan sotib olinishi mumkin bo‘lgan iste’mol tovarlari va xizmatlar soni bilan yetarli darajada ifodalanishi mumkin. Haqiqiy daromadlar ma’lum bir davr uchun ishlatiladigan daromadlarning o‘sish sur’ati va iste’mol narxlari indeksining nisbatiga bog‘liq. Uy xo‘jaliklari uchun real daromadlar, mulk hajmi va ilgari to‘plangan jamg‘armalar bilan bir qatorda, ularning farovonlik darajasini belgilaydigan eng muhim ko‘rsatkichlardan biridir.

O‘zbekiston subyektlari aholisining turmush darajasini baholash, mintaqaviy ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, ish haqi, pensiyalar, ijtimoiy nafaqalarning o‘sish sur’atlarini rejalashtirish, shuningdek byudjetlashtirish, minimal iste’mol byudjeti (MIB) va yashash uchun minimal byudjet tushunchalari) ishlatiladi. Byudjet darajasi eng muhim moddiy tovarlar va xizmatlarni (oziq-ovqat, sanitariya-gigiyena vositalari, dori-darmonlar, uy-joy kommunal xo‘jaligi) iste’mol qilishning minimal ruxsat etilgan chegaralarini tavsiflaydi va asosiy ijtimoiy guruhlar tomonidan farqlanadigan yashash (fiziologik) minimumi asosida hisoblanadi. 1997 yildan beri yashash minimumi tushunchasi iste’mol savatining xarajatlar smetasi, shuningdek majburiy to‘lovlar va yig‘imlar sifatida ishlatila boshlandi.

Shunday qilib, MIB tushunchasi uy xo‘jaliklarining majburiy to‘lovlarni to‘lash zarurligini ham hisobga oladi. O‘z navbatida, iste’mol savati deganda inson salomatligini saqlash va uning hayotiy faoliyatini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan oziq-ovqat, nooziq-ovqat mahsulotlari va xizmatlarning minimal to‘plami tushuniladi.

Birinchi guruhga zarur tovarlar (mahsulotlar, ba’zi nooziq-ovqat mahsulotlari, xizmatlarning aksariyati) xarajatlari, ikkinchi guruhga vaqti-vaqti bilan (mavsumiy) sotib olingan tovarlar (kiyim-kechak, poyabzal va boshqalar) xarajatlari kiradi, uchinchi guruh bir necha yilda bir marta amalga oshiriladigan xarajatlardan iborat.

Agar biz aholining xarajatlarini umumiy daromadlarga qarab tasniflasak, unda birinchi yig'ilgan guruhga majburiy uy to'lovlari qo'shilishi kerak – kommunal va aholining boshqa oylik to'lovlari, to'lanadigan oylik soliqlar va yig'imlar va jismoniy shaxslar muntazam ravishda to'lamaydigan soliqlar, lekin faqat muayyan huquqiy harakatlarni amalga oshirishda (real to'lovlarni sotib olish). mulk va hokazo ikkinchi guruhga kiritilishi kerak.

Uy xo'jaliklari tomonidan amalga oshiriladigan xarajatlarning funksional maqsadiga qarab, ba'zi iqtisodchilar ularni quyidagi asosiy guruhlarga ajratadilar:

a) shaxsiy iste'mol xarajatlari (tovarlarni sotib olish va to'lash xizmatlar);

b) soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar;

d) pul tejash.

Yuqorida aytib o'tilgan ikkita mezonni birlashtirganda, sarflanadigan qism uy byudjetini uchta asosiy bo'limga bo'lish mumkin:

1) majburiy to'lovlar;

2) iste'mol xarajatlari;

3) naqd pul tejash.

Majburiy uy to'lovlari uning real daromadini kamaytiradi. Uy xo'jaligi ushbu narsaga qancha ko'p pul sarflasa, joriy iste'mol va tejashga shuncha kam pul sarflashi mumkin. Ushbu moddaning alohida uy xo'jaliklari byudjetidagi qiymati mutlaq ma'noda ham, boshqa xarajatlar moddalariga nisbatan ham sezilarli darajada farq qiladi. Agar majburiy to'lovlarning funksional yo'nalishini tasniflash mezoni sifatida oladigan bo'lsak, ularni ikkita asosiy guruhga bo'lish mumkin.

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yig'imlar birinchisiga, kommunal va aholining boshqa to'lovlari ikkinchisiga tegishli bo'lishi kerak. Bundan tashqari, uy xo'jaliklarining majburiy to'lovlari bankdan olingan kreditning asosiy miqdorini to'lashni va agar uy xo'jaligi an'anaviy usullardan tashqari uning mavjudligini moliyalashtirishning ushbu usulidan foydalangan bo'lsa, unga foizlarni to'lashni, shuningdek, agar uy xo'jaliklari a'zolari shaxsiy yoki mulkni sug'urtalash xizmatlaridan

foydalansalar, sug'urta mukofotlarini o'z ichiga olishi kerak, bir vaqtning o'zida polis egalari.

Davlat moliyasini taqsimlash funksiyasining bir qismi sifatida uy xo'jaligi moliyaviy munosabatlar subyektlaridan biri sifatida amaldagi qonunchilikka muvofiq soliq va yig'imlarni to'lashi shart. Bir qarashda, uy xo'jaligi tomonidan to'lanadigan soliq va yig'imlarning kamayishi uning iqtisodiy manfaatlariga mos keladi.

Ammo shuni yodda tutish kerakki, jismoniy shaxslar tomonidan to'lanadigan soliqlar va yig'imlar markazlashtirilgan pul fondlarining daromad moddalaridan biri bo'lib, uning rivojlangan bozor iqtisodiyotidagi mablag'lari, boshqa narsalar qatori, uy xo'jaliklarining normal yashash sharoitlarini ta'minlashga yo'naltiriladi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar va yig'imlarni iqtisodiy siyosat vositalaridan biri sifatida qo'llash orqali davlat, birinchidan, turli darajadagi byudjetlarga zarur daromadlarni beradi; ikkinchidan, jamiyat uchun olingan daromadlardan oqilona foydalanishni rag'batlantirish orqali uy xo'jaliklari byudjetlari tarkibiga ta'sir qiladi; uchinchidan, jamiyatning daromadning bir qismini aholining eng kam ijtimoiy himoyalangan qatlamlariga qayta taqsimlaydi.

Uy xo'jaliklarini soliqqa tortish tizimida Markaziy o'rinni shaxsiy daromad solig'i egallaydi. O'zbekistonda ushbu soliqning potensial to'lovchilari 13 milliondan ortiq kishini tashkil etadi va O'zbekistonda byudjet daromadlarining umumiy hajmida hozirgi vaqtda shaxsiy daromad solig'i 9% ni tashkil qiladi (masalan, Fransiyada – 17%, AQShda – 60% gacha).

Ko'pgina shahar va tuman byudjetlari uchun ushbu soliq to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirishning asosiy manbai bo'lgan; hozirgi vaqtda ajratmalar respublika byudjet tomonidan to'liq olinadi, keyin ularning ma'lum bir qismi turli darajadagi byudjetlarga qayta taqsimlanadi. Shaxsiy daromad solig'i har oyda to'lanadi, amalga oshirilgan to'lovlar miqdori har yili soliq kodeksida belgilangan talablarga muvofiq tuzatiladi.

Uy xo'jaliklari uchun shaxsiy daromad solig'idan keyin ikkinchi o'rinda shaxsiy mulk solig'i turadi. Mulk solig'i yiliga ikki marta 15 aprelgacha va 15 oktabrgacha to'lanadi. Bu mahalliy soliq, ammo uni joriy etish butun O'zbekiston hududi uchun majburiydir. Jismoniy shaxslarga

tegishli ko‘chmas mulk soliqqa tortiladi: turar-joy binolari, kvartiralar, kottejlar, Garajlar, boshqa bino va inshootlar,

Uy xo‘jaliklari, shuningdek, meros yoki xayr-ehson orqali ularga o‘tadigan mol-mulk uchun soliq to‘lashlari shart. Soliq miqdori o‘tkazilgan mulkning qiymatiga va mulkning yangi egasining qarindoshlik darajasiga bog‘liq.

Ba’zi hollarda, uy xo‘jaligi byudjetining xarajatlar qismiga davlat boji kiritilishi kerak – turli instansiyalar sudlariga berilgan da’volar va boshqa ariza va shikoyatlardan olinadigan majburiy to‘lov; fuqarolik holati dalolatnomalarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun; vakolatli organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan hujjatlarni rasmiylashtirish uchun. To‘lov miqdori qonuniy harakatlar yoki chiqarilgan hujjatlarning xususiyatiga qarab keng chegaralarda belgilanadi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlardan tashqari, uy xo‘jaliklari bilvosita soliqlarni ham to‘laydilar. Yuqorida aytib o‘tilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlar uy xo‘jaliklari ishtirokchilari tomonidan to‘lanadigan barcha soliqlarning ozgina qismidir. Jismoniy shaxslardan davlat xazinasiga tushadigan soliqlarning asosiy ulushi ular uchun ko‘rinmaydigan, tovarlar narxida mavjud bo‘lgan va ular sotib olinganda to‘lanadigan bilvosita soliqlarga to‘g‘ri keladi.

Tovarlarning chakana narxlariga qo‘shilgan qiymat solig‘i, ijtimoiy soliq, bojxona to‘lovlari, korxonalarning daromadlari va mol-mulkiga solinadigan soliqlar va boshqa bir qator respublika va mahalliy soliqlar kiradi, ular jami tovarlar (ishlar, xizmatlar) narxini taxminan bir yarim-ikki baravar oshiradi.

Majburiy uy xarajatlarining navbatdagi moddasi kommunal xizmatlar va aholining boshqa oylik to‘lovlari hisoblanadi. Ushbu maqolaning hajmi uy xo‘jaligining joylashgan joyiga bog‘liq. Ko‘rinib turibdiki, yirik shaharlar aholisi kichik aholi punktlari aholisiga qaraganda ko‘proq kommunal xizmatlarni iste’mol qiladilar.

Kommunal to‘lovlardan tashqari, uy xo‘jaliklari har oy iste’mol qiladigan elektr energiyasi, shahar va shaharlararo telefon xizmatlari uchun to‘lashlari shart. Uy xo‘jaliklarining majburiy to‘lovlarining ushbu qismining ulushi hozirda O‘zbekistonda uy xo‘jaliklari xarajatlarining umumiy miqdorining taxminan 16% ni tashkil qiladi. Yaqin kelajakda uy-

joy islohoti va yakka tartibdagi uy-joy qurilishining yanada o'sishi munosabati bilan uy-joy xarajatlarining ushbu moddasining o'sishini taxmin qilish mumkin.

Soliqlar, yig'imlar, kommunal xizmatlar va boshqa oylik to'lovlar to'langanidan keyin qolgan uy xo'jaliklari daromadlarining bir qismi uning to'liq tasarrufiga o'tadi (bir martalik daromad) va uning ishtirokchilarining birgalikdagi va individual ehtiyojlarini qondirish uchun sarflanadi.

O'zbekistonda uy xo'jaliklari daromadlarining asosiy qismi iste'molga sarflanadi. Umumlashtirilgan statistik ma'lumotlar, ular O'zbekistonning o'rtacha uy xo'jaliklarining umumiy daromadining 60-80 foizini tashkil etishini aytishga imkon beradi.

Uy xo'jaliklarini iste'mol qilish xarajatlarini tasniflashning turli xil variantlari mavjud. Variantlardan birida iste'mol xarajatlari o'n to'rt guruhdan iborat: oziq-ovqat xarajatlari; kiyim-kechak sotib olish; uy-joy xarajatlari; uyni bezatish; choyshablar; galantereya; sanitariya va gigiyena; idishlar; ta'lim va tarbiya; madaniyat; sog'liqni saqlash va dam olish; yo'lovchi tashish; aloqa xizmatlari; alkogolli ichimliklar va tamaki mahsulotlari. Ushbu bo'linish biz asos qilib olgan uy xo'jaliklari byudjeti xarajatlarini tasniflashning funksional-vaqtinchalik mezoniga mos kelmaydi. Ushbu mezonga muvofiq, uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari, birinchi navbatda, ikkita moddaga bo'linishi kerak: joriy xarajatlar va kapital xarajatlar.

Uy xo'jaliklarining joriy xarajatlari nisbatan qisqa vaqt ichida ishlatiladigan oziq-ovqat mahsulotlarini, nooziq-ovqat mahsulotlarini (poyabzal, kiyim-kechak va boshqalarni) sotib olish xarajatlarini o'z ichiga olishi kerak, shuningdek, hayot davomida aholi tomonidan vaqti-vaqti bilan iste'mol qilinadigan xizmatlar uchun to'lov (masalan, sartaroshlik, kir yuvish, stomatolog va boshqalar).

Kapital xarajatlarga yetarlicha uzoq vaqt davomida ishlatiladigan nooziq-ovqat mahsulotlarini sotib olish xarajatlari kiradi (mebel, uy-joy, transport vositalari va boshqalar uchun xarajatlar). Uy xo'jaliklari ishtirokchilari kamdan-kam iste'mol qiladigan xizmatlarning xarajatlari bo'lishi kerak va bu xizmatlarning natijasi, aksincha, ularga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va uzoq vaqt davomida ularning hayoti bilan belgilanadi (ta'lim uchun xarajatlar, tibbiy jarrohlik, turistik vaucher uchun va boshqalar).

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston respublikasida iste'mol xarajatlarining asosiy qismi joriy xarajatlardir va barcha uy xo'jaliklarining bir martalik daromadlarining qariyb yarmi oziq-ovqat mahsulotlari uchun to'lashga ketadi. Aqshda, taqqoslash uchun, ular bir martalik daromadning umumiy miqdorining 20% dan ko'prog'ini tashkil qiladi.

Iste'mol xarajatlarining umumiy miqdori bir qator omillarga bog'liq bo'lib, ular paydo bo'lish sohasi nuqtayi nazaridan ichki va tashqi bo'liqlishi mumkin. Ichki omillar o'z ichiga olishi kerak (ahamiyati bo'yicha):

uy xo'jaliklarining umumiy pul daromadlari miqdori;

yordamchi dehqonchilik orqali uy xo'jaliklarining ehtiyojlarini qondirish darajasi;

uy xo'jaliklari byudjetini boshqarishni tashkil etish darajasi;

uy xo'jaligi a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlari darajasi.

Tashqi omillar:

uy xo'jaliklari tomonidan iste'mol qilinadigan tovarlar va xizmatlarning chakana narxlari darajasi;

tibbiyot, ta'lim, transport va boshqalarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan davlat subsidiyalari miqdori;

uy xo'jaliklarining boshqa majburiy to'lovlari soliqlari miqdori;

milliy iqtisodiyotda iste'mol kreditining rivojlanish darajasi va boshqalar.

Korxona singari, bozor iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi ham mustaqil iqtisodiy subyektdir, ya'ni, u o'z faoliyati natijalariga to'liq bog'liqdir. Shuning uchun uy xo'jaligini oqilona boshqarish, bozor sharoitida uning rivojlanishining uzluksizligini ta'minlash turli xil pul fondlarini yaratmasdan mumkin emas.

Pulni tejashning ahamiyati nafaqat uy xo'jaligi nuqtayi nazaridan katta. Aholining jamg'armalari milliy iqtisodiyot barqarorligining muhim manbai hisoblanadi. Aholining jamg'armalari O'zbekiston korxonalari uchun muhim investitsiya manbai hisoblanadi (eslatib o'tamiz, ichki iqtisodiyotning turli sohalarida asosiy vositalarning amortizatsiya darajasi 30 dan 70% gacha o'zgarib turadi, shu bilan birga mavjud moliyalashtirish

manbalarining yetishmasligi tufayli investitsiya dasturlarining aksariyat qismini amalga oshirishga to‘sqinlik qiladi)).

Uy xo‘jaliklari mablag‘lari aholi tomonidan mablag‘larni tejash va to‘plash natijasida yuzaga keladi. Ularning shakllanish manbai uy xo‘jaligining bir martalik daromadidir. Ushbu mablag‘larning maqsadi boshqacha bo‘lishi mumkin. **Uy xo‘jaliklarida tejash jarayonini aniqlaydigan kamida uchta motivatsion munosabat mavjud:**

- u yoki bu sabablarga ko‘ra bir martalik daromad miqdori kamaygan taqdirda joriy iste’molning odatiy darajasini saqlab qolish uchun sug‘urta zaxirasini yaratish;

- qimmatbaho uzoq muddatli tovarlar yoki xizmatlarni sotib olish bilan bog‘liq kapital xarajatlar darajasini oshirish uchun pul zaxirasini yaratish;

- uy xo‘jaliklari daromadlari darajasini oshirish maqsadida uni keyingi investitsiyalash uchun pul fondini yaratish aksiyalarga, obligatsiyalarga va boshqalarga investitsiyalar - shaxsiy to‘planish.

Uy xo‘jaliklari tejash jarayonida erishmoqchi bo‘lgan maqsad asosan aholining pul tejash shaklini belgilaydi. Tejashning ikkita asosiy shakli mavjud:

a) uyushmagan jamg‘arma;

b) uyushgan jamg‘arma.

Birinchi shaklda aholi qo‘lidagi naqd pul rubl va chet el valyutasida bo‘lishi kerak. Ikkinchisiga-tijorat banklaridagi omonatlar uchun hisobvaraqlarga joylashtirilgan, aksiyalarga, turli korxonalarning obligatsiyalariga va boshqa moliyaviy vositalarga investitsiya qilingan aholining mablag‘lari.

O‘zbekiston uy xo‘jaliklari uyushmagan tejashni afzal ko‘rishadi. **Uy xo‘jaliklarini tejashning umumiy miqdori, shuningdek ular uyushgan va uyushmaganlarga bo‘linadigan nisbatlar quyidagilar bilan belgilanadi:**

a) iste’mol xarajatlari ustuvorliklari, ularning darajasi va tuzilishi bilan bog‘liq ichki omillar;

b) o‘ziga xos tashqi omillar.

Xususan, ikkinchisiga quyidagilar kiradi:

aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonch darajasi;

jismoniy shaxslar uchun davlat depozitlarini sug‘urtalash tizimini takomillashtirish;

qimmatli qog‘ozlar bozoridagi operatsiyalarni, bank operatsiyalarini, pensiya ta’minotini, sug‘urta biznesini huquqiy qo‘llab-quvvatlash darajasi.

Uyushgan jamg‘armalarning past darajasi O‘zbekiston uy xo‘jaliklarining mahalliy banklarga, korxonalarga va davlatga bo‘lgan ishonch darajasini aks ettiradi. Rivojlangan iqtisodiyotda uy xo‘jaliklari o‘z aktivlarining katta qismini bank hisobvaraqlariga joylashtiradilar yoki turli moliyaviy vositalarga sarmoya kiritadilar. Uy xo‘jaliklarining bunday xatti-harakati xususiy jamg‘arma maqsadlariga to‘liq mos keladi va uning mantig‘ini tijorat banklari bilan uy xo‘jaliklari munosabatlari misolida ko‘rsatish oson.

Shunday qilib, joriy iste’mol darajasini saqlab qolish uchun sug‘urta zaxirasini yaratish aholi jamg‘armalarining eng likvid shaklini saqlab qolish zarurligini ko‘rsatadi. Aholining pul jamg‘armalarining ushbu qismini jalb qilish uchun Amerika banklari uy xo‘jaliklariga tranzaksion depozitlarni taklif qilishadi. Ushbu omonatlar bo‘yicha hisobvaraqlarga xizmat ko‘rsatishda bank mijozning o‘zi yoki uning nomidan uchinchi shaxs tomonidan berilgan har qanday qaytarib olish so‘rovini darhol bajarishi shart.

Tranzaksion depozitlar chek depozitlari deb ham ataladi, ya’ni omonatchi ushbu depozitlarni chek yozish orqali tasarruf etishi mumkin. Bularga banklar foiz to‘laydigan oddiy talab qilib olinadigan depozitlar kiradi. Mahalliy amaliyotda tranzaksion (chek) depozitlar keng tarqalmagan – O‘zbekiston bankidagi talab qilib olinadigan depozitning xususiy egasi uni chek bilan tasarruf eta olmaydi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda naqd pulsiz to‘lovlarning karta shaklining rivojlanish darajasi deyarli hamma joyda aholiga karta hisobvaraqlaridagi qoldiqdan foydalangan holda joriy xarajatlarni to‘lashga imkon beradi.

Shunday qilib, xorijiy banklardagi joriy hisobvaraqlardagi qoldiqlarning likvidlik darajasi uy xo‘jaliklariga naqd pulsiz hisob-kitob tizimining to‘liq ishtirokchisi bo‘lishga, naqd pulning tasodifiy yo‘qolishi xavfini va jamg‘armalarning inflatsiyaga ta’sir qilish darajasini

kamaytirishga imkon beradi (agar banklar joriy hisobvaraqdagi qoldiqlar bo‘yicha daromad to‘lasa).

Mahalliy uy xo‘jaliklarining mahalliy banklardagi joriy hisobvaraqlariga mablag‘i ajratishining iqtisodiy sabablari deyarli yo‘q. Shunga qaramay, shuni ta’kidlash kerakki, bugungi kunda O‘zbekiston aholisini karta shakllarini ishlab chiqish orqali naqd pulsiz to‘lovlar tizimiga bosqichma-bosqich jalb qilish jarayoni mavjud,

Muddatli depozit hisobvaraqlariga mablag‘ kiritishda omonatchining asosiy maqsadi ma’lum daromad olishdir. Barqaror kredit resursini jalb qilgan banklar muddatli depozitlar bo‘yicha foizlarni oshiradilar. Gap shundaki, O‘zbekiston qonunchiligiga muvofiq, muddatli depozitlar bo‘yicha hisobvaraqlarga joylashtirilgan mablag‘lar omonatchiga faqat shartnomada belgilangan ma’lum muddatdan keyin qaytariladi.

Omonatchi omonatni saqlash muddati tugashidan oldin o‘z pulidan foydalanish imkoniyatiga ega, ammo bu holda u kutgan daromad miqdorini olmaydi. Omonatchiga daromad uning pullari bank tomonidan ishlatilgan davr uchun bankda qo‘llaniladigan talab qilib olinadigan depozit stavkasi bo‘yicha to‘lanadi. Fuqarolik kodeksi banklarga ilgari tuzilgan muddatli depozit shartnomalari bo‘yicha stavkani bir tomonlama kamaytirishni taqiqlaydi.

Banklar tomonidan muddatli hisobvaraqlardagi qoldiq bo‘yicha to‘lanadigan daromad ma’lum darajada uy xo‘jaliklariga uzoq muddatli tovarlar, qimmat xizmatlarni sotib olish va ularni keyingi investitsiyalash uchun mablag‘ yaratish uchun inflatsiya sharoitida pulni tejashga imkon beradi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda inflatsiya darajasi xususiy investorlarga o‘z maqsadlariga erishishga imkon beradi.

O‘zbekiston uy xo‘jaliklari va tijorat banklari o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanishiga jismoniy shaxslarning omonatlarini kafolatlash uchun davlat tizimining yo‘qligi to‘sqinlik qilmoqda. O‘zbekiston respublikasi xususiy depozitlarni majburiy sug‘urta qilish tizimini yaratish to‘g‘risidagi qonun loyihasi Oliy Majlis tomonidan qabul qilindi. Tizim omonatlar joylashtirilgan banklar tomonidan litsenziya yo‘qolgan taqdirda jismoniy shaxslarning omonatlarini qisman qoplashni

nazarda tutadi. Kompensatsiya miqdori depozit miqdoriga bog'liq (50 dan 100% gacha), lekin belgilangan chegaradan ko'p emas.

Polis egalari omonatchilarning o'zlari emas, balki banklar bo'lishadi. Sug'urta mukofoti miqdori 1,5 dan 2,5% gacha. Sug'urta kompaniyasi badal miqdorining 20 foizini boshqaradi; 80% maxsus tashkil etilgan boshqaruv kompaniyasiga o'tkaziladi. Bank bankrot bo'lgan taqdirda, kredit tashkilotlarini qayta qurish agentligi omonatchilar bilan hisob-kitob qiladi, bu yerda boshqaruv kompaniyasi va sug'urtalovchi zarur mablag'larni o'tkazadi.

Uy xo'jaliklarini tejash darajasini belgilovchi muhim omil bu ularning daromadlari miqdoridir. **Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, uy xo'jaligining barcha daromadlari ikki qismdan iborat:**

biri iste'molga yo'naltiriladi,

ikkinchisi saqlanadi.

Bu shuni anglatadiki, daromad qancha ko'p iste'mol qilinsa, uning kichik qismi tejashga sarflanadi.

Boshqa tomondan, agar iste'mol qilingan va saqlangan qismlar o'rtasidagi nisbat o'zgarishsiz qolsa, unda tejash darajasiga uy xo'jaligi olgan daromad miqdori ta'sir qiladi. Biroq, savol tug'iladi: jamg'arma va daromadning iste'mol qilingan qismi uning umumiy o'sishi bilan qanday nisbatda ortadi? Bu savolga javob J. Keynsning asosiy psixologik qonunida shakllantirilgan:

"Jamiyat psixologiyasi shundan iboratki, jami Real daromadning o'sishi bilan jami iste'mol ham oshadi, lekin daromad oshgani sayin emas. "Umumiy daromadning o'sishidan pastroq, iste'molning o'sish sur'ati iste'mol qilishga moyillik bilan belgilanadi.

Uy xo'jaliklari byudjeti ishchi kuchini ko'paytirish jarayonida, oila jamiyatning boshlang'ich birligi sifatida muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston uy xo'jaliklarining ko'pchiligining real daromadlari darajasi juda past darajada. Natijada umr ko'rish davomiyligi pasayadi, aholi soni kamayadi va jamiyat a'zolarining ma'naviy rivojlanish darajasi pasayadi. Xarajatlarni rejalashtirish va uy xo'jaliklari byudjetining xarajatlar qismining bajarilishini nazorat qilish, uning alohida moddalarini oqilona boshqarish ushbu salbiy tendensiyalarni ma'lum darajada yumshatishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy tizimda uy xo'jaliklari qanday rollarni o'ynaydi?
2. Uy xo'jaligi qanday moliyaviy munosabatlarga kirishishi mumkin?
3. Uy xo'jaliklarining moliyaviy qarorlari?
4. Uy xo'jaligi iqtisodiy qarorlarning qanday asosiy turini qabul qilishi kerak?
5. Uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslari tarkibiga nimalar kiradi?
6. Uydagi iqtisodiy va moliyaviy qarorlar qanday omillarga bog'liq?
7. Uy xo'jaligi faoliyatiga nimalar kiradi?
8. Uy xo'jaliklari daromadlarining tarkibi, qiymati va ko'rsatkichlari?
9. Sarflanadigan qism uy byudjetini qanday asosiy bo'limga bo'lish mumkin?
10. Uy xo'jaliklari daromadlarini o'lchash uchun aholining umumiy, bir martalik, nominal va real daromadlari tushunchalariga nimalar kiradi?
11. Uy xo'jaliklarini iste'mol qilish xarajatlarini tasniflashning qanday variantlari mavjud?
12. Uy xo'jaliklarida tejash jarayonini aniqlaydigan qanday motivatsion munosabat mavjud?

12. XALQARO MOLIYA

12.1. Xalqaro moliya tushunchasi va tuzilishi

Xalqaro moliya xalqaro muomalaga kirgan va rezidentlar tomonidan butun dunyo bilan iqtisodiy munosabatlarda foydalaniladigan moliya hisoblanadi. Xalqaro moliyaviy hisob-kitoblar xalqaro iqtisodiy munosabatlarda, milliy iqtisodiyotlarni tashqi moliyalashtirishda qo'llaniladi. **Xalqaro moliya quyidagilarni ta'minlaydi:**

1. Turli mamlakatlar aholisi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar va ularning hamkorligi;

2. Rezidentlarning xalqaro kredit tashkilotlari, ko'p tomonlama banklar va fondlar bilan qarz oluvchilar /kreditor yoki qabul qiluvchilar /qarz oluvchi sifatida munosabatlari;

3. Yuridik va jismoniy shaxslarning xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalari kreditorlar/investorlarga daromad olish imkonini beradi, qarz oluvchilar /emitentlar – qo'shimcha moliyaviy resurslar, bozor ishtirokchilari – xedjing, chayqovchilik va arbitrajni amalga oshiradilar.

Xalqaro moliyaviy hisob-kitoblar jahon (global) moliyasining ajralmas qismi bo'lib, uning asosiy qismi ichki moliya hisoblanadi.

Osonlik bilan qaytariladigan valyutaga ega mamlakatlar uchun ichki va xalqaro moliyaviy hisob-kitoblar o'rtasidagi chegarani osongina yo'q qilish mumkin. Xalqaro moliya tarkibiga quyidagilar kiradi:

- xalqaro va mintaqaviy kredit tashkilotlarining moliyaviy resurslari;

- xalqaro moliya bozorlarida sotiladigan va turli mamlakatlar rezidentlarining munosabatlariga xizmat qiladigan moliya;

- rezidentlarning o'z hukumati yoki milliy korporatsiyalarining xalqaro qimmatli qog'ozlariga investitsiyalari, norezidentlarning ichki qimmatli qog'ozlarga investitsiyalari.

Qarz beruvchiga ko'ra, xalqaro moliya xususiy va rasmiy bo'linadi. Xususiy banklar, korporatsiyalar va boshqa xususiy subyektlar tomonidan norezidentlarga bozor sharoitida yoki to'g'ridan-to'g'ri transmilliy investitsiyalar orqali taqdim etiladigan o'z yoki qarzga olingan moliyaviy resurslarni o'z ichiga oladi. Bozor moliya xalqaro kapital bozorlaridan jalb qilingan (valyuta, yevro-valyuta, bank kredit, qarz qimmatli qog'ozlar va aksiyalar), bo'sh pul mablag'larini jamlaydigan, ularni qayta taqsimlash, ularning ta'minlash, xalqaro bozorlarda va arbitraj, shuningdek chayqovchilik bo'ladi.

Rasmiy moliya xorijiy davlat tuzilmalari va xalqaro tashkilotlarning qabul qiluvchi tomonlarga imtiyozli, bozordan tashqari shartlarda taqdim etiladigan mablag'larini o'z ichiga oladi. Xalqaro moliya sohasida rasmiy resurslarning ulushi unchalik katta emas, ammo ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar va o'tish davri iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlar uchun rasmiy kreditlar va yordam tashqi moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi, bundan tashqari, XVF va Jahon bankidan kredit olish ularga xalqaro kapital bozorlariga chiqish imkoniyatini beradi.

Qabul qiluvchi mamlakatlarga keladigan rasmiy resurslarning asosi, davlat eksport kreditlaridan tashqari, rivojlanishni rasmiy moliyalashtirishdir. Rasmiy moliyalashtirish bozorni rivojlantirish va xususiy sektorni mustahkamlashga qaratilgan. Xalqaro moliya kredit va kredit bo'lmagan shakllarni olishi mumkin; ular bozor (sotiladigan) va bozorda bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Xalqaro moliya tarkibida kredit mablag'lari ustunlik qiladi, ular daromad olish uchun ma'lum muddatga beriladi. Xalqaro kreditning

teskari tomoni kreditorlar oldidagi qarz majburiyatlari bo‘lib, ular amortizatsiya va foizlarni to‘lash va kelishilgan muddatda yakuniy to‘lash shaklida o‘z vaqtida bajarilishi kerak. Rasmiy kapital harakatining kredit shakllari xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlarning kreditlari shaklida bo‘ladi.

Xususiy xorijiy kreditlash xususiy banklar va boshqa moliya tashkilotlari, shuningdek moliyaviy bo‘lmagan tuzilmalar (firmalar) tomonidan o‘z yoki qarz mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi. Xususiy moliyalashtirishning kredit shakllariga qisqa muddatli va uzoq muddatli kapital bozorlarida asosan sindikatlangan bank kreditlarini olish, shuningdek xalqaro bozorlarda qarzli qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va norezidentlarga ichki qarzli qimmatli qog‘ozlarni sotish orqali qarz olish kiradi.

Xalqaro moliyalashtirish, shuningdek, qarz beruvchiga (investorga) nisbatan qarz majburiyatlarini (kredit shakli emas) shakllantirmaydigan shakllarni ham olishi mumkin. Bunday moliyalashtirish asosan TMKlar tomonidan amalga oshiriladigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, xalqaro bozorlarda korporativ aksiyalarni nazorat qilish yoki chiqarish huquqisiz xorijiy korxonalarning ustav kapitaliga portfel investitsiyalari orqali amalga oshiriladi.

Bozorga asoslangan xalqaro moliya-bu dunyo mamlakatlarining davlat va xususiy tuzilmalarining ichki bozorlarda muomaladan chiqarilgan va xalqaro moliya bozorlariga vaqtincha mavjud bo‘lgan mablag‘larni xorijiy va Yevrobanklarga joylashtirish, xalqaro qarz va kapital (aksiyalar) qimmatli qog‘ozlarini, shuningdek derivativlarni sotib olish yo‘li bilan moliyalashtirishdir. Bozorga asoslangan xalqaro moliya oluvchi mamlakatning kredit reytingiga mos keladigan bozor sharoitida taqdim etiladi (jalb qilinadi).

Bozor bo‘lmagan xalqaro moliya rasmiy, shuningdek korporativ moliya bo‘lib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar orqali chet elga eksport qilinadi, ammo xalqaro bozorga chiqmaydi va sotilmaydi. So‘nggi 25-30 yil ichida, ayniqsa 1990-yillarning boshidan boshlab, xalqaro moliya jahon iqtisodiyotining xalqarolashuvi va globallashuvining asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

O‘sish sur’atlari bo‘yicha ular global yalpi mahsulot va tovarlar va xizmatlar eksportidan bir necha baravar yuqori. Xalqaro moliyaning rivojlanishi ularning mamlakatlar o‘rtasida taqsimlanishining notekisligi, joriy va kapital operatsiyalar bo‘yicha to‘lov balansining muvozanashligi, xalqaro likvidlikning oshishi va moliya bozorlarining liberallashuvi bilan rag‘batlantirilmoqda. Iqtisodiyot va moliya globallashuvi sharoitida dunyodagi mamlakatlarning mutlaq ko‘pchiligi xalqaro majburiyatlarning aktivlardan barqaror oshib ketishi bilan sof qarzdorlarga aylandi.

Ko‘pgina mamlakatlarda iqtisodiyot joriy hisobvaraqlar va byudjetlarning surunkali tanqisligi, ichki investitsiyalar, iqtisodiy islohotlar va tashqi qarzdorlik bo‘yicha qarz majburiyatlarini bajarish uchun milliy jamg‘armalarning yetishmasligi bilan shakllandi. Xalqaro moliyani chuqur o‘rganishning dolzarbligi globallashuv va moliya bozorlarining integratsiyasi jarayonining kuchayishi, kapital bozorlarini liberallashtirish hisobiga ushbu sohadagi tub o‘zgarishlar, zamonaviy internet texnologiyalariga asoslangan moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish, global rivojlanishda xalqaro moliyaning roli ortib borishi bilan bog‘liq.

12.2. Halqaro moliya rivojlanish bosqichlari

12.2.1 Oltin standarti

Oltin standarti davrida kapital eksporti, xorijiy resurslarni jalb qilish, xorijiy hukumatlar va jismoniy shaxslardan qarz olish, shuningdek qarz majburiyatlarini to‘lash bilan bog‘liq muammolar asrlarga borib taqaladi. XVIII asrda allaqachon davlat va xususiy qarz qimmatli qog‘ozlari ichki bozorda va norezidentlardan qarz olish uchun faol foydalanilgan. 9-asrgacha xorijiy davlatlarning davlatlararo qarzlari asosan urushlar bilan bog‘liq edi.

Urushlar natijasida Yevropa mamlakatlari (ayniqsa Angliya va Fransiya) katta davlat qarzlariga ega bo‘lib, ular qarz qimmatli qog‘ozlarini chiqarish bilan qoplandi. Tinchlik davrida kapital ham eksport / import qilingan. Birinchi kapital oqimlari Yevropa mamlakatlari o‘rtasida aylanib, ularning mustamlakalariga yo‘naltirildi.

9 asrning ikkinchi yarmida xalqaro kredit, bank va fond birjasi tizimi, qimmatli qog‘ozlar bozori jadal rivojlandi. Ushbu rivojlanish rag‘batlantirildi: sanoat ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi, xalqaro

savdoning kengayishi, kartellar va sindikatlarning yaratilishi va faollashishi, kapitalning tartibga solinmagan importi/eksporti, oltin paritetida asosiy mamlakatlar valyutalarining erkin qaytarilishi.

Xalqaro kapital oqimlarida qarz oluvchi mamlakatlarning obligatsiyalariga ingliz, fransuz va nemis investitsiyalari ustunlik qildi. 9 asrda obligatsiyalarni chiqarishning jahon markazi London edi. Xalqaro kapital migratsiyasi oltin standarti davrida (1870-1914) keng ko'lamli qiymatlarga erishdi, bunga valyutalarning erkin qaytarilishi va davlat nazoratining yo'qligi yordam berdi.

Oltin standart Buyuk Britaniyada 1816 yilda joriy qilingan, AQShda u 1837 yildan, Germaniyada – 1875 yildan kuchga kirgan, Rossiyada rubl 1895-1897 yillarda oltinga aylangan. Oltin standart davrining boshlanishi 1867 yilda, Parij kelishuvida ishtirok etuvchi mamlakatlarning rasmiy e'tirofiga sazovor bo'lganida qo'yilgan.

Oltin standarti-bu milliy valyuta birligidagi oltin tarkibini rasmiy konsolidatsiyalashga asoslangan xalqaro valyuta tizimi (XVT) va har qanday miqdordagi oltinni ushbu narxda sotib olishga/sotishga tayyor edi. Shunday qilib, qog'oz pullar miqdori milliy pul birligining oltin tarkibiga va mamlakatning rasmiy oltin zaxirasiga bog'liq edi.

Mamlakatning bitta milliy pul birligining oltindagi qiymati aniqlandi; bu oltin tanga pariteti deb nomlandi. Oltin standartga ko'ra, valyuta kurslari oltin tanga paritetidan biroz yuqoriroq yoki pastda o'zgarishi mumkin edi, chunki tebranishlar chegaralari (oltin nuqtalari) bitta pul birligidagi oltin miqdorini ikkita valyuta markazi o'rtasida tashish xarajatlari bilan belgilanadi.

Nyu-Yorkdan Londonga bir dollar miqdorida oltin tashish 3 sent turadi. Shunday qilib, dollarning funt sterlingga nisbatan kursi 3 sentga yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Misol 1.1 1 ft. = 113.0016 oltin donalari (1 gr. = 0.0648 g); 1 sh.b. = 23,22 gr. oltin; 1 ft. = 113.0016 gr.:23.22 gr. = 4.87 SH.B. Dollar kursining funt sterlingga nisbatan o'zgarishi chegaralari oltinni 1 dollar og'irligida tashish uchun transport xarajatlari edi. Nyu-Yorkdan Londonga-3 sent. Dollar funtga nisbatan $4.90 /1 futgacha pasayishi mumkin. (eksportning oltin nuqtasi) yoki $4.84 /1 ft ga ko'tariladi. (importning oltin nuqtasi); dollarning funtgacha o'zgarishi chegaralari (ikkita oltin nuqta

o‘rtasida) 4.84-4.90 SH.B. /1 edi ft..st. Valyuta kursi oltin punktlari ichidagi talab va taklif bilan belgilandi.

Valyuta kursining oltin punktlaridan tashqariga chiqishiga oltinning to‘lib toshishi to‘sqinlik qildi. Agar valyuta kursi valyuta punktidan pastga tushsa ($4.90 / 1 ft.), keyin Nyu-Yorkdan Londonga oltinning chiqib ketishi bor edi, u yerda oltin uchun ingliz funtini sotib olish arzonroq. Aksincha, funt sterlingga qarshi dollar kurs $ 4.84 / 1 oshdi, agar f.st., keyin qo‘shma Shtatlarga oltin oqimi boshlandi.

Oltin standarti sharoitida oltinning kirib kelishi / chiqishi valyuta kurslari va to‘lov balansini muvozanatlashtirdi. Oltin standarti bo‘yicha tartibga solish mexanizmi oltinning kirib kelishi/chiqishi orqali to‘lov balansini belgilash mexanizmi edi.

Oltin standarti bo‘yicha pul massasi oltin va qog‘oz pullardan iborat bo‘lib, ular oltinga almashtirildi. Binobarin, to‘lov balansi ijobiy bo‘lgan mamlakatda pul massasi miqdori ko‘payadi va to‘lov balansi salbiy qoldiqqa ega bo‘lgan mamlakatda kamayadi.

Salbiy to‘lov balansi bilan oltin defitsitni qoplash uchun mamlakatni tark etdi. Bunday holda, pul kamomad miqdoriga kamaydi, pul qimmatlashdi va narxlar pasaydi. Arzon narxlar tanqis mamlakatdan tovarlar eksportini rag‘batlantirdi va ularning importini chekladi. Natijada, to‘lov balansi taqchilligi bartaraf etilmaguncha, mamlakat tovarlar eksportini rag‘batlantiradi va ularning importini kamaytiradi.

Ijobiy to‘lov balansi bilan teskari holat kuzatildi. Oltin standart davrlarini moliyaviy globallashuvning birinchi davri deb hisoblash mumkin, chunki kapitalning xalqaro harakati nafaqat oldingi, balki keyingi davrlarga nisbatan ham ulkan qiymatlarga erishdi.

Oltin standarti davrida kapital eksporti, uning miqyosiga qo‘shimcha ravishda, quyidagi mezonlar bilan tavsiflangan: ishtirokchi mamlakatlarning kapitalni eksport qiluvchilar va import qiluvchilarga aniq bo‘linishi mavjud edi, deyarli barcha kapital eksporti uchta mamlakat tomonidan amalga oshirildi (Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya), qolgan mamlakatlar rivojlanayotgan moliyaviy bozorlarga ega kapital importchilari edi. Qabul qiluvchi bozorlarga xalqaro moliyaviy oqimlarda portfel investitsiyalari ustunlik qildi, masalan, buyuk Britaniyadan kapital eksportida 90% ni tashkil etdi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar esa

10% ga teng edi. Tahlil qilingan vaqt ichida kapital bozorida qarz oluvchilarning tarkibi o'zgardi.

1870 yilda London bozoridagi qarzlarning 60% davlat kreditlari edi, 1914 yilga kelib ularning ulushi 30% gacha tushdi va xususiy qarz oluvchilarning ulushi 70% gacha ko'tarildi. Qarzlarning aksariyati uzoq muddatli xarakterga ega bo'lib, infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishga yo'naltirildi: temir yo'llar, port inshootlari, kommunikatsiyalar qurilishi. O'zaro listing tizimi keng tarqaldi, ya'ni, ayrim mamlakatlar emitentlarining qimmatli qog'ozlarining boshqa mamlakatlar bozorlaridagi muomalasi, shuningdek chet elliklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari.

Britaniya banklari AQShda o'z filiallarini ochdilar va Amerika kapital bozorida ishladilar va aksincha. Yangi aloqa vositalarining joriy etilishi: xususan, 1868 yilda Yevropa va Amerika o'rtasida trans atlantik kabel yotqizildi, bu qimmatli qog'ozlar kotirovkalarini doimiy ravishda almashtirishga imkon berdi.

Qimmatli qog'ozlar uchun asosiy savdo maydonchasi bo'lgan fond birjalarining shakllanishi. Fond birjalari likvidligi muhim qismini to'plangan, narxlarda yetkazib axborot (stavkalari) kotirovka qimmatli qog'ozlar, belgilangan savdo qoidalari, amalga oshirilgan kliring va hisob-kitob tartib, moliyaviy hisob-kitoblar kafolati sifatida harakat. Birjadan tashqari bozor kengayib bordi, bank mijozlari o'rtasida qimmatli qog'ozlar savdosini tashkil etuvchi investitsiya banklarining roli ortib bordi.

Kapital importchilari oltin – valyuta zaxiralarini to'ldirish uchun qarz mablag'laridan foydalanganlar, ularning hajmi Rossiya va Belgiyada oltin standarti davrida 3-4 barobar oshgan. Kreditorlar xususiy yuridik va jismoniy shaxslar, qarz oluvchilar esa hukumatlar, shuningdek, temir yo'l va boshqa ba'zi xususiy kompaniyalar davlat kafolati ostida edi.

Mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakati bozor omillari bilan tartibga solingan. Ba'zi omillarning kombinatsiyasi kapitalni eksport qiluvchi mamlakatdan chiqarib yubordi (push), boshqa omillarning kombinatsiyasi kapitalni qabul qiluvchi mamlakatga jalb qildi (pull). Eksport qiluvchi mamlakatda kapitalning ortiqcha to'planishi uning arzonlashuvida, ya'ni foiz stavkalarining pasayishida namoyon bo'ldi. Bu kapitalni ortiqcha kapital bilan mamlakatdan uning keskin tanqisligini

boshdan kechirayotgan va buning uchun yuqori narx (foizlar, dividendlar va foyda) to'lashga tayyor bo'lgan mamlakatlarga olib chiqdi.

Eksport qiluvchi mamlakatlarda kapitalga talab yuqori bo'lgan va uni qabul qiluvchi mamlakatlarga yetarli darajada kirib kelmagan davrda yetishmayotgan kapital ilgari chet el kapitali yordamida yaratilgan tarmoqlar eksportidan tushgan daromadlar hisobiga to'ldirildi.

12.2.2 Jahon urushlari davridagi kreditlar, qarzlar va qarzlar (1914-1945)

Birinchi Jahon urushi va urushdan keyingi yillar, birinchi Jahon urushi jahon iqtisodiyotiga, ayniqsa uning pul sohasiga chuqur zarba berdi. Deyarli barcha mamlakatlarda barcha banklar banknotlarni oltinga almashtirishni to'xtatdilar va harbiy xarajatlar natijasida kelib chiqadigan katta byudjet taqchilligini qoplash uchun mo'ljallangan almashtirilmaydigan qiymat belgilarini chiqarishga o'tdilar.

9 asrning ikkinchi yarmida tashkil etilgan banknotlarni oltinga erkin almashtirishga asoslangan oltin monometallizmining pul tizimi o'z faoliyatini to'xtatdi. Birinchi Jahon urushi davrida aksariyat davlatlar savdo va valyuta cheklovlarini joriy qildilar va muhim xorijiy investitsiyalar qaytarib bo'lmaydigan darajada yo'qoldi.

Likvid resurslarning yetishmasligi tufayli tashqi qarzlar ko'paydi. Ushbu vaqt ichida Qo'shma Shtatlar ilgari bo'lgan qarzdorlardan sof kreditorga aylandi, chunki Yevropa mamlakatlariga xorijiy investitsiyalar ikki baravar kamaydi.

Aksincha, Amerikaning xorijiy aktivlari hajmi 2 barobar oshib, 9,7 milliard dollarni, shu jumladan davlat talablari – 2,7 milliard dollarni, Amerika kompaniyalarining to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalari 3,9 milliard dollarni tashkil etdi. Natijada, Qo'shma Shtatlar eng yirik xalqaro sof kreditorga aylandi va bu imkoniyatda ular 1984 yilgacha inklyuziv bo'lib qolishdi.

Harbiy harakatlar yillarida ittifoqlararo katta qarz to'plangan. Qo'shma Shtatlarning kreditor sifatida ulushi ittifoqlararo qarzning umumiy miqdorining 44 foizini 20 milliard dollarni tashkil etdi. Aqshning ittifoqchilarga bergan harbiy kreditlari hajmi 8,8 milliard dollarni tashkil yetdi, shundan davlat kreditlari 7,3 milliard dollarni tashkil etdi. 1922 yilga

kelib qo‘shma Shtatlarning ittifoqdosh qarzlarining umumiy miqdori 22 milliard dollargacha oshdi, foiz to‘lovlari ulushi esa taxminan yarmini tashkil etdi.

Versal shartnomasiga (1919) muvofiq Germaniya va boshqa mag‘lubiyatga uchragan davlatlar g‘olib mamlakatlarga katta tovon to‘lashga va’da berishdi. Ittifoqlararo qarzlarni to‘lash va tovon to‘lash bilan bog‘liq muammolarni hal qilish Douyes rejasi (1924), yosh rejasi (1930) asosida ko‘p tomonlama kredit va to‘lov shartnomalarini tuzishni talab qildi.

1930 yilda yetakchi mamlakatlarning Markaziy emitent banklari uchun xalqaro kliring palatasi rolini o‘ynay boshlagan xalqaro hisob-kitoblar bo‘yicha hukumatlararo Bank (XXX) tashkil etildi. Bank ittifoqlararo qarzlarni to‘lash va tovon to‘lash bilan bog‘liq muammolarni hal qilish bilan shug‘ullangan (Germaniya). 1920-yillarning boshlarida xayoliy kapitalning tez o‘sishi kuzatildi. Banklarning qimmatli qog‘ozlar birjasi spekulyatsiyasiga, shuningdek davlat majburiyatlariga investitsiyalari sezilarli darajada oshdi.

Ushbu davrda qo‘shma Shtatlarda iqtisodiy tiklanish boshlandi, 1924 yildan 1929 yilgacha Amerika fond bozorida aksiyalar narxlarining o‘sishi (Dou Jons indeksi) 300% ni tashkil etdi. Xususiy kapitalning Amerika bozoriga chiqishi G‘arbiy Yevropada jiddiy moliyaviy qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Oltin-valyuta zaxiralari tarkibida va ularni yetakchi kapitalistik mamlakatlar o‘rtasida taqsimlashda siljishlar yuz berdi.

Kapitalistik dunyoning rasmiy oltin zaxiralarida AQShning ulushi 46 yilga kelib 1924% gacha o‘sdi va AQShning jahon moliyaviy markaz sifatida roli sezilarli darajada oshdi. Moliya bozorida o‘z o‘rnini egallab, Qo‘shma Shtatlar xalqaro valyuta tizimida o‘zini namoyon qilishga harakat qildi, ayniqsa oltinning pozitsiyasi silkindi. Oltin ichki pul muomalasidan chiqarildi va uni xalqaro aktiv sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlatish ko‘lamini qisqartirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi.

1922 yilgi Genuya konferensiyasida Amerika dollari va Britaniya funt sterlingidan rasmiy valyuta zaxiralari va xalqaro to‘lovlar vositasi sifatida foydalanish qonuniylashtirildi, ya’ni, oltin standarti qabul qilindi. Biroq, 1920-yillarda va ayniqsa 1930-yillardagi valyuta betartibligi

sharoitida milliy valyutalarning hech biri xalqaro hisob-kitoblar tizimida hal qiluvchi o'rinlarni egallamadi.

Katta zarbalar: 1929 yildagi iqtisodiy inqiroz va ikkinchi Jahon urushi 1929-1933 yillardagi inqiroz pul-moliya sohasidagi jiddiy zarbalar bilan kechdi, bu birinchi navbatda banklarning bankrotligida namoyon bo'ldi. Pul inqirozi valyuta inqirozi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, natijada valyutalarning katta qadrsizlanishi va to'lov balansining keskin yomonlashishi kuzatildi.

1931 yilda Buyuk Britaniya va Yaponiya oltin standartdan voz kechishdi, 1933 yilda AQSH va boshqa 40 mamlakat ulardan o'rnak oldi. Oltin blokda ishtirok etuvchi bir guruh mamlakatlarning (Fransiya, Belgiya, Gollandiya va Shveytsariya) o'zaro qo'llab-quvvatlash asosida oltin standartini saqlab qolishga urinishi qisqa muddatli bo'lib chiqdi va 1936 yilda bu blok qulab tushdi. Oltin blokdan tashqari 1931-1933 yillarda yana ikkita valyuta bloki tashkil etildi.

Sterling bloki Britaniya imperiyasining deyarli barcha mamlakatlari, Misr, Iroq, Eron, Yaponiya va boshqalarni o'z ichiga olgan; dollar blokiga Kanada, Nyufaundlend va lotin Amerikasi mamlakatlari kiritilgan. Valyuta bloklari doirasida oddiy valyutalar blokning Markaziy valyutasining oltin paritetiga bog'langan. Bu a'zo davlatlarning mamlakatning zaxira valyutasi holatiga va ayniqsa, uning pul tizimining holatiga bog'liqligini keltirib chiqardi.

Zaxira valyutasi mamlakati blokning oddiy mamlakatlari valyutalarining barqarorligiga bog'liq bo'lib, uning oltin zaxiralariga doimiy bosim o'tkazdi. Oltin-arzon tizimga o'tish xalqaro muomaladagi oltin miqdorining keskin kamayishini anglatardi va xalqaro kredit va hisob-kitob munosabatlarini yanada takomillashtirishni talab qildi. Kredit operatsiyalari asosida naqd pulsiz to'lovlarning turli shakllari sezilarli darajada kengayishi bilan naqd pul muomalasini kamaytirish tendensiyasi kuzatildi.

Jahon bozorida tovarlar va xizmatlarning xalqaro aylanmasi vositachiligida moliyaviy vositalar - cheklar, veksellar va boshqa kredit hujjatlari soni va xilma - xilligi sezilarli darajada oshdi. Osonlik bilan kirish mumkin bo'lgan va mobil bo'lgan ushbu moliyaviy vositalar tezda mamlakatdan mamlakatga "issiq pul" shaklida ko'chib o'tdi va pul

chayqovchilari qo'lida milliy kredit va moliya tizimlarini buzish uchun xavfli vositaga aylandi.

Valyuta dempingi keng qo'llanildi, turli xil valyuta va import cheklovlari joriy etildi, emissiya faoliyatida, shuningdek pul massasi tarkibida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Markaziy banklar funksiyalarining sezilarli darajada kengayishi, ularning iqtisodiy faoliyat dinamikasiga, davlat qarzini moliyalashtirishga va to'lov balansini tartibga solishga ta'sir qiluvchi muhim omilga aylanishi kuzatildi.

Davlat majburiyatlarini emitent banklarga joylashtirish orqali byudjet taqchilligini qoplash juda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ko'pgina mamlakatlarda davlat xarajatlarini moliyalashtirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida emitent banklar tomonidan davlat majburiyatlarini hisobga olishda eng muhim cheklovlar bekor qilindi. Masalan, AQShda 1932 yilda bank emissiyasini oltin va tijorat veksellari bilan birga davlat qimmatli qog'ozlari bilan qoplashga imkon beruvchi qonun qabul qilindi.

Davlat qimmatli qog'ozlarining barqaror almashinuv kursini saqlash va ularni joylashtirish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratish Markaziy banklarning eng muhim vazifasiga aylandi. 1929-1933 yillardagi inqiroz davrida, qat'iy davlat valyuta nazorati va valyuta cheklovlari joriy etilganda va xususiy valyuta aylanmasi keskin cheklanganda, kliring jahon amaliyotiga kirdi.

Kliring-bu o'zaro kliring hisobvaraqlarini ochish asosida amalga oshiriladigan foizsiz kreditlash; natijada qoldiq erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta va oltin bilan qoplanadi. Xalqaro kliring to'lov balansi bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish va o'zaro qarzlarni to'lash uchun ishlatilgan.

Buyuk depressiya davrida qo'shma Shtatlardan kapital eksporti kamaydi, import oshdi. Natijada, qo'shma Shtatlar kapitalning sof eksportchisi bo'lib, Angliyaga yetakchilikni yo'qotdi. Ikkinchi Jahon urushi yillarida Aqshning jahon kreditor sifatida roli keskin oshdi. Fashistlar Germaniyasi tomonida jang qilmagan ittifoqchilar va boshqa davlatlar eksport-import bank kreditlari bo'yicha tovarlar oldilar, ularning umumiy miqdori 1940-1945 yillarda taxminan 1 milliard dollarni, 1934-1953 yillarda esa 6,3 milliard dollarni tashkil etdi.

1941 yil mart oyidan boshlab Qo'shma Shtatlar ittifoqchilarga ikki tomonlama shartnomalar asosida yer ijarasi berishni boshladi, unda urush natijasida vayron qilingan materiallar to'lanmasligi ta'kidlandi. 46 milliard dollarlik Lend-lizing materiallari 42 mamlakatga tarqatildi.

12.2.3 Oltin dollar standarti va belgilangan valyuta kurslari bo'yicha xalqaro moliya (1944-1973)

Ikkinchi Jahon urushi yillarida AQShning jahon kreditor sifatida roli keskin oshdi. Ushbu davrda dunyoning aksariyat mamlakatlari moddiy va likvid resurslarning keskin tanqisligini boshdan kechirdilar va salbiy savdo va joriy hisob qoldiqlariga ega bo'ldilar. G'arbiy Yevropa mamlakatlarining 1946-1953 yillardagi salbiy savdo balansining umumiy miqdori 50 milliard dollardan oshdi.

1944 yilda Bretton-Vudsda Qo'shma Shtatlar tashabbusi bilan Bretton-Vuds deb nomlangan xalqaro oltin-pul tizimining tamoyillari qabul qilindi. Uni amalga oshirish uchun xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) tashkil etildi. XVJga to'lov balansining belgilangan valyuta kurslari saqlanishini nazorat qilish vakolati berildi. XVJning xalqaro savdoni rivojlantirish bo'yicha umumiy maqsadlari 1947 yilda mamlakatlar o'rtasidagi savdoni erkinlashtirishga qaratilgan tariflar va savdo to'g'risida Bosh bitim (GATT) imzolanishi bilan mustahkamlandi.

XVJ bilan bir vaqtda xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) a'zo hukumatlarga qayta qurish va rivojlantirish uchun kreditlar berish uchun tashkil etilgan. 1956 yildan boshlab xalqaro Moliya korporatsiyasi (IFC) xususiy biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha o'z faoliyatini boshladi; 1960 yilda xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (IDA) tashkil etildi, uning foizsiz moliyaviy resurslari dunyoning eng qashshoq mamlakatlariga yuboriladi.

Xalqaro kredit tashkilotlarining resurslari ishtirokchi mamlakatlarning badallari hisobidan shakllantiriladi. Shunday qilib, rivojlanish maqsadida xalqaro davlat moliyasini shakllantirish va qayta taqsimlash, joriy hisob kamomadini qoplash va valyuta kurslarini saqlash uchun institutsional tizim yaratildi.

Bretton-Vuds pul tizimi 1971 yil avgustgacha xorijiy Markaziy banklar uchun 35 troy unsiyasi (1 g) uchun belgilangan narxda oltinga

almashtirilgan dollarning maxsus pozitsiyasini ta'minladi. Dollar pariteti rasmiy narxda oltin bilan aniqlandi - $ 1 = 0,888671 g sof oltin;

boshqa milliy valyutalarning paritetlari Aqsh dollari orqali oltin bilan plusminus 1% paritetining o'zgarishi chegaralari bilan shakllandi. Valyuta devalvatsiyasi 10% gacha qayta baholashga a'zo mamlakatlarning xohishiga ko'ra ruxsat berildi.

10% dan ortiq valyuta paritetlarini o'zgartirish uchun XVJning ruxsati talab qilindi. XVJ ustav kapitali, a'zo mamlakatlar hissasi tomonidan tashkil etildi, ularning ulushi quyidagi nisbatda oltin (25%) va milliy valyuta (75%). U joriy hisobni to'lashda surunkali qiyinchiliklarga duch kelgan a'zo mamlakatlarga kredit yordamini ko'rsatish uchun Fond resurslarini shakllantirdi.

XVJ mablag'lari milliy valyuta bo'yicha oltin uchun erkin ta'minlandi – sog'lomlashtirish dasturi qabul qilinishi va amalga oshirilishi sharti bilan. Urushdan keyingi birinchi yillarda XVJ hali faol emas edi va Qo'shma Shtatlar dunyoning asosiy kreditori va donori bo'lib qoldi. Ular G'arbiy Yevropa va boshqa mamlakatlarga subsidiyalar va kreditlar shaklida ikki tomonlama yordam ko'rsatdilar, ularning umumiy miqdori 1945-1965 yillarda 107 milliard dollarni tashkil etdi.

1947 yildan beri AQShda xorijiy mamlakatlarga yordam to'g'risida bir qator qonunlar qabul qilindi. G'arbiy Yevropa mamlakatlariga iqtisodiy yordam ko'rsatishni nazarda tutuvchi qonun Marshal rejasi deb nomlangan va 1948 yilda AQShda qabul qilingan. 1949-1952 yillar uchun Marshal rejasi bo'yicha, asosan, subsidiyalar shaklida taxminan 22 milliard dollar ta'minlandi. Urushdan keyingi o'n yilliklarning o'ziga xos xususiyati rivojlangan mamlakatlarda o'zaro kreditlarning jadal kengayishi edi. Xalqaro kredit munosabatlarini rivojlantirish xalqaro tashkilotlar, Markaziy banklar va xususiy banklarning asosan yevro valyuta bozoridagi operatsiyalari orqali amalga oshirildi.

1950 yilda Marshal rejasi bo'yicha resurslarni oladigan mamlakatlar Yevropa valyuta Ittifoqini tuzdilar. Deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar turli yillarda XVJdan o'z faoliyatining boshidan 1970-yillarning oxirigacha kredit olishgan. Asosiy oluvchilar Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va boshqalar edi. XVJ tomonidan 2-1947 yillarda a'zo mamlakatlarga berilgan kreditlarning umumiy miqdoridan (taxminan 1956 milliard dollar)

70% sanoati rivojlangan mamlakatlarga va 30% rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan olingan.

1960-yillarda rivojlangan mamlakatlarning Markaziy banklari o'rtasida "svop" turidagi kreditlarni o'zaro berish to'g'risida shartnomalar tizimi ishlab chiqildi. Bunday kreditlarning asosiy oluvchilar AQSH edi. 1960-yillarning oxirida AQSH federal rezervining 11 ta boshqa rivojlangan mamlakatlarning Markaziy banklari va Xalqaro hisob-kitoblar banki (XXKB) bilan 10 milliard dollar miqdorida 12 ta kelishuvi mavjud edi; Buyuk Britaniya 12 ta almashtirish shartnomasini tuzdi, Fransiya - 6. O'zaro kreditlarni qo'llab-quvvatlash hajmi faqat 1978 yilda dollarni qo'llab-quvvatlash uchun 50 milliard dollar sarflanganligi bilan izohlanadi.

Ushbu mablag'larning aksariyati rivojlangan 14 mamlakatning Xalqaro hisob-kitoblar banki (XXKB) va Markaziy banklaridan svop kreditlari shaklida berildi. Urushning dastlabki o'n yilliklarida xususiy kapitalning xalqaro harakati likvidlikning yo'qligi va hukumatning qattiq nazorati bilan cheklandi. Xalqaro moliya bozorining keng ko'lamli rivojlanishi 1960-yillarda transmilliy korporatsiyalar va banklarning (TMK va TNB) shakllanishi bilan boshlandi. Aynan ularning chet eldagi ishlab chiqarish va moliyaviy tuzilmalarga investitsiya qilingan bo'sh aktivlari, shuningdek, xorijiy moliyaviy resurslarni jalb qiladi.

1950-yillarning o'rtalarida buyuk Britaniya va Gollandiyada tovar birjalari faoliyati tiklandi; Londonda oltin bozori ishlay boshladi. AQSH fond bozori yanada faollashdi. 1974 yilga kelib xalqaro pul va kapital bozori, yevro–valyuta bozori shakllandi. Ushbu bozorlar milliy yurisdiksiyadan tashqarida kelib chiqqan mamlakatlar tashqarisidagi xalqaro banklarga qo'yilgan valyutalar bilan ishlaydi.

Yevro valyutalari offshor (milliy bo'lmagan) valyutalardir. Ularning asosida Yevrokredit, Yevrobond va boshqa qimmatli qog'ozlar bozori shakllandi. Natijada, kapitalga talab va taklifni jahon miqyosda jamlagan holda, o'z foiz stavkalari tizimiga ega bo'lgan xalqaro kredit mexanizmi rivojlandi. Milliy valyutada xalqaro kreditlashni amalga oshiradigan xorijiy kreditlar bozoridan farqli o'laroq, yevro bozorlari bitimda ishtirok etayotgan har ikki tomon uchun ham begona bo'lgan valyutalar va aktivlar bilan ishlaydi. Yevro valyutalari chegarani kesib

o‘tishda mahalliy valyutalarga aylantirilmaydi va shuning uchun milliy valyuta qonunchiligi doirasidan tashqarida.

Yevro valyutalari bilan operatsiyalarda vositachilar ko‘pincha qabul qiluvchi mamlakatga nisbatan xorijiy banklar (Yevrobank) bo‘lib, bu ularning operatsiyalarini mahalliy valyuta organlari tomonidan tartibga solishning yanada erkin rejimiga olib keladi. Yevro bozorlari nafaqat milliy Qonunchilik, balki geografik joylashuvi va ishtirokchilar tarkibi bilan ham nazorat qilinmagani uchun xalqaro hisoblanadi.

Yevro bozoridagi asosiy kreditorlar va qarz oluvchilar TMKlardir. Qisqa muddatli yevro valyuta bozori asosida Yevrobond bozori shakllandi, uning rivojlanishi davlat idoralari va xususiy kompaniyalarning uzoq muddatli ehtiyojlarini moliyalashtirish bilan bog‘liq. 1968 yilda Yevroklirg kompaniyasi tomonidan Yevroklirg tizimining yaratilishi bilan Yevrobondlarning ikkilamchi bozorining rivojlanishi boshlandi.

Yevroklirg asosida turli mamlakatlarda obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni saqlash uchun depozitariylar tizimi shakllangan. Qimmatli qog‘ozlarni sotib olish/sotish endi ularning jismoniy mavjudligini talab qilmadi, depozitariylardagi omonatchilar hisobvaraqlaridagi yozuvni o‘zgartirish uchun sertifikatlarni topshirishga qisqartirildi. 1970 yilda Lyuksemburg Yevrobond bozorida Cedel deb nomlangan Yevropa kliring hisob-kitob tizimini yaratdi.

Norezidentlar tomonidan mahalliy valyutada chiqarilgan ichki va tashqi obligatsiyalar sotiladigan Yevrobond bozori va milliy qarzli qimmatli qog‘ozlar bozori o‘rtasidagi farqlar quyidagicha:

1. Milliy bozorda qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar milliy va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tartibga solinadi, foiz stavkalari davlat tomonidan qat’iy nazorat qilinadi, obligatsiyalarni chiqarish shartlari va hajmi davlat siyosati va mahalliy hokimiyat organlarining buyruqlari bilan belgilanadi.

2. Yevrobondlar bo‘yicha foiz stavkalari talab va taklif nisbati bilan belgilanadi va obligatsiyalarni chiqarish muddati va hajmi qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash asosida belgilanadi.

12.2.4 Xalqaro moliyalashtirishning zamonaviy davri (1971 yildan hozirgi kungacha)

1970-yillarda xalqaro moliya rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillar: tabiatning o'zgarishi va xalqaro kreditlashning ko'payishi, birinchi navbatda, butun dunyo bo'ylab ishlab chiqarishni joylashtirib, barcha resurslardan, shu jumladan moliyaviy resurslardan maqbul foydalanishga intilgan TMKlarning faoliyati bilan bog'liq. Bunday talablarga faqat moliyaviy jihatdan kuchli transmilliy bank javob berishi mumkin edi.

Xalqaro kredit bozori hajmi keskin oshdi, shu jumladan xalqaro kreditlashdan foydalanish xususiyatining o'zgarishi hisobiga, uning asosiy maqsadi nafaqat xalqaro almashinuv sohasi, balki ishlab chiqarish sohasi ham edi. 1970-yillarda xalqaro xususiy kredit joriy hisob kamomadini to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita moliyalashtirish uchun ishlatila boshlandi.

Xususiy firmalar bilan bir qatorda hukumatlar, davlat muassasalari va korxonalari va xalqaro kredit tashkilotlari eng yirik qarz oluvchilarga aylandi. O'n yillikning oxirida xalqaro kapital bozorlari rivojlangan va rivojlanayotgan neft import qiluvchi mamlakatlarning joriy hisob kamomadining qariyb 60 foizini moliyalashtirdi. Xalqaro kredit hajmining o'sishi nafaqat Yevropa kreditlari, balki tashqi kreditlash bozorlarining o'sishi bilan bog'liq edi, ayniqsa iyenning roli oshdi.

1970-yillarda dunyo ikkita "neft zarbasi" ni boshdan kechirdi, ya'ni jahon neft narxlarida ikkita keskin sakrash. Natijada, neft eksport qiluvchi mamlakatlarda katta valyuta profitsiti (Petrodollar), neft import qiluvchilarda esa joriy hisob taqchilligi mavjud. Ushbu defitsit asosan Petrodollar tomonidan qoplandi, ular qabul qiluvchi mamlakatlar tomonidan xalqaro banklar orqali, Yevrobond bozori orqali va boshqalar orqali qabul qilindi.

1971 yil avgust oyida AQSH ma'muriyati dollarni oltinga almashtirishni bekor qildi, bu yesa valyutasining butun dunyo bo'ylab nazoratsiz tarqalishiga olib keldi va dollarni chinakam xalqaro valyutaga aylantirdi. Xuddi shu yili ba'zi mamlakatlar suzuvchi valyuta kursini joriy qildilar. Suzuvchi valyuta kursi rasman tan olindi va Yamayka konferensiyasining qarorlari (1976) XVJga a'zo mamlakatlarning har qanday valyuta kursini joriy etish huquqini mustahkamladi. Oltin demonetizatsiya qilindi va o'sha paytda dollarning raqiblari yo'q edi.

1972 yildan beri Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar o'zaro valyuta tebranishlari chegaralarini dollarga nisbatan ("tunneldagi ilon") ikki

baravar toraytirdilar va aslida 1979 yilda yaratilgan Yevropa valyuta tizimini qurishni boshladilar. Yevropa valyuta tizimining qurilishi 2002 yilda Yevropa Ittifoqiga a'zo 12 davlatdan iborat valyuta ittifoqini shakllantirish bilan yakunlandi.

1978 yildan boshlab Yamayka pul tizimi ishlay boshladi, bu aslida Bretton-Vuds tizimiga ilgari kiritilgan o'zgarishlarni, ya'ni dollarning oltinga qaytarilishini bekor qilishni, suzuvchi valyuta kurslarini joriy etishni, XVJga a'zo mamlakatlarga o'zaro kredit berishda maxsus huquqlardan foydalanishni birlashtirdi.

Yamayka tizimi quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

1. Oltinni demonetizatsiya qilish. Oltin rasmiy zaxiralardan rasmiy ravishda olib qo'yildi. XVJga tegishli oltinning 1/6 qismi a'zo mamlakatlarga milliy valyutalari evaziga rasmiy narxda qaytarildi. XVF oltinining qolgan 1/6 qismi 4 yil ichida, 1976 yil iyun oyidan boshlab sotildi, shundan so'ng sotuvlar to'xtatildi va zaxiralar muzlatildi.

2. Oltin ichiga dollar qaytarilmasligi. Dollarning oltinga aylanishi bekor qilindi; maxsus chizish huquqlari (SDR) valyuta tizimining asosi sifatida tan olindi va ularning qiymati valyutalar savati bilan belgilanadi, ya'ni ma'lum nisbatlarda yetakchi valyutalar to'plami.

3. XVJga a'zo mamlakatlarning har qanday valyuta kursini joriy etish huquqi; shu bilan birga, Fond valyuta kurslari va ularni tashkil etish to'g'risidagi bitimlarning rivojlanishi ustidan qat'iy nazoratni amalga oshirishga vakolatli.

1970-yillarda rivojlangan mamlakatlar birinchi marta ikki raqamli inflyatsiyaga duch kelishdi, bunda ichki narxlarning o'sishi moliyaviy vositalar, ya'ni bank depozitlari, aksiyalar va obligatsiyalar rentabelligidan oshib ketdi, bu esa pulning tovar aktivlariga qochishiga olib keldi. Bu rivojlangan davlatlarni 1990-yillarda yakunlangan moliya sektorini liberallashtirish va o'zgartirish jarayonini boshlashga majbur qildi.

Ushbu o'zgarishlarning maqsadi hukumatlar va iqtisodiyotni arzon qarz mablag'lari bilan ta'minlash uchun kapitalning chiqib ketishiga to'sqinlik qiladigan va past foiz stavkalarini saqlashga imkon beradigan qat'iy cheklovlarni bekor qilish edi. Shu bilan birga, o'zgarishlar bank

xizmatlari bozorini, davlat qarz qimmatli qog'ozlar bozorini va korporativ qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirishga qaratilgan edi.

12.3. Moliya sektorini liberallashtirish va xalqaro moliya tizimidagi tarkibiy o'zgarishlar

Milliy moliyaviy tizimlarni o'zgartirish zarurati ichki moliyaviy muammolar tufayli yuzaga keldi: asosiy rivojlangan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlarning mutlaq ko'pchiligi (neft eksportchilari bundan mustasno), rivojlangan mamlakatlarning kumulyativ defitsiti va xalqaro hisob-kitoblarga ko'ra jahon defitsit.

Hukumatlarning sa'y-harakatlari bozor institutlarining moliyaviy faoliyatiga bevosita davlat aralashuvini rad etish va me'yoriy-huquqiy bazani o'zgartirish orqali moliyaviy operatsiyalarni tartibga solishga qaratilgan edi; mamlakatlar o'rtasida kapital harakatini erkinlashtirishga qaratilgan. Islohotlar davomida kapitalni eksport qilishga ruxsat berish tizimi bildirishnoma tizimi bilan almashtirildi. Bozor usullari asta-sekin ma'muriy taqiqlar va cheklovlarni almashtirdi.

Bank sohasida ham bir qator taqiqlar bekor qilindi: mijozlarga bank kreditlari miqdori bo'yicha ko'rsatmalar bekor qilindi, berilgan kreditlarning umumiy hajmi ustidan davlat nazorati olib tashlandi, bank depozitlari va kreditlari bo'yicha foizlar darajasiga qo'yiladigan talablar bekor qilindi.

Bir qator mamlakatlarda ma'lum sanoat va tarmoqlarni qo'llab-quvvatlaydigan ixtisoslashgan moliya institutlariga ilgari mavjud bo'lgan majburiy bank kreditlari bekor qilindi. Ayrim turdagi hisobvaraqlarni ochadigan banklarga, ochilgan bank filiallari soniga, turli xil faoliyat turlarini (ko'chmas mulk operatsiyalari, sug'urta va investitsiya biznesi) birlashtirgan banklarga taqiqlar bekor qilindi. Banklar tomonidan davlat qarzlarini belgilangan narxda majburiy sotib olish talabi bekor qilindi, bu byudjet taqchilligini yashirin moliyalashtirishni anglatadi.

Davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish auksionlar orqali amalga oshirila boshlandi. Natijada davlat qimmatli qog'ozlarining birlamchi va ikkilamchi bozori vujudga keldi. O'zgarishlar jarayonida hukumatlar bo'ysunishidan chetlatilgan va mustaqil institutlarga aylangan Markaziy banklarning roli oshdi. Tijorat banklari uchun majburiy zaxira talabi joriy etildi.

Pulni tartibga solish vositalarining to'plami kengaydi; Markaziy banklar ochiq bozorda operatsiyalarni, pul bozorida garov kreditlash va repo operatsiyalarini amalga oshirishni boshladilar, qayta moliyalashtirish stavkalarini belgilashdi va hokazo. 1980-yillardan boshlab ko'plab omillar ta'siri ostida qimmatli qog'ozlar bozori kengayib bormoqda. Yillar

davomida birja va birjadan tashqari savdolarni modernizatsiya qilish amalga oshirildi, yangi moliyaviy mahsulotlar paydo bo'ldi, moliyaviy derivativlar soni va xilma-xilligi oshdi.

Zamonaviy texnologiyalar asosida ichki va xalqaro moliya bozorlari, xalqaro valyuta va moliya bozorlari o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatildi, xalqaro moliya bozori global tus oldi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining kengayishiga 1980-yillarda davlat mulkini ommaviy xususiylashtirish jarayoni avval rivojlangan, keyin rivojlanayotgan mamlakatlarda va nihoyat o'tish davri iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlarda boshlanganligi ham ta'sir ko'rsatdi. Birlashish va qo'shilish va yangi kompaniyalarning shakllanishi keng miqyosga ega bo'ldi, bu bir tomondan Sindikatlangan yevro kreditlariga bo'lgan talabni kengaytirdi, boshqa tomondan korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining o'sishi va diversifikatsiyasiga yordam berdi.

1990-yillarning boshidan boshlab xususiy kapital rivojlanayotgan mamlakatlarga tobora ko'proq kirib bormoqda. Sobiq ittifoq va Iqtisodiy o'zaro yordam kengashi parchalanganidan so'ng, dunyoda moliyaviy va boshqa resurslarning keskin tanqisligi bilan bozorga o'tish iqtisodiyotiga ega 28 mamlakat paydo bo'ldi. Ushbu mamlakatlar xalqaro moliya va xalqaro kapital bozorlari tizimiga qo'shilishdi, ularda moliyaviy bozorlar paydo bo'ldi va rivojlanmoqda, jahon moliya bozorining yangi segmentlarini shakllantirmoqda.

Nazorat savollari

1. Xalqaro moliya nimalarni ta'minlaydi?
2. Xalqaro moliya tarkibiga nimalar kiradi?
3. Xalqaro moliya rivojlanish bosqichlari?
4. Jahon urushlari davridagi kreditlar, qarzlar (1914-1945)?
5. Oltin dollar standarti va belgilangan valyuta kurslari bo'yicha xalqaro moliya (1944-1973)?
6. Yevrobond bozori va milliy qarzli qimmatli qog'ozlar bozori o'rtasidagi farqlar nimalardan iborat?
7. Xalqaro moliyalashtirishning zamonaviy davri (1971 yildan hozirgi kungacha)?
8. Yamayka tizimi qanday prinsiplarga asoslanadi?
9. Moliya sektorini liberallashtirish va xalqaro moliya tizimidagi tarkibiy o'zgarishlar nimalardan iborat?

GLOSSARIY

Aylanma kassa mablag'i - moliya yilida O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetining, Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjetining, tumanlar va shaharlar byudjetlarining shaxsiy g'azna hisobvaraqlarida turgan byudjet mablag'larining yo'l qo'yiladigan eng kam miqdori;

birinchi darajali byudjet mablag'larini taqsimlovchi - O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan qonun bilan belgilangan miqdorda ajratiladigan byudjet mablag'larini taqsimlovchi yuridik shaxs;

byudjetdan ajratiladigan mablag'lar - O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetidan va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlaridan byudjet tashkilotlari hamda byudjet mablag'lari oluvchilar uchun nazarda tutiladigan pul mablag'lari;

byudjet jarayoni - byudjet tizimi byudjetlarini shakllantirish, tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash va ijro etish, ularning shakllantirilishini, tuzilishini hamda ijrosini nazorat qilish, byudjet tizimi byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayoni;

byudjet jarayoni ishtirokchilari - davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, davlat moliyaviy nazorat organlari, byudjet tashkilotlari va byudjet mablag'lari oluvchilar;

byudjet mablag'larini taqsimlovchi - birinchi darajali byudjet mablag'larini taqsimlovchi va ikkinchi darajali byudjet mablag'larini taqsimlovchi;

byudjet sohasidagi vakolatlar - byudjet jarayoni ishtirokchilarining byudjet munosabatlari sohasidagi vakolatlari;

byudjet ssudasi - qaytarish sharti bilan yuqori turuvchi byudjetdan quyi turuvchi byudjetga, shuningdek davlat maqsadli jamg'armalariga, rezident-yuridik shaxsga ajratiladigan pul mablag'lari;

byudjet so'rovi - o'rta muddatli davr uchun byudjetdan ajratiladigan mablag'larni olishga bo'lgan ehtiyojni asoslashni nazarda tutuvchi hujjat;

byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari - qonunchilikda nazarda tutilgan manbalar hisobidan byudjet tashkiloti tasarrufiga kelib tushadigan mablag‘lar;

byudjet tizimi byudjetlari - O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari;

byudjetlararo transfertlar - O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga, davlat maqsadli jamg‘armalariga hamda buning aksicha o‘tkaziladigan, shuningdek Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlaridan va Toshkent shahrining shahar byudjetidan tumanlar va shaharlar byudjetlariga hamda buning aksicha o‘tkaziladigan mablag‘lar;

vaqtinchalik kassa uzilishi - joriy moliya yilining muayyan davrida byudjet tizimi byudjetlarining xarajatlari daromadlaridan vaqtinchalik oshib ketishi;

vaqtinchalik xarajatlar smetasi - byudjet tashkilotining yoki byudjet mablag‘lari oluvchining xarajatlar smetasi tasdiqlanguniga va ro‘yxatdan o‘tkazilguniga qadar amal qiladigan hujjat bo‘lib, unda qonunchilikdagi o‘zgartirishlar hisobga olingan holda uning uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘lar har oy uchun aks ettiriladi;

Davlat byudjetining birlamchi profitsiti - muayyan davr uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti xarajatlaridan davlat qarziga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha foiz to‘lovlarni chiqarib tashlagan holda hisoblanadigan Davlat byudjeti profitsiti;

Davlat byudjetining birlamchi taqchilligi - muayyan davr uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti xarajatlaridan davlat qarziga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha foiz to‘lovlarni chiqarib tashlagan holda hisoblanadigan Davlat byudjeti taqchilligi;

Davlat byudjeti profitsiti - muayyan davrda O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti daromadlarining uning xarajatlaridan oshib ketishi;

Davlat byudjeti taqchilligi - muayyan davrda O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti xarajatlarining uning daromadlaridan oshib ketishi;

davlat moliyaviy nazorati - byudjet to‘g‘risidagi qonunchilikning ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirish maqsadida davlat moliyaviy nazorati obyektlarining buxgalteriya, moliya, statistika, bank hujjatlarini va boshqa hujjatlarni o‘rganish, tahlil qilish hamda taqqoslash;

davlat moliyaviy nazorati obyektlari - O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, byudjet mablag‘larini taqsimlovchilar, byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilar, davlat maqsadli jamg‘armalari, belgilangan tartibda tashkil etilgan boshqa jamg‘armalar va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari;

davlat tomonidan mablag‘ jalb qilish - aktivlarni jalb etish, bu bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining qarz oluvchi sifatidagi yoki qarz oluvchi-rezidentlarning kreditlarini (qarzlarini) to‘lashga kafil sifatidagi majburiyatlari yuzaga kelishi;

davlat xaridlari - byudjet tizimi byudjetlarining mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) xaridlari;

davlat qarzi - O‘zbekiston Respublikasining ichki va tashqi mablag‘larni jalb qilish natijasida vujudga kelgan majburiyatlari;

daromadlar va xarajatlar smetasi - byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari jamg‘armalarining tegishli yil choragi yoki moliya yili uchun kutilayotgan tushumlari va xarajatlari aks ettiriladigan hujjat;

donorlar - O‘zbekiston Respublikasiga, O‘zbekiston Respublikasi Hukumatiga, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlariga, faoliyati O‘zbekiston Respublikasining qonunchilikka zid bo‘lmagan yuridik va jismoniy shaxslarga beg‘araz asosda mablag‘lar ajratadigan davlatlar, davlatlarning hukumatlari, xalqaro va chet el hukumat tashkilotlari, chet el fuqarolari, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan ro‘yxatga kiritilgan xalqaro va chet el nohukumat tashkilotlari;

dotatsiya - byudjet tizimi byudjetlariga ularning o‘z daromadlari yetishmagan taqdirda daromadlar bilan xarajatlar o‘rtasidagi farqni qoplash uchun qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari;

jamlanma xarajatlar smetasi - byudjet mablag‘larini taqsimlovchi tomonidan o‘z tasarrufidagi byudjet tashkilotlarining va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetalari asosida tuziladigan xarajatlar smetasi;

ikkinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchi - O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan birinchi darajali byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarga biriktiriladigan va o‘ziga ajratiladigan byudjet mablag‘larini taqsimlovchi yuridik shaxs;

umumiy fiskal balans - O‘zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjetini hamda davlat dasturlarini amalga oshirish uchun chetdan jalb qilingan va O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti hisobidan qoplanadigan qarz mablag‘lari evaziga amalga oshiriladigan xarajatlarni o‘z ichiga olgan jamlanma balans;

fiskal tavakkalchiliklar - byudjet jarayoni ishtirokchilari uchun byudjet tizimi byudjetlari mablag‘larini shakllantirish va sarflashda moliyaviy resurslardagi yo‘qotishlarni baholash;

moliya yili - birinchi yanvardan o‘ttiz birinchi dekabr kuni oxirigacha bo‘lgan vaqtni o‘z ichiga oluvchi davr;

moliyaviy majburiyatlar - byudjet tashkilotlarida va byudjet mablag‘lari oluvchilarda ularga pul mablag‘larini o‘tkazish majburiyatini yuklovchi hujjatlar, shu jumladan, ijro hujjatlari asosida yuzaga keladigan majburiyatlar;

subvensiya - muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori turuvchi byudjetdan quyi turuvchi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari;

subsidiya - tovarlar ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatish va ularni realizatsiya qilishni moliyalashtirish yoki birgalikda moliyalashtirish yoxud maqsadli xarajatlarning o‘rnini qisman qoplash uchun byudjet tizimi byudjetlari hisobidan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan pul mablag‘lari;

tartibga soluvchi daromadlar - byudjet tizimi byudjetlari o‘rtasida ajratmalar normativlari belgilanadigan umumdavlat soliqlari va boshqa

majburiy to‘lovlar, shuningdek soliq bo‘lmagan to‘lovlar. Soliq bo‘lmagan to‘lovlarga byudjet tizimi byudjetlariga kelib tushadigan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘lmagan to‘lovlar kiradi;

xarajatlar moddasi - byudjet tizimi byudjetlari xarajatlarini iqtisodiy yo‘nalishi va to‘lovlarning aniq turlari bo‘yicha belgilovchi byudjet tasnifining bir qismi;

xarajatlar smetasi - byudjet tashkiloti yoki byudjet mablag‘lari oluvchi tomonidan moliya yili uchun tuziladigan va tasdiqlanadigan, uning uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘lar xarajatlar moddalari bo‘yicha aks ettiriladigan hujjat;

shtat jadvali - doimiy xodimlar lavozimlari va bo‘sh o‘rinlar nomlarining soni va lavozim maoshlarining miqdorlari ko‘rsatilgan ro‘yxatni o‘z ichiga oladigan, byudjet tashkiloti tomonidan tuziladigan hujjat;

shaxsiy g‘azna hisobvaraqlari - O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining axborot tizimida ochiladigan, byudjet tizimi byudjetlari ijrosi bilan bog‘liq operatsiyalarni aks ettirish uchun mo‘ljallangan tahliliy hisob registrlari;

yuridik majburiyatlar - tuzilgan shartnomalar, shuningdek tegishli davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining qarorlari asosida byudjet tashkilotlarida va byudjetdan mablag‘ oluvchilarda yuzaga keladigan majburiyatlar;

Yagona g‘azna hisobvarag‘i - O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochiladigan milliy yoki chet el valyutasidagi maxsus bank hisobvarag‘i;

o‘tkazib beriladigan daromadlar - tegishli ma’muriy-hududiy birlikda shakllanadigan va yuqori turuvchi byudjetga o‘tkaziladigan, ular qayerda shakllangan bo‘lsa, keyinchalik o‘sha ma’muriy-hududiy birlik byudjetiga o‘tkazib beriladigan daromadlar;

O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti (Davlat byudjeti) - davlatning davlat vazifalari va funksiyalarini moliyaviy jihatdan ta’minlash uchun mo‘ljallangan markazlashtirilgan pul jamg‘armasi;

g‘aznachilik bo‘linmalari - O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va

Toshkent shahri bo‘yicha G‘aznachilik boshqarmalari, tumanlar va shaharlar bo‘yicha G‘aznachilik bo‘linmalari;

g‘aznachilik memorial orderi - mablag‘larni bir shaxsiy g‘azna hisobvarag‘idan boshqa shaxsiy g‘azna hisobvarag‘iga o‘tkazish uchun foydalaniladigan to‘lov hujjati;

hududiy byudjet mablag‘larini taqsimlovchi - o‘z tasarrufida Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetidan, viloyatlar viloyat byudjetlaridan, Toshkent shahri shahar byudjetidan, tumanlar va shaharlar byudjetlaridan mablag‘ oluvchi tashkilotlarga ega bo‘lgan yuridik shaxs, shuningdek Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetidan, viloyatlar viloyat byudjetlaridan va Toshkent shahri shahar byudjetidan, tumanlar va shaharlar byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkiloti yoki byudjet mablag‘lari oluvchi;

hududiy moliya organlari - Qoraqalpog‘iston Respublikasining Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklarining moliya boshqarmalari, tumanlar va shaharlar hokimliklarining moliya bo‘limlari;

o‘rta muddatli davr uchun fiskal strategiya - o‘rta muddatli davr uchun soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilovchi hujjat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston respublikasi konstitutsiyasi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023 y., 03/23/837/0241-son)
2. O'zbekiston respublikasining byudjet kodeksi. "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami", 2013 yil 31 dekabr, 52-(I)-son.
3. O'zbekiston respublikasining soliq kodeksi (yangi tahriri). Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 31.12.2022 y., 03/22/812/1145-son — 2023 yil 1 yanvardan kuchga kirgan.
4. O'zbekiston respublikasining qonuni 30.12.2022 y. № O'RQ-813. "2023 yil uchun o'zbekiston respublikasining davlat byudjeti to'g'risida" Qonunchilik palatasi tomonidan 2022 yil 22 dekabrda qabul qilingan Senat tomonidan 2022 yil 27 dekabrda ma'qullangan. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz), 2022 yil 31 dekabr.
5. Mc Connell, Brue. Economics. 17th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2014.
6. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th edition. Amazon, USA 2016.
7. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 19th Edition. McGraw-Hill Companies. USA. 2015.
8. O'lmasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2014. – 480 bet.
9. Shodmonov SH.SH., G'ofurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2010. – 728 bet.
10. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik. – Toshkent: Noshir,2012.-712 b.
11. Yuldashev A. va boshq. Moliyaviy menejment. O'quv qo'llanma. – T.: Voris, 2013. – 272 b.
12. Алешин В.А., Зотова А.И.. Финансы. - Ростов н/ Д:Феникс,2009 г.–346 ст.
13. Alimov I.I. Moliya. O'quv qo'llanma. - T.: Toshkent, 2007. - 108 b.
14. Аникин А.В. История финансовых потрясений. Российский кризис в свете мирового опыта. - М.: ЗАО Олимп – Бизнес , 2009 г. – 448 стр.
15. Барулин С.В. Финансы. – М.: КНОРУС, 2011 г. – 640 стр.
16. Болшаков А.С. Антикризисное управление на предприятии: финансовый и системный аспекты. – СПб.: Изд – во СПб ГУП, 2010 г. – 488 стр.
17. Василева М.В. Финансовая политика: учеб. Пособие – Ростов н/Д: Феникс, 2008 г. – 220 стр.
18. Vaxobov A. va boshqalar. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik. T.: Sharq. 2005.
19. Vaxobov D., Rajabov Sh. Moliya. - T.: TMI, 2009. -200 b.
20. Xusainov R.R. Moliya va soliqlar (2- qism Soliqlar) o'quv q'ollanma. –T Voris-nashriyot 2014. – 334b.

Internet saytlari

21. www.lex.uz
22. http://www.soliq.uz//
23. http://www.nalog.uz//
24. http://www.mf.uz//
25. http://www.cer.uz//
26. http://www.tfi.uz//

MUNDARIJA

	Kirish.....	**4**
1	**Moliyaning mohiyati va funksiyasi**.....	**6**
1.1.	Moliyaning predmeti, tadqiqot metodi, maqsadi va vazifalari.....	6
1.2.	Moliya mohiyati.....	7
1.3.	Pul munosabatlari tizimida moliyaning o‘rni.....	14
1.4.	Moliya vazifalari.....	17
1.5.	Moliyaviy fondlar.....	25
2.	**Moliyaviy siyosat**.....	**28**
2.1.	Davlatning moliyaviy siyosati tushunchasi va mazmuni.....	28
2.2.	Moliya tizimi moliyaviy siyosatning obyekti sifatida. O‘zbekistonning moliyaviy siyosati.....	34
2.3.	Moliyaviy siyosatning turlari va mazmuni.....	37
2.4.	Moliyaviy siyosatning maqsad va vazifalari.....	39
3	**Moliya tizimi va uning bo‘g‘inlari**.....	**42**
3.1.	Moliya tizimi haqida tushuncha va uning funksiyalari.....	42
3.2.	Moliya tizimining soha va bo‘g‘inlari.....	48
4.	**Moliya bozori va vositalari**.....	**50**
4.1.	Moliya bozorini rivojlantirish.....	50
4.2.	Moliya bozori faoliyati va moliya bozori vositalari.....	51
4.3.	Moliya bozorlarini tartibga solish.....	56
4.4.	Moliya bozorini tashkil etish.....	60
5.	**Moliyaviy boshqaruv**.....	**68**
5.1.	Moliyaviy menejmentning mohiyati va tamoyillari...	68
5.2.	Moliyaviy boshqaruvning maqsad va vazifalari. Maqsadlar evolyusiyasi.....	69
5.3.	Moliyaviy boshqaruv mexanizmi va uning elementlari...	70
5.4.	Moliyaviy menejmentni tashkil etish.....	74
6.	**Moliyaviy rejalashtirish va prognozlash**.....	78
6.1.	Moliyaviy rejalashtirish.....	78
6.2.	Tashkilotni moliyaviy rejalashtirish tamoyillari.....	80
6.3.	Moliyaviy rejalashtirish bosqichlari.....	82
6.4.	Moliyaviy prognozlash.....	83
7.	**Moliyaviy nazorat**.....	**90**
7.1.	Moliyaviy nazoratning zarurligi, mazmuni va vazifalari.....	90
7.2.	Moliyaviy nazoratni tashkil etish – turlari, shakllari, usullari....	93
7.3.	Moliyaviy nazoratning mohiyati, uning bozor sharoitida rivojlanishi.....	109
7.4.	Moliyaviy nazoratning turlari, shakllari va usullari.....	111
7.5.	Davlat moliyaviy nazoratining asosiy turlari va uni amalga oshiruvchi organlar.....	112
7.6.	Nodavlat moliyaviy nazorat.....	113

8.	**Xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasi.....**	**115**
8.1.	Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyasi moliya tizimining yetakchi bo‘g‘ini sifatida, ularning takror ishlab chiqarish jarayonidagi roli.....	115
8.2.	Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tasnifi, belgilari. Moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasini moliyalashtirish.....	117
8.3.	Turli mulkchilik shaklidagi xo‘jalik organlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy jihatlari. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasini tashkil etish tamoyillari.....	120
8.4.	Tijorat xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy mablag‘lari. Ishlab chiqarish fondlarini moliyalashtirish manbalari.	125
8.5.	Notijorat faoliyatning xususiyatlari, uning turlari…	130
9.	**Davlat moliyasi.....**	**136**
9.1.	Davlat moliyasining tarkibi va mazmuni.....	136
9.2.	Byudjet tizimi tushunchasi.....	140
9.3.	Byudjet sohasidagi vakolatlar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining byudjet sohasidagi vakolatlari.....	142
9.4.	O‘zbekiston Respublikasining onsolidatsiyalashgan byudjetini tuzish maqsadlari.....	152
10.	**Davlat byudjeti.....**	**153**
10.1.	Davlat byudjetining iqtisodiy mohiyati.....	153
10.2.	O‘zbekistonda 2023 yilda davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari.....	157
11.	**Uy xo‘jaligi moliyasi.....**	**182**
11.1.	Moliya tizimida uy xo‘jaliklarining roli.....	182
11.2.	Uy xo‘jaliklarining moliyaviy qarorlari.....	187
11.3.	Uy xo‘jaliklari daromadlarining tarkibi, qiymati va ko‘rsatkichlari.	191
12.	**Xalqaro moliya.....**	**204**
12.1.	Xalqaro moliya tushunchasi va tuzilishi.....	204
12.2.	Xalqaro moliya rivojlanish bosqichlari.....	207
12.2.1	Oltin standarti.....	207
12.2.2	Jahon urushlari davridagi kreditlar, qarzlar va qarzlar (1914-1945).....	211
12.2.3	Oltin dollar standarti va belgilangan valyuta kurslari bo‘yicha xalqaro moliya (1944-1973).....	215
12.2.4	Xalqaro moliyalashtirishning zamonaviy davri (1971 yildan hozirgi kungacha).....	218
12.3.	Moliya sektorini liberallashtirish va xalqaro moliya tizimidagi tarkibiy o‘zgarishlar.....	221
	Glossariy.....	**223**
	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	**229**

СОДЕРЖАНИЕ

	Введение	**4**
1.	**Сущность и функции финансов**	**6**
1.1	Предмет, метод исследования, цели и задачи финансов	6
1.2	Сущность финансов	7
1.3	Роль финансов в системе денежных отношений	14
1.4	Задачи финансов	17
1.5	Финансовые фонды	25
2.	**Политика финансов**	**28**
2.1	Понятие и содержание финансовой политики государства	28
2.2	Финансовая система как объект финансовой политики. Финансовая политика Узбекистана	34
2.3	Понятие и виды финансовой политики	37
2.4	Цели и задачи финансовой политики	40
3	**Финансовая система и ее звенья**	**42**
3.1	Понятие о финансовой системе и ее функциях.	42
3.2	Отрасли и звенья финансовой системы	48
4	**Финансовый рынок и инструменты**	**50**
4.1	Развитие финансового рынка	50
4.2	Деятельность финансового рынка и инструменты финансового рынка	51
4.3	Регулирование финансовых рынков	56
4.4	Создание финансового рынка	60
5	**Финансовый менеджмент**	**68**
5.1	Сущность и принципы финансового менеджмента.	68
5.2	Цели и задачи финансового менеджмента. Эволюция целей	69
5.3	Механизм финансового менеджмента и его элементы	70
5.4	Создание финансового менеджмента	74
6	**Финансовое планирование и прогнозирование**	**78**
6.1	Финансовое планирование	78
6.2	Принципы финансового планирования организации	80
6.3	Этапы финансового планирования	82
6.4	Финансовое прогнозирование	83
7	**Финансовый контроль**	**90**
7.1	Необходимость, содержание и задачи финансового контроля	90
7.2	Организация финансового контроля – виды, формы, методы	93
7.3	Сущность финансового контроля, его развитие в рыночных условиях	109
7.4	Виды, формы и методы финансового контроля	111
7.5	Основные виды государственного финансового контроля	112

	и осуществляющие его органы	
7.6	Негосударственный финансовый контроль	113
8	**Финансы хозяйствующих субъектов**	**115**
8.1	Финансы хозяйствующих субъектов как ведущее звено финансовой системы, их роль в процессе воспроизводства	115
8.2	Классификация, признаки хозяйствующих субъектов. Финансирование материального производства и непроизводственной сферы	117
8.3	Организационно-правовые аспекты деятельности хозяйственных органов различных форм собственности. Принципы организации финансов хозяйствующих субъектов	120
8.4	Финансы коммерческих хозяйствующих субъектов. Источники финансирования производственных фондов	125
8.5	Особенности некоммерческой деятельности, ее виды	130
9	**Государственные финансы**	**136**
9.1	Структура и содержание государственных финансов	136
9.2	Понятие бюджетной системы	140
9.3	Полномочия в бюджетной сфере. Полномочия Кабинета Министров Республики Узбекистан в бюджетной сфере	142
9.4	Цели формирования консолидированного бюджета Республики Узбекистан	152
10	**Государственный бюджет**	**153**
10.1	Экономическая сущность государственного бюджета	153
10.2	Доходы и расходы государственного бюджета в Узбекистане в 2023 году	157
11	**Финансы домашнего хозяйства**	**182**
11.1	Роль домашнего хозяйств в финансовой системе	182
11.2	Финансовые решения домашних хозяйств	187
11.3.	Состав, величина и показатели дохода домохозяйства	191
12	**Международные финансы**	**204**
12.1	Понятие и структура международных финансов	204
12.2.	Этапы международного финансового развития	207
12.2.1	Стандарт золота	207
12.2.2	Ссуды, займы и долги времен мировых войн (1914-1945)	211
12.2.3	Международные финансы по Золотому долларовому стандарту и фиксированным обменным курсам (1944-1973)	215
12.2.4	Современная эра международного финансирования (с 1971 г. По настоящее время)	218
12.3	Либерализация финансового сектора и структурные изменения в международной финансовой системе	221
	Глоссарий	**223**
	Список использованной литературы	**229**

CONTENTS

	Introduction	**4**
1.	**The essence and functions of finances**	**6**
1.1	Subject, method of research, goals and objectives of finance	6
1.2	Essence of finances	7
1.3	The role of finance in the system of monetary relations	14
1.4	Tasks of finances	17
1.5	Financial Funds	25
2.	**Finance policy**	**28**
2.1	The concept and content of financial policy of the state	28
2.2	Financial system as an object of financial policy. Financial policy of Uzbekistan	34
2.3	The concept and types of financial policy	37
2.4	Goals and objectives of financial policy	39
3	**The financial system and its links**	**42**
3.1	The concept of the financial system and its functions.	42
3.2	Branches and links of financial system	48
4	**Financial market and instruments**	**50**
4.1	Development of Financial Market	50
4.2	Financial market activities and financial market instruments	51
4.3	Regulation of Financial Markets	56
4.4	Financial Market Creation	60
5	**Financial Management**	**68**
5.1	The essence and principles of financial management.	68
5.2	Goals and objectives of financial management. Evolution of the goals	69
5.3	Financial management mechanism and its elements	70
5.4	Creation of financial management	74
6	**Financial planning and forecasting**	**78**
6.1	Financial Planning	78
6.2	Principles of organizational financial planning	80
6.3	Financial planning stages	82
6.4	Financial Forecasting	83
7	**Financial Control**	**90**
7.1	Necessity, content and tasks of financial control	90
7.2	Organization of financial control – types, forms, methods	93
7.3	The essence of financial control, its development in market conditions	109
7.4	Types, forms and methods of financial control	111
7.5	The main types of state financial control and the bodies	112

	exercising it	
7.6	Non-state financial control	113
8	**The finances of business entities**	**115**
8.1	The finances of business entities as a leading part of the financial system, their role in the process of reproduction	115
8.2	Classification, signs of economic entities. Financing of material production and non-production sphere	117
8.3	Organizational and legal aspects of economic bodies of various forms of ownership. Principles of organizing the finances of business entities	120
8.4	The finances of commercial business entities. Sources of financing of production funds	126
8.5	Peculiarities of non-commercial activity, its types	130
9	**Public finance**	**136**
9.1	The structure and content of public finance	136
9.2	The concept of the budget system	140
9.3	Powers in the budgetary sphere. Powers of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in the budgetary sphere	142
9.4	Purposes of formation of consolidated budget of the Republic of Uzbekistan	152
10	**State Budget**	**153**
10.1	Economic essence of the State Budget	153
10.2	State Budget Revenues and Expenses in Uzbekistan in 2023	157
11	**Household finances.**	**182**
11.1	Role of households in the financial system..	182
11.2	Household financial decisions.	187
11.3	Composition, size and indicators of household income	191
12	**International Finance...**	**204**
12.1	Notion and Structure of International Finance	204
12.2	Stages of international financial development	207
12.2.1	The gold standard	207
12.2.2	World War loans, borrowings, and debts (1914-1945)	211
12.2.3	International finance under the Gold Dollar Standard and fixed exchange rates (1944-1973)	215
12.2.4	Modern Era of International Finance (1971-present)	218
12.3	Liberalization of the financial sector and structural changes in the international financial system	221
	Glossary	**223**
	References	

RAVSHAN
RAXIMOVICH XUSAINOV

MOLIYA VA SOLIQLAR
(I QISM MOLIYA)

O‘QUV QO‘LLANMA

Muharrir Z.N.Buranov

Bosishga ruxsat etildi 16.08.2023y. Bichimi 60X84 $^{1}/_{16}$.
Bosma tabog‘i 14,75. Shartli bosma tabog‘i 14,75. Adadi 10 nusxa.
Buyurtma № 066. Bahosi kelishilgan narxda.
“Ma’rifat” nashriyoti. Toshkent, Salorbo‘yi kochasi, 35A.
O‘zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Talabalar shaharchasi, O‘zMU.